

«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР: ЖАҢАЛЫҚТАР,
МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ЖЕТІСТІКТЕР – 2021»

халықаралық ғылыми конференцияның

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

1-том

28-29 сәуір 2021

PROCEEDINGS

of the international scientific conference

«SCIENCE AND INNOVATION: NEWS, PROBLEMS AND
ACHIEVEMENTS – 2021»

1-volume

28-29 april 2021

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции

«НАУКА И ИННОВАЦИИ: НОВОСТИ, ПРОБЛЕМЫ И
ДОСТИЖЕНИЯ – 2021»

1-том

28-29 апрель 2021

Алматы, 2021

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ғ 96

Редакция алқасы:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:

A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Ғ 96 Ғылым және инновациялар: жаңалықтар, мәселелер мен жетістіктер – 2021: халықаралық ғылыми конф. мат. 1-том. = Наука и инновации: новости, проблемы и достижения – 2021: Сб. материалов межд. науч. конф. 1-том. = Proceeding sinternational scientific conference: Science and innovation: news, problems and achievements – 2021. 1-volume. – Алматы: «Bilim Innovations Group» орталығы, 2021. – 232 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-08-0903-1

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-08-0903-1

© «Bilim Innovations Group» орталығы, 2021
© Center «Bilim Innovations Group» 2021

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITIES

ГРНТИ 03.20

КАЗАХСКИЕ ЧИНОВНИКИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX-XX ВВ.: ВОЗМОЖНОСТИ ПРОСОПОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

А.М. Конырбаева

Магистрант, КазНУ имени Аль-Фараби, г. Алматы

Представлен краткий обзор историографии жанра просопографии. Впервые в исторической науке создается просопографическая база данных «Казахские чиновники, служащие в Российской империи в XIX- нач XX вв.», что поможет под другим углом изучить историю казахских чиновников, служащих в Российской империи в XIX- нач XX вв.

Ключевые слова: просопография, просопографическая база данных, чиновничество, генерал-губернатор.

В последние десятилетия в мировой историографии явственно обозначился всплеск интереса к изучению таких вспомогательных исторических дисциплин как генеалогия, историческая демография, просопография. Последняя получила особенно бурное развитие с внедрением информационных технологий в практику гуманитарных наук.

Просопография (от др.-греч. «лицо, личность» и «пишу») – это специальная историческая дисциплина, изучающая биографии исторических лиц, относящихся к определенной эпохе, местности, социальной страте и имеющих общие (политические, социальные или иные) черты. Просопографию часто относят к социологии и считают междисциплинарным методом, предназначенным для изучения наиболее близка к истине позиция американского социолога середины XX в. Р. К. Мертон, который рассматривал просопографию как способ соединения исторической науки, истории науки, науковедения и социологии науки,⁶ определяя при этом историю в качестве науки, породившей просопографию и определяющей ее объект, источниковую базу и исследовательский инструментарий [1, с. 332].

В рамках сформировавшегося в исторической науке к началу 1990-х гг. нового направления – исторической информатики – под термином «просопография» стал подразумеваться жанр исследований, предполагающий изучение комплексов разнообразных, прежде всего массовых, источников, содержащих биографическую информацию (анкет, служебных формуляров, послужных списков, листов кадрового учета, личных дел и т.п.), с целью

создания динамических «коллективных биографий» определенных социальных групп, страт и т. п. при возможности сохранения и изучения биографий отдельных индивидуумов, входивших в эти социальные группы.

За последние 20 лет просопографические исследования приобрели необычайную популярность и стали весьма востребованы у зарубежных историков. Однако в Казахстане этой проблемой занимается с 1990 гг. на системном уровне лишь один историк (С.А. Жакишева) [3].

Современные исследования в области просопографии базируются на результатах математической обработки баз данных, созданных на основе сведений архивных источников. За рубежом созданы обширные исторические Интернет-ресурсы, в этом жанре работает значительное количество российских ученых. Сюда же можно причислить и тематические ресурсы, предоставляющие информацию биографического характера, разработанные самими архивистами. Однако в такие базы данных не являются в полном смысле просопографическими, так как их создание не завершилось формированием «коллективных биографий», однако они представляют собой первый и самый необходимый этап просопографических исследований – собственно создания базы данных биографических сведений.

С помощью жанра просопография, впервые удалось создать информационную базу данных по казахским чиновникам, служащих в Российской империи в XIX-XX вв. Исследуя такую группу лиц как казахские чиновники, удалось создать социальный портрет казахского чиновника, служащего в Российской империи в XIX-XX вв. Источником данного исследования является сборник «Волости и волостные управители (XIX-начало XX вв.)» Султангалиевой Г.С. [2].

Представленный сборник отличается не только новизной исследовательской проблемы, но и тем, что составлен с учетом современных методологических подходов. Это первый фундаментальный труд по истории формирования казахского чиновничества в Российской империи XIX в., аналогичного в казахстанской науке до сих пор не существовало. Он является объективной основой и необходимым шагом для создания целостной картины истории формирования казахского чиновничества дореволюционного периода, определения системы должностей, социального обеспечения (жалование, пенсионные выплаты, материальные поощрения и т.д.).

В отечественной исторической науке до сих пор не систематизирован исторический материал о численности, персональном составе, образовательном уровне, сословной принадлежности казахских управленцев в структуре административно-бюрократических органов Российской империи, не выявлены основные количественные и качественные характеристики чиновничества казахского социума XVIII – начало XX в. Все эти проблемы нашли всестороннее освещение в данном сборнике.

Материал, представленный в трудах Г. Султангалиевой, выведен в табличной форме, мы в свою очередь пропустили всю информацию через компьютер путем контент-анализа и кодирования различных признаков,

выявленных из источников. И именно с помощью жанра просопография нам удалось все эти данные проанализировать.

Современная историческая наука все чаще обращается к вопросам социокультурного развития в XIX-XX вв. Причиной для этого является изменение взглядов на новые теории и подходы в изучении исторического процесса, выделяя новые структурные элементы и категории.

Неотъемлемой частью социальной структуры в XIX-XX вв. является слой населения как чиновничество. Ведь чиновничество является эффективным функционированием всей системы государственной власти, которая перешла на территории Казахской Степи.

Положение России в Казахской степи начинает решительно изменяться с начала XIX века. С одной стороны, такое было вызвано упрочением позиции империи в степном регионе, уже пережившим период адаптации казахов к существованию в политической орбите своего северного соседа, и длившимся ослаблением традиционных властных отношений в жузах. В первой четверти XIX в. Остались основные установки административной политики конца предшествующего столетия, но приобрели более точный вид.

Неудачный опыт реализации реформ О. Игельстрома направил оренбургское соседское руководство к иной идее, выдвинутой первым степным реформатором, а именно, к ограничению власти пророссийского хана, поставленного во главе местного управления. Реализовать данную установку предполагалось посредством создание Ханского совета и учреждения при нем особой охраны.

Новое законодательство оставило в руках хана только полицейскую власть, передав судебные полномочия в совместное управление хана и его совета.

Линию исполнительной власти в Степи была представлена родоначальниками и старшинами. Это стало новым шагом на пути региона от полузависимого владения к собственно имперской территории с подобием коллегиального органа и превращением оренбургского военного губернатора и Пограничной комиссии в главные управленческие органы Малой орды.

Одновременно утвердилась еще одна установка пограничных властей – законодательно разъединить управление различными частями Казахской степи.

Со временем эти тенденции лишь усугублялись. Не ограничиваясь фактическим назначением ханов, оренбургские губернаторы стали навязывать им даже членов Ханского совета, продолжая выступать на межродовых противоречиях во имя облегчения управления регионом.

Действительно оренбургские власти через конструирования российско-казахских отношений перешли к конструированию властных отношений внутри Степи.

Одним из методов удержания казахов в подчиненье в непростых условиях внутренней нестабильности в казахских жузах на протяжении всего XVIII в. было применение межказахских противоречий во избежание концентрации власти в степи в одних руках и смягчение ханского воздействия как такового.

Вступая в переговоры с руководителями различных родовых и политических объединений, соседние начальники оказывали помощь то одним из них, то другим, реализуя на практике традиционный имперский принцип «разделяй и властвуй».

Отношение пограничной власти в межклановой войне и политических противостояниях внутри Степи сделали Россию активным участником внутренних процессов, что подтачивало основы косвенного управления и неминуемо вело к переходу к модели открытого управления. Попытка задержать данный итог была предпринята О.Игельстромом. Но предложенная им промежуточная модель сейчас в принципе не имела возможности устроить ни одну из сторон отношений и оказалась тупиковой. Тем не менее, она стала основным шагом для пути разыскивания подходящей модели управления регионом, стимулировала происхождение первых проектов по созданию российской административной системы в Казахской степи и их обсуждение в правительственных кругах.

В первой четверти XIX в. сохранилась всеобщая тенденция применения внутриказахских противоречий из-за ослабления и фрагментирования ханской власти в Казахской степи. Оренбургская администрация, все еще позиционировавшаяся будто основная для всего региона, отказалась от очевидного участия во внутренних конфликтах, перейдя к менее заметным институциональным трансформациям. Процесс избрания хана была настолько оптимизирован, что это звание мог теперь гарантировано получить имперский избранник.

Масштабная попытка подойти к реформированию управления нерусскими жителями Сибири была предпринята еще в самом конце XVIII в. В Российском государственном историческом архиве в делах Первого Сибирского комитета отложился проект Положения (Устава) о сибирских инородцах 1798 г. [4, с. 696].

В 1822 г. было принято решение об образовании в Сибири двух генерал-губернаторств: Западносибирского и Восточносибирского. Одновременно был введен в действие Устав об управлении инородцев, отдельные положения которого затрагивали кочевников.

Несмотря на то, что руководство казахами было выделено в отдельное законодательство, представляется необходимым остановиться на нескольких важных моментах.

Спецификой управления казахов, кочевавших на территории Омской области, регулировались Уставом о сибирских киргизах и касались земель и родов Средней орды.

В административном отношении омские казахи распределялись на аулы (50-70 кибиток), волости (10-12 аулов) и округа (15-20 волостей). Примечательно, что округа (пограничные и внутренние) должны были создаваться преимущественно из волостей, относившихся одному роду или поколению. Реализация подобного принципа административно-

территориального деления, выглядело бы, нарушает установленный имперский принцип «разделяй и властвуй».

Закон предопределял и порядок выборов казахских должностных лиц. Аульные старшины избирались большинством голосов открытым голосованием каждые три года и утверждались в должности окружным приказом, который, в случае несогласия с результатами выборов, передавал спорное дело на рассмотрение областного начальства. За султанами сохранялась привилегия передачи этого звания по наследству, но только по прямой нисходящей линии и по первородству. Султаны освобождались от телесных наказаний. Совместно с тем устав требовал, чтобы, в соответствии с местными обычаями, общество проводило выборы волостного султана, итоги которых утверждались областным правлением.

Старший султан избирался одними султанами на три года, а казахские заседатели окружного приказа – биями и старшинами на два года. Итоги данных выборов подлежали утверждению областного начальника. Закон запрещал замещение указанных должностей более одного срока подряд. Избранным считался кандидат, получивший большинство голосов. Результаты выборов становились достоянием гласности.

Устав о сибирских киргизах определял соответствие должностных лиц первичной администрации у кочевников чинам Российской империи. Так, должность старшего султана соответствовала VIII классу, заседателей окружного приказа (как российских, аналогично казахских) – IX классу, волостных султанов – XII классу, старшин и биев (не занимающих должностей) – сельским головам. Старший султан, отслуживший три срока, мог претендовать на приобретение дворянского достоинства.

Следовательно, Устав о сибирских киргизах и Устав об управлении инородцев 1822 г. диктовали в среде кочевых казахов новую систему управления, которая в значительной мере обдумывала местные традиции, давала новым подданным огромные привилегии сравнительно с податным населением внутренней России, подразумевала ненасильственные меры по включению казахов во внутреннюю жизнь империи. Целью всех данных событий было постепенное введение новых территорий в обыкновенную жизнь государства при минимизации политических и материальных затрат.

Назначение М. Сперанского сибирским генерал-губернатором кардинально изменило положение Казахской степи. Инициированные им реформы не только предложили свою вариацию управления казахами. Они разделили Зауральскую степь на две несопоставимые части с совершенно различными административными системами, отличия между которыми так и не были преодолены вплоть до конца существования Российской империи. Осуществленная им реформа создавала в Средней орде имперские структуры управления с представителями коренного населения, превращенными в российских чиновников.

В основе подхода Сперанского возлежала идея перенести на новую почву институты и принципы управления, утвердившиеся во внутренней России. И

это со всей явностью показывало тенденцию к административной ассимиляции казахских земель Сибирского ведомства. Со временем эта тенденция лишь укреплялась, ведя к постепенному ликвидации местного (казахского) самоуправления и замене его милитаризованной имперской администрацией.

Следовательно, во второй четверти XIX в. на территории Средней орды сформировалась административная модель, в значительной степени ориентированная на общеимперские институты, которая несомненно представляла явление ускоренной адаптации региона к общеимперскому положению.

Таким образом, жанр просопографии в изучении исторического процесса будет полезен не только теоретикам и историкам, но и исследователям других сфер. Просопография поможет обратиться к проблемам исторического процесса, к которым ранее не могли обратиться традиционным способом. Подводя итоги, хочется выразить надежду, что жанр просопографии обретет популярность в Казахстане, с помощью сформировавшей базы данных любое современное исследование прошлого может быть построено не на привычном изучении выборки, а на детальном анализе всех известных случаев.

Литература

- 1 Мертон Р. «Социальная история и социальная структура». – М., 2006, – 873 с.
- 2 Султангалиева Г.С. «Волости и волостные управители». – Алматы, 2018, – 298 с.
- 3 Жакишева С.А. «Моделирование социального портрета репрессированных немцев на основе базы данных «Массовые политические репрессии в 1937-1938 гг.» (по материалам Алма-Атинской области) // История немцев Центральной Азии: материалы международной научной конференции.
- 4 Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг.: Сб. ист. док. в 2 т. / сост. и отв. ред. И.В. Ерофеева. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. Т.1., – 696 с.
- 5 Юмашева Ю.Ю. Историография просопографии. Известия Уральского государственного университета. Гуманитарные науки. Вып. 10. (№ 39). – 2005. – С. 95-127.
- 6 Асфендиаров С.Д. История Казакстана (с древнейших времен). Т.1./ С.Д. Асфендиаров. – Алма-Ата, Казахстанск. краевое изд-во, 1935. – 262 с.

ҒТАМР 21.15.69

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МИССИОНЕРЛІКТІҢ ТАРИХЫ МЕН ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Г. Құлтайқызы

Д.А. Қонаев атындағы Евразиялық заң академиясы, Алматы қ.

Бүгінде АҚШ, Оңтүстік Корея, Швеция, Франция және Польшадан келген шетелдік протестант шіркеулері Қазақстан Республикасында миссионерлік қызметті жүзеге асырады. Шетелдік діни миссиялардың негізгі компоненттері «миссия өрісін» құру, шетелдік қаржыландыру және діни бірлестіктердің өсуі болып табылады. Автор Қазақстандағы миссионерліктің пайда болу тарихы мен қазіргі жағдайына талдауға тырысады. Мақала статистикалық мәліметтерге, сондай-ақ отандық және шетелдік зерттеулердің нәтижелеріне негізделген.

Түйін сөздер: миссионерлік, миссионерлік қызмет, заңнама, шіркеу, конфессия.

Миссионерлік – діни ұйымдардың қызметінің бір формасы болып саналады, ол адамдарды қандай да бір дінге немесе діни сенімге тарту мен айналдыруды білдіреді. Көбінесе әмбебап діндерде кездеседі, бірінші кезекте әлемдік діндерде кең таралады, ұлттық діндерде таралуы ондай кең сипатқа ие емес. Миссияны шартты түрде екіге бөлуге болады: «сыртқы» (басқа мемлекеттер мен елдерде) және «ішкі» миссия (өздерінің канондық аймақтарында).

Қазақстанда тәуелсіздік алғаннан кейін конфессиялық кеңістіктің құрылымы айтарлықтай өзгерді. 1990 жылдардың басынан бастап, дінге деген қызығушылық күрт өсті, әртүрлі конфессияларды ұстанатындар саны едәуір өсті, діни ғимараттар саны да көбейе түсті. Қазіргі уақытта республикада 18 миллионнан астам халқы бар және 18-дан астам конфессиялар бар. 30 жылдан астам уақыт ішінде (1990-2020 жж.) Қазақстандағы діни бірлестіктердің саны 6 еседен астам өсті және 1990 ж. 671 ұйыммен салыстырғанда 3826 ұйымды құрады.

Соңғы жиырма жылдықта Қазақстанда дәстүрлі діндермен қатар жаңа діни ағымдар, оның ішінде протестантизм шеңберінде белсенді таралды. Қазақстандағы жаңа діни ағымдар қызметі туралы дискурс қоғамның әр түрлі құрылымдары деңгейінде де, республиканың кез-келген тұрғынының күнделікті өмірінде де көрінеді, бұқаралық ақпарат құралдары бұл туралы белсенді түрде жазады. 2008 және 2009 жылдары жүргізілген социологиялық

зерттеулердің мәліметтері көрсеткендей. Қазақстанда республика халқының жартысынан көбі (90 %-ға дейін) жаңа діни ағымдар қызметі туралы біледі немесе естіген. Шетелден діни ықпалдың кеңінен енуі Қазақстандағы діни ахуалдың өзгеруіне айтарлықтай әсер етті. Қазақстанды «миссионерлік тың өлке» ретінде қарастыра отырып, республикада бұрын жайылып үлгермеген көптеген шетелдік миссионерлер мен ондаған шетелдік шіркеулердің, миссиялардың және басқа да діни ұйымдардың уағызшылары ұмтылды.

Миссионерлік қызмет – жаңа діни ағымдардың маңызды белгілерінің бірі. Жаңа діндер дәстүрлі діндерге қарағанда көбірек бағдарланған және өздерінің қызметінде жаңа мүшелерді өз қатарына белсенді тартумен айналысады. Миссионерлік қызмет негізінен неофиттерді бірлескен іс-шараларға және культтік тәжірибесіне қосу арқылы олардың ұйымдарының санының өсуін қамтамасыз етуге бағытталған. Жаңа діни ағымдардың мүшелерінің әрқайсысының алдында ерекше міндет тұр – мүмкіндігінше жаңа адепттерді өздерінің сенімдеріне айналдыру.

Миссионерлік қызмет бүкіл әлемде, оның ішінде Қазақстанда жаңа діни ағымдардың таралуының негізгі көзі болып табылатыны анық. Мұның бәрі Қазақстандағы миссионерлік қызметті зерттеу, миссионерлік қызметтің объектілерін, миссионерлік қызметтің арналары мен механизмдерін саралау қажеттілігіне әкеледі.

Қазіргі уақытта АҚШ, Германия, Оңтүстік Корея, Франция, Польша және Канададан келген шетелдік протестанттық шіркеулердің өкілдері Қазақстанда миссионерлік қызмет жүргізуде. Бүгінгі күні Қазақстан аумағында жұмыс істейтін барлық діни ұйымдардың 90 % шетелдік тектес, оларға шетелдік орталықтар тарапынан бастамашылық етіледі немесе солардың қолдауына ие болады.

Қазақстандағы миссионерлік қызметін бақылау оның үш компонентті қамтитындығын көрсетеді: «миссионерлік өрісті» құру, шетелдік қаржыландыру және діни бірлестіктердің өсуі. Миссионерлік стратегияда Қазақстан аумағында миссионерлік практиканы жүргізу мақсатқа сай миссионерлік өріс құру маңызды компонент болып табылады. Кеңістіктің кең аумағын басқаруға мүмкіндік беретін негізгі аймақтар туралы идея геосаясаттағы әскери-стратегиялық теориядан алынғандығы белгілі. Миссионерлер көптеген ғасырлар бойы өз жұмысын геосаяси қағидаларға сүйене отырып құрды. Р. Адлердің айтуы бойынша, Апостол Павел өз шіркеулерін әлемдік сауданың орталығы болған жерлерде құрды. Бұл елді мекендер белгілі бір территорияның орталықтары ғана емес, сонымен қатар «өздерінен гөрі көп нәрсені бейнелейтін және өздерінің кішігірім мүдделеріне толығымен батып кеткен провинциялық қалашықтан гөрі кеңірек қашықтықты қарастыратын» кеңірек аймақтарды белгілейтін шеңбер шеңберіндегі географиялық нүктелер болды. Бұл ережені ойланбастан қабылдаған жөн, өйткені «бұл стратегиялық жоспардың бөлігі «Бүкіл елге шабуыл жасау».

Қазақстан да осындай көрініс орын алады. Қазақстанның нақты аймақтары туралы айтатын болсақ, ресми мәліметтерге сәйкес, ең белсенді

миссионерлік қызмет Қарағанды, Ақмола, Алматы, Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстарында, сондай-ақ республикалық маңызы бар қалаларда – Нұр-Сұлтан мен Алматыда байқалады. Мұнда негізгі республикалық және аймақтық әкімшіліктер, үйлестіру орталықтары, конфессияаралық өкілдіктер және т.б. Бұл аймақтар мен қалаларға күрделі этникалық және мәдени құрылым тән. Еліміздің бұл аймақтарында басқа аймақтарға қарағанда орыстар, немістер, поляктар, украиндар мен беларустардың көп бөлігі тұрады. Топтар аралық ассимиляция және этникалық топтардың өзгешелігін, оның ішінде діни жаңалықтарды іздеуді күшейтеді, ал діни инновациялар халықтың өзін-өзі сәйкестендіруі үшін ең тартымды ұялардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, бұл өнеркәсіптік аймақтар – республиканың солтүстігі мен орталығы – онда қала халқы басым, ал оңтүстік аймақ дәстүрлі болса, ауыл халқы осында шоғырланған, ал экономикалық сектор ауылшаруашылығы және қайта өңдеу өнеркәсібімен ұсынылған.

Миссионерлік қызметтің толқыны алдымен Қазақстанның жекелеген аймақтары деңгейінде пайда болды, бірақ аз уақыттан кейін шетелдік миссионерлер өз тәжірибелерін бүкіл республикаға таратты. Көптеген сарапшылар заманауи жаңа діндер іс жүзінде адамзаттың жанын құтқарушы ретінде «жасырынып», билік пен ақшаны тартып алуға тырысады деген пікірді алға тартады [2]. Олар Қазақстанды керемет «миссионерлік тың жер» (немесе «шикізат базасы») ретінде қарастырады. Бүгінгі күні протестанттық доктринаның миссионерлері өз жұмыстарын тек көшеде ғана емес, сонымен қатар ауруханаларда, мемлекеттік мекемелерде, түрмелерде, вокзалдарда жүргізеді.

Әлемдік масштабтағы миссионерлік жобаларға қарап, жер шарының бүкіл елдері немесе аймақтары миссияларға бөлінгенін байқауға болады. Мысалы, миссионерлік ұйымдардың кейбір анықтамалықтарында Африканың батыс Атлант жағалауынан Таяу Шығыс пен Азияға дейін созылып жатқан 10-нан 40 градусқа дейінгі кеңістіктегі планетаның төртбұрышын белгілейтін «Терезе 10-40» тұжырымдамасы бар. Бұл аймақ христиандық миссиялардың ерекше назарында болып табылады және әлемдегі «Дұғаның мақсаты» атты ең үлкен аймақ ретінде есептеледі. 10-40 терезесі ХХІ ғасырдағы Батыстың басты қарсыластары ретінде анықталған конфуцийлік және исламдық өркениеттерді толығымен қамтиды [4].

Қазақстан «терезе 10-40» миссионерлік жобасына енген сияқты. Соңғы жиырма жылда Қазақстанда діни бірлестіктердің саны күрт өскенін байқауға болады; бұл орайда протестанттық тенденциялар әсіресе қарқынды дамып келе жатқанын көруге болады.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстанда миссионерлік қызметті негізінен шетелдік азаматтар жүзеге асырды. Қазақстанда 2020 жылдың 4 тоқсанындағы мәліметке сәйкес 3826 діни бірлестіктің 396 миссионері бар, соның ішінде 309 шетелдік, қалған 87 Қазақстандық азаматтар. Мысалы 91 миссионер өз қызметін Алматыда жүзеге асырады, Алматы облысында 31 миссионер.

Миссионерлік қызметтің екінші компоненті – бұл шетелден қаржылық қолдау. Әрине, қаржыландыру миссия мен оның байланысқа түсетін адамдар арасындағы қатынастарға күрт әсер етеді [5]. Осылайша, қазақстандық сарапшылар Қазақстан аумағында миссионерлік қызмет көбіне шетелдік «донорларға», шетелдік діни қауымдастық мүшелері берген қаражатқа байланысты деп санайды. Қазақстанда жұмыс істейтін жаңа діни ағымдар шіркеулер салады, шетелдік ұйымдардың қаржылай көмегі арқылы газет шығарады. Бүгінгі байқалатын миссионерлер санының төмендеуі әлемдік экономикалық және қаржылық дағдарыстың, бір жағынан, елге жіберілген миссионерлер санының аздап төмендеуіне, екінші жағынан, діни бірлестіктер санының көбеюіне алып келетіндігін көрсетеді. Мүмкін, бұл халықаралық миссияны жүзеге асыруға бөлінетін қаражаттың қысқаруымен және дағдарыс кезінде халықтың діндарлығының бір мезгілде өсуімен байланысты болуы мүмкін, бұл сенушілердің ғана емес, діни бірлестіктердің де көбеюіне әкелді.

Миссионерлік стратегияның үшінші құрамдас бөлігі – діни бірлестіктердің санын көбейтуге ұмтылу болып саналады. Миссионерлердің пікірінше, шіркеулер санының өсуі мен жаңа шіркеулердің пайда болуы арасында тікелей байланыс бар [6]. Бұл стратегия миссионерлік қозғалыстардың әртүрлі міндеттері талқыланатын миссионерлік конференциялар, фестивальдар мен конгресстердің құжаттарында өз көрінісін табады, оның ішінде діни бірлестіктер санының тұрақты өсуі қажет. Протестанттық шіркеулердің көзқарасы (даму бағыты) – олардың санын көбейту, мұны адамдарды сенімге тарту әдістерінің бірі ретінде қолданып, мүмкіндігінше көп (тіпті аз болса да) қауымдастықтар құруға ұмтылу. Қазіргі кезде протестанттық бірлестіктердің көбеюін Қазақстандағы шетелдік миссионерлер «үй» немесе «отбасылық» деп аталатын шіркеулерді көптеп отырғызу арқылы табандылықпен жүзеге асыруда. Батыстық уағызшылардың белсенді миссионерлік қызметі жаңа протестанттық шіркеулердің көбеюіне және сәйкесінше протестанттық діни бірлестіктер мен қауымдастықтардың позицияларының айтарлықтай кеңеюіне және нығаюына әкелді.

Осылайша, біз Қазақстанда жүзеге асырылған миссионерлік қызметтің кейбір ерекшеліктерін байқай аламыз. Біріншіден, миссионерлік қызметтің нақты аумақтық дифференциациясы бар, миссионерлер Қазақстанның солтүстік өңірінде және екі астанада ең белсенді қызмет атқарады. Екіншіден, миссионерлік қызметті жүзеге асыруда шетелдік қаржылай көмектің бар екендігі айқын. Үшіншіден, ресми статистикамен жазылған діни бірлестіктер мен топтардың айқын өсуі байқалады.

Миссионерлер нақты әлеуметтік топтармен жұмыс істеуге баса назар аударады. Діни жаңа формациялардың көпшілігінің миссионерлерінің басты нәтижесі – көптеген жақтаушыларды, әсіресе халықтың әлеуметтік жағынан қорғалған топтарын тарту. Сонымен қатар, христиан қауымдастықтары қоғамның белгілі бір бөлігінде олардың ізбасарларының жеткілікті көп саны пайда болған кезде қоғамға белсенді әсер ете бастайды. Алайда, тұтастай алғанда, миссионерлік қызметті талдау көрсеткендей, миссионерлік

бағдарламалар мен іс-әрекеттердің мақсаты қоғамның барлық жас арасындағы топтарға барынша кең ықпал ету болып табылады.

Миссионерлік қызмет – Қазақстан Республикасы азаматтарының, шетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдардың дінді қабылдату мақсатында Қазақстан Республикасының аумағында доктринасын таратуға бағытталған қызметі.

Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңына сәйкес, Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар тіркеуден өткеннен кейін ғана миссионерлік қызметті жүзеге асыра алады.

Миссионерлік қызметті жүзеге асыратын адамдарды тіркеуді облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың жергілікті атқарушы органдары құжаттар тапсырылған күннен бастап күнтізбелік отыз күннен аспайтын мерзімде жүзеге асырады. Бұл мәселеге біз келесі тарауда тоқталуды жөн көрдік.

Миссионерлік қызметке жасалған талдау көрсеткендей, миссионерлер ұлтына, жас ерекшеліктеріне, жыныстық ерекшеліктеріне, білім деңгейіне, табыс деңгейі мен тұрғылықты жеріне қарамастан қоғамның барлық қабаттарына енуге тырысады. Алайда олар тарапынан белгілі әлеуметтік топтарға елеулі назар аударылады.

Сонымен қатар, протестанттық жаңа формациялардың миссионерлік қызметінде қазіргі заманғы қазақстандық қоғамда кәсіби түрде дамыған және табысты жүзеге асырылатын түрлі арналар мен механизмдер бар.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Муминов А. «Традиционные и современные религиозно-теологические школы в ЦА» // ЦА и Кавказ. № 4 (5), 1999.
- 2 Назарбаев Н.Ә. «Сындарлы он жыл». – Алматы, Атамұра, 2003.
- 3 Общечеловеческие и национальные ценности в изменяющемся обществе. – Алматы, «Ақыл кітабы», 1997. – 11-19 б.
- 4 Кішібеков Д. Біздің идеологиямыз қандай болу керек? // Халық кеңесі. 1995 жыл, 7 қазан.
- 5 Масанов Н.У. У политического ислама в Казахстане нет перспектив // «Мегаполис» газеті. – 2001. – 13 июня.
- 6 Телебаев Г.Т. Ценностные ориентации казахстанцев в религиозной сфере// Глобализация и диалог конфессий в странах Центральной Азии: Материалы международной научно-практической конференции – Алматы: Институт Философии и Политологии МОН РК, 2002. 23-69 б.
- 7 Курганская В.Д., Дунаев В.Ю., Косиченко А.Г., Подопрigorа Р.А., Садовская Е.Ю., Чупрынина И.Ю. Влияние религиозных организаций на молодёжь в Казахстане (Научно-исследовательский отчет). – Алматы: Центр гуманитарных исследований, 2003. – 105 б.

8 Артемьев А.И. Содержание и сущность основных религиозных конфессий и деноминаций как объект государственной политики в современном Казахстане// Нысанбаев А.Н., Хамидов А.А., Косиченко А.Г., Колчигин С.Ю., Бисембаев Ф.К., Сыроежкин К.Л., Артемьев А.И. Религия в политике и культуре современного Казахстана. – Астана: Ел Орда, 2004.

9 Кудайберген Б.К. Социально-философские поиски духовности: традиции и современность. – Москва, 1995, – 25 б.

10 Нысанбаев А. Глобализация и Центральная Азия. – Алматы, 2003.

ГРНТИ 03.20

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

А.Б. Кенбаева

Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Л.Б. Абдильдинова

Научный руководитель, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Значимость исследования обуславливается практической в исторической науке потребностью введения в научный круг уникальных источников, содержащих в себе ценный материал по истории Казахского ханства.

Сегодня историческая наука Казахстана с особым вниманием относится к разработке задач источниковедения и методов исторических исследований, так как без вовлечения в научный круг новых исторических источников невозможно улучшения качества и эффективности исторических исследований. Изучение истории казахского ханства является актуальным и определяется, во-первых, интересом, возросшим к истории истоков Казахской государственности в связи с приобретением Казахстаном независимости, которая создала для этого историческую основу.

Ключевые слова: источник, Казахское ханство, труд, Керей хан, Жанибек хан, летопись, казахский народ, казахский правитель.

В середине XV века в Дешт-и Кипчаке, Жетысу, Туркестане повысился процесс этнического, политического объединения казахских племен и родов, в

итоге закончилось формирование казахской нации затянувшаяся порядком на несколько тысячелетий. Это в дальнейшем привело появлению государственности в форме Казахского Ханства.

История Казахского ханства XV-XVIII вв. представлена многообразными видами источников. Величайшее обилие исторических материалов содержатся в письменных источниках это: агиографические и географические сочинения, архивные документы и летописные своды, которые были написаны на разнообразных языках во время позднего средневековья.

Наиболее значимым из источников по ранней истории Казахского ханства является широко известное в востоковедческих кругах персоязычный труд «Тарих-и Рашиди» («История Рашида»). Его автором был историк XVI в. Мирза Мухаммед Хайдар бен Мырза-Хусаин Гураган Дулати, происходивший из правящей верхушки могульского племени дуглат (дулат). В современной литературе его называют Мирзой Мухаммедом Хайдаром. Его предки были наследственными владельцами и правителями Кашгарии. Мирза Мухаммед Хайдар родился в 1499 году в Ташкенте.

В основу данного произведения были взяты устные предания могулов, и некоторые литературные и исторические произведения путешественников и современников автора. Труд «Тарих-и Рашиди» – является одним из первых и ценных источников которая повествует историю казахского народа.

В труде «Тарих-и Рашиди» наиболее красочно описывается история образования Казахского ханства. Рассмотрим более поподробнее. «В то время в Дашт-и Кипчаке владычествовал Абул-Хайр-хан. Он причинял много беспокойства султанам джучидского происхождения. Джанибек-хан и Кирай-хан бежали от него в Могулистан. Исан-Буга-хан охотно принял их и предоставил им округ Чу и Козы-Баши, который составляет западную окраину Могулистана. В то время, как они благоденствовали там, узбекский улус после смерти Абул-Хайр-хана пришел в расстройство; в нем начались большие неурядицы. Большая часть его подданных откочевала к Кирай-хану и Джанибек-хану, так что число собравшихся около них людей достигло двухсот тысяч человек. За ними утвердилось название узбеки-казахи (узбак-казак). Начало правления казахских султанов – с восьмьсот семидесятого года, а Аллах лучше знает» [1]. Обобщая все вышесказанное нужно подчеркнуть, что образование Казахского ханства было продолжительным и сложным многоаспектным процессом. Оно очень долго длилось начиная еще с железного века и первых племен, населявших просторы Казахстана.

Необходимо отметить, что в данном произведении повествуется жизнедеятельность первых казахских ханов. «После Кирай-хана был ханом Бурундук. Затем был ханом сын Джанибек-хана Касим; он распространил свою власть над Дешт-и Кипчаком. В его армии (лашкар) было более миллиона человек. После Джучи-хана в этом юрте не было хана более могущественного, чем он. После него ханом был его сын Мамаш. После него стал ханом его племянник Касим-хана Тахир. Во времена этого Тахир-хана казахи претерпели большие невзгоды. После него стал ханом его брат Буйдаш. Но во времена

Буйдаш-хана казахов оставалось уже всего двадцать тысяч» [1]. Исходя из данного контекста мы можем увидеть о могущественности и величии некоторых казахских ханов. Особенно Мухаммед Хайдар Дулати в своем труде подчеркивает личность выдающегося исторического деятеля хана Касыма в начальный период в истории Казахского ханства.

Кроме того, Мухаммед Хайдар Дулати в своем труде дает описание других казахских правителей. В качестве примера можно привести его слова: «При Тагир-хане казахи потеряли свое значение. После Тагира был ханом брат его Буйдаш. Во время Буйдаш-хана казахов было не более двадцати тысяч. После 940 (1553–1554 гг.) года не стало Буйдаша и вслед за тем казахи совершенно исчезли» [1]. Следует обратить внимание в данном труде повествуется что начиная с Иса-Буга-хана до времени Рашид-хана казахи и монголы жили в мире между собою, но это разрушил Рашид-султан.

Другой исследователь, который описал события в Казахском ханстве, является Кадыргали Косымұлы Жалаири (1552-1605 гг.), гениальный казахский учёный, великий дипломат, политический деятель, живший в XVI веке. В 1600 году он приступает к созданию своей знаменитой летописи книги «Жами ат-тауарих» – «Сборник летописей». Кадыргали Жалаири завершает свой труд в 1602 году.

Данный труд был написан на смешанном казахско-чагатайском языке. Сама летопись насчитывает 157 страниц и написана на китайской бумаге с особой аккуратностью. Историк дает обзор стран и городов, приводит генеалогию тюркских княжеств, населявших казахские просторы. Останавливает внимание на блестящей истории империи Караханидов, давшей десятки казахских историков, ученых, писателей, поэтов, философов, теоретиков религий, лингвистов. В казахской хронике приведена жизнедеятельность казахских правителей. Специальный раздел посвящен становлению Казахской государственности в XIII-XVI веках. Приводятся уникальные данные о внутренней и внешней политике казахских государств, начиная с XIV века. Все это рассматривается на фоне международной ситуации, общественно-политической деятельности казахских империй, усилий по формированию государственных отношений батыров, биев, ханов, султанов, беков, хафизов. В летописи приведены ценнейшие сведения по древней и средневековой истории Казахстана [5].

Казахские ученые Каныш Сатпаев, Алькей Маргулан, Шокан Уалиханов высоко оценили его труд. Автор сочинения Кадыргали Жалаири – уроженец Казахстана, из племени жалаир, поколения тарак-тамгалы. Автор о себе сообщает: «Сочинитель этой летописи был жалаирец из рода гребне-тамгового, служивший еще родителям Ураз-Мухаммед-хана».

По оценке Валиханова, работа Жалаири – один из важных источников по истории Казахстана, и в отношении полноты сведений о казахах она занимает одно из первых мест. Что касается автографа Кадыргали Жалаири так оно не сохранилось. Кроме того, при копировании его рукописи копиист не разобрал ряд терминов и фраз, допустил ошибки и искажения. К ошибкам копииста

также прибавились промахи и опечатки издателей и корректоров. Все это отрицательно сказалось и на качестве перевода Валиханова [2].

В труде описывается что отец Жанибек хана Барак, последний золотоордынский хан, был отчаянно смелым и предприимчивым правителем. О Барак хане Кадыргали Жалаири пишет: «Он был исполинского сложения, настоящий богатырь. За короткое время он подчинил себе многие сопредельные улусы. В конце концов, он в долине Едиля (Волги) в местности Қас Наурыз погиб в бою».

Наиболее интересным в данном труде является сведения об Ак Орде. В.В.Трепавлов отметил отрывок, в котором говорится: «атланып чыксанг йер чечеги дек ала баргах ак орданг кёкдеги булыт киби кёп аскеринг бар». Перевод это отрывка звучит следующим образом: «Когда ты выступаешь в поход, у тебя пестрый как земные цветы, царский шатер, многочисленное как небесные тучи, войско» [3, с. 30-31]. В.В. Трепавлов переводит «Баргах Ак орданг» как царский шатер. Таким образом В.В. Трепавлов сделал вывод, что «у Кадыр Али-бека белая орда не имеет никакого отношения к державе Джучидов XIII-XV веков». Здесь стоит опровергнуть этот тезис. Ак орда никогда не была отдельным государством, то есть улус Орда Эджена или улус Шибана не носили таких названий. Под Ак ордой кочевники Улуса Джучи подразумевали всегда ставку правителя Улуса Джучи [4]. Так что прямой перевод И.Н.Березина «пестрый как земные цветы, трон – Белая орда» ближе к истине, с той исключительно пометкой, что под Белой ордой необходимо понимать не название трона, а наименование ставки правителей Улуса Джучи.

Другой источник по истории Казахского ханства это историческая летопись Абулгази Бахадура (1603–1664 гг.) «Шежире-и тюрк» (Тюркская родословная) представляет собой историю династии потомков Чингисхана до времени правления самого Абулгази Бахадура. В этом труде рассматриваются также важные исторические события в жизни государств Средней Азии, Казахстана и Ближнего Востока. В родословной летописи Абулгази имеются значимые сведения об истории тюркоязычных племен, которые в последующем составили основу казахского народа.

Труды Абулгази можно разделить на три области творчества: история военного искусства, военного управления; поэтическое искусство; история арабских стран, Ирана, Турана (государства в Средней Азии и Южном Казахстане), Монголии. Описал много важных событий в истории этих государств. В 1663 году занялся написанием труда «Шежире-и тюрк» («Тюркская родословная»). Но Абулгази не успел завершить свой труд, через год скончавшись, и работу завершил его сын.

По достоверным данным Абулгазы Бахадур хана его родословная представлена в такой последовательности: «Чингис хан – Жошы хан – Тукай Тимур – Уз Тимур – Бадагул оглан – Орыс хан – Куйыршак хан – Барак хан – Абу Саид (Жанибек хан)». Эти сведения подтверждают и такие восточные авторы, как Утемиш Ходжа, Махмуд Бен Вали, Кадыргали Жалаири, Шакарим Кудайбердиев.

В источнике отмечается что Жанибек хан был внуком Орыс хана и это не вызывает никаких сомнений. Следует отметить, что, в казахской литературе по-разному транскрибируется это имя, в одних случаях произносится «Оріс» – выпас [6], в других «Ұрыс» [7. С. 329-330.] – бой, битва. Обратим внимание что, по имеющимся сведениям, Орыс хану по рождению было дано мусульманское имя Мухаммед, но его прозвали Орыс (русский). Наиболее распространено у казахов и ногайцев что русоволосых и голубоглазых людей часто называли Орыс (русский). Об этом мы можем проследить, в энциклопедии Брокгауза и Ефрона: «Урусовы – княжеский род, восходящий к известному Едигею Мангыту».

Необходимо подчеркнуть, что в средневековом кочевом социуме откочевка от владения хана была формой протеста. И это довольно было частым явлением. В 1459 году султаны Жанибек и Керей, во главе последовавших за ними родов, откочевали от ханства Абулхайра и поселились в Западном Жетису, на территории, входившей в Могулистан.

По некоторым преданиям причиной откочевки султанов и их подвластных считается конфликт между Кобланды батыром и бием Акжол. В трудах встречается что Абулхайр в 1457 г. объявил сбор войск против калмыков, Жанибек и Керей отказались от участия, и на этом война закончилась его поражением. В последствии над султанами-потомками Орыс хана возникла угроза со стороны Абулхайра, в итоге Жанибек и Керей со своими людьми покинули пределы Узбекского ханства.

Другой труд, посвященный истории Казахского ханства «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» («Море тайн относительно доблестей благородных») известно также под названием «Бахр ал-асрар фи ма'рифат ал-ахйар» («Море тайн в познании доблестей благих»). Труд был начат в 1044/1634 г. и завершен в 1050/1640-1641 году.

Автор данного источника – Махмуд ибн Вали – ученый энциклопедист XVII в., родился в 1004/1595-96 году. Он был широко образованным человеком. Писал стихи под псевдонимом «Мир Хислат».

В своем труде Махмуд ибн Вали повествует о побеге Кирея и Джанибека от Абул-Хайра в 1455-56 г.: «Абул-Хайр-хан овладел всем Дешт-и Кипчаком. Султаны Джучиды были разгромлены, (и двое из них) Джанибек-хан и Кирей-хан бежали от него в Могулистан. Иса-Буга-хан принял их (беглецов) хорошо и отвел им край Джу (Чу) и Кузы-баши, которые составляют западную окраину Могулистана» [8, с. 124].

В «Бахр ал-асрар» содержатся сведения, свидетельствующие о набегах на юрты калмыков и киргизов соплеменников, Кирей-хана и Джанибека, обосновавшихся в Западном Могулистане. Согласно «Бахр ал-асрар», Абул-Хайр-хан в начале 50-х годов XV в. тщательно готовился к походу на Могулистан и собрал большое войско в районе Саурана и Сыгнака [9. л.124б, 126а]. Махмуд ибн Вали пишет, что Абул-Хайр-хан в 1468-69г. с большим войском выступил на Могулистан. В местности Ак-кишлак Абул-Хайр-хан скоропостижно умер, и поход был отменен [10, с. 133].

Следует учесть что откочевка Керей и Жанибека в начальный период не была определяющим моментом в распаде государства Абулхаира. В данном случае решающую роль сыграл сам Абулхаир хан. Обратим внимание что Абулхаир из-за своего высокомерия, не сумел рассмотреть в данной откочевке большие и губительные последствия, он не сделал каких-либо дипломатических шагов для урегулирования этого конфликта. Об этом свидетельствуют многие источники.

«Когда Джанибек-хан и Кирай-хан сделали длительную остановку на той территории, каждый человек как из правителей, так и из войска, кто начинал питать отвращение к Абул-Хайр-хану, находил у них убежище. Особенно после смерти Абул-Хайр-хана, когда в областях Дашт-и Кипчака возникли беспорядки, большая часть узбекских воинов (кошунат-и узбак) собралась под сенью знамени могущества царевичей. Так как в самом начале после прибытия в Могулистан они проводили время в набегах на калмаков и киргизов и грабежах их и на окраинах областей занимались разбоем, к этому народу (тайифа) пристало имя казак. В то время Кирай-хан был назван государем» [11].

«После смерти Кирай-хана его старший сын Бурундук-хан приступил к царствованию, а после Джанибек-хана принялся за дело правления Адик-султан, сын Джанибек-хана, который был старше Касим-хана. Когда же на ристалище стран мира поднялось знамя могущества Шахибек-хана, Адик-султан ушел в Ирак и тоже умер там, а Михр-Нигар-ханум, которая была дочерью Йунус-хана и женой Адик-хана, взял за себя замуж Касим-хан, сын Джанибек-хана. Касим-хан после этого настолько укрепил свою власть в областях Дашт-и Кипчака, что в его армии стало насчитываться более двухсот тысяч всадников» [11]. В данном источнике также повествуется о сыне Жанибек хана Адик-султана. Анализ всего вышесказанного показывает, что Махмуд ибн Вали, в основном, передает материал известного сочинения XVI века Тарих-и Рашиди Мирза Мухаммед Хайдара Дуглата, при этом добавляя от себя некоторые детали. Так, например одним из таких незначительных, но существенных дополнений являются его слова «Кирай-хан и Джанибек-хан вышли из круга подчинения и повиновения».

В данной статье мы рассмотрели лишь часть источников посвященных истории Казахского ханства, но заметим, что в этих источниках наиболее красочно и объективно описано все события.

В заключение следует подчеркнуть, что благодаря историческим источникам мы можем представить весь противоречивый процесс образования Казахского ханства. Таким образом, фундамент исторического знания составляют источники. Чтобы история была научной и объективной, она, должна опираться на достоверные и правильные источники.

Литература

- 1 Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата. Наука. – 1969 – 195 с. // http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Tarich_Rashidi_II/frameset.htm.
- 2 Этот многополюсный мир. Древность, современность, будущее Казахстана/ – Алматы: Комплекс, 2000. – 102-103 с. https://balkhashlib.kz/ru/resurs_16/id/4354.
- 3 Трепавлов В.В. Белый царь: образ монарха и представления о подданстве у народов России XV-XVIII вв. Москва. Восточная литература – 2007. – 255 с.
- 4 Сабитов Ж.М. Кушкумбаев А.К. Термины Ак-Орда и Кок-Орда в письменных и устных источниках (к вопросу о семантике терминов) //Научный Татарстан. № 3. – 2015. – С. 33-42.
- 5 Джами ат-таварих Кадыргали Жалаири как источник о жизни Урус-Хана: Сабитов Ж.М. – 2016 // <https://articlekz.com/article/21463>.
- 6 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия, – Алматы Қазақстан. Бас ред. Ә.Нысанбаев. Бас редакциясы, 2001. Т.3. – 533 б.
- 7 Қазақстан тарихы «көне заманнан бүгінге дейін». Төрт томдық. II том. – Алматы: «Атамұра», 1998. – 640 б.
- 8 Махмуд ибн Вали. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз, № 2372. – 533 с.
- 9 Махмуд ибн Вали. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар. Рукопись Британской библиотеки, Ог. 1532. http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Machmud_ben_Vali/frameset.htm.
- 10 Юдин В.П. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. (биобиблиографические обзоры). Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С. 240-250.
- 11 Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата. – Наука. – 1969.

ҒТАМР 18.67.91

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ КИНОСЫНЫҢ ГЕОЛОКАЦИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ (1960-1970)

Ш.С. Меирқан

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

К.А. Медеуова

Ғылыми жетекші, ф.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Кино – ең алдыңғы кезекте сурет өнері болып есептеледі. Яғни, кино – визуалды өнер түрі. Кинаматограф (гр. kinematos – қозғалыс, гр. grapha – жазу) [1] арқылы қашан да түсірілген заманының шындығын анық көре бермейміз. Десе де түсірілген заманының тарихи жағдайына орай, белгілі бір фильмдегі авторлық көзқарастың негізінде көптеген ақпараттар алып, жан-жақты сараптауға болады.

Түйін сөздер: кино, қазақ киносы, геолокациялық мәселелер, Кеңес одағындағы кино өнері.

Кеңес одағында кино өнерін пайда болғаннан бері идеологиялық құрал ретінде пайдаланып келетінді де баршамызға аян. Кеңестік кезеңде кино осы жағынан мемлекет басшыларымен аса қатаң бақылауда болған. Көрнекті ресейлік төңкерісшісі, ленинизмнің негізін жасаушы В.И. Лениннің өзі кинематографқа өте қатты мән беріп, оның адамдарды тәрбиелеудегі басты құрал ретінде қарастыра білген: «Сіздер естен шығармау керексіздер, кино – біз үшін өнердің ең маңыздысы» [2], – деген екен.

Фильмдерді талқылауға көшпестен бұрын, бірінші кезекте, мынандай бірнеше ұғымдарға зер салып көрелік.

– *Кино локациясы; локация түсінігі.*

– *География ұғымы.*

Жалпы, «локация» грек. «locatio» – орналастыру, бөлу дегенді білдіреді. Яғни, «кинодағы локация», фильмде өтіп жатқан оқиғаның орналасқан орнын айқындайды.

География (гр. γεωγραφία, «жерді сипаттау» деген мағына береді: гр. γαία – «Жер» және гр. γράφειν – «сипаттап жазу», «суреттеу» – жер беті табиғаты туралы, халықтар мен олардың шаруашылық іс-әрекеттерін зерттейтін ғылым.

Қазақ киносындағы кеңестік кезеңде жарық көрген туындылардың геолокациялық жағдайын сараламас бұрын, қазақ киносының пайда болғаннан қазіргі кезге дейінгі тарихына шолу жасап өткеніміз жөн. Ол үшін астында келтірілген кестеге назар аударайық (кесте 1).

Кесте 1.

№	Жылдар аралығы	Сипаттамалары
1 кезең	1910-1927	– Қазақстан территориясын кинофикациялау кезеңі деп аталады. – Қазақ жері туралы алғашқы хроникалар түсіруге мүмкіндік туа бастады.
2 кезең	1928-1938	– Ұлы Қазан көтелірісінен кейінгі бұл кезең Қазақстанда алғашқы хроникалық сюжеттер өндірісінің пайда болуымен сипатталады. – Қазақстанда жаңа үкімет саясатын насихаттау мақсатында «Востоккино» тресі ашылады. – Қазақстан тақырыбында көркемсуретті фильмдер өндірісі де жүре бастайды. – 1933 жылы Алматыда «Союзхроника» тресі ашылады.
3 кезең	1938-1944	– Ұлттық тақырыпта киносценарийлер конкурсы ұйымдастырылып, кино саласына жазушылар бет бұра бастаған кезең. – Соғыс жылдары Алматыдағы «Мосфильм», «Ленфильм» киностудияларымен қатар Біріккен киностудиялар Орталығы (ЦОКС) жұмыс атқара бастайды.
4 кезең	1945-1960	– Дербес Алматы киностудиясының жұмысымен сипатталады. – Ұлттық режиссура мектебінің қалыптасу кезеңі болып есептеледі. – Жеке шығармашылық ағымдардың пайда болуы және жалпы қазақ киносының дамуына зор септігі тиген кезең. – Кәсіби деңгейде мамандар дайындау мүмкіндігінің тууы. – 1960-шы жылдарды қазақ киносының «алтын кезеңі» деуге келеді. – Шығармашылық ізденістер кинодраматургия саласының кәсіби деңгейге көтерілуімен байланысты қарастырылады.
5 кезең	1970-1980	– 1970 жылдың басы қазақ киносының өрлеу кезеңі. – 1980 жылдар қазақ киносында кинорежиссурада тоқырау жылдары болса, драматургияда өрлеу болып сипатталады. – Бұл жылдары біршама классикалық әдеби шығармалар экрандалды. Мәселен, М. Әуезов «Көксерек» (1973, реж. Б.Өкеев), Д. Исабеков «Гауһартас» (1975, реж. Ш.Бейсембаев), Ө. Нүрпеисов «Қан мен тер» (1978, реж. Ә.Мәмбетов), Ө. Әлімжанов «Жаушы» (1980, реж. Ә.Мәмбетов).
6 кезең	1989-1992	– 1989 жылдан бастап қазақ киносындағы «Жаңа толқын» кезеңі басталады. – Реалистік жанрдағы авторлық кинокартиналардың тақырып деңгейі және жаңа кейіпкер тұрғысынан ашылу мүмкіндіктері ерекшеленді.
7 кезең	1993-2007	– «Жаңа толқын» кезеңінен кейінгі кезең («пост новая волна»).
8 кезең	2008 – бүгінгі күн	– Тәуелсіз Қазақстанның жаңа киносы. – Жас қазақ киносындағы «Патизандар» бағыты.

Яғни, келтірілген кесте (кесте 1) бойынша, қазақ киносының тарихын, белгілі себептерге сәйкес сегіз бөлімге бөліп қарастырып отырмыз. Әр кезеңде өз сипаттамасына сәйкес өзгерістер болып отырғандығын көреміз. Бірінші кезең (1910-1927) қазақ даласындағы кинофикациялау кезеңі; екінші (1928-1938) кезеңде алғаш хроникалар өндірісі өріс ала бастаған кезең; үшінші кезең (1938-1944) соғыс жылдарында Алматының қолайлы климатының әсерінен киностудиялардың Алматыда уақытша қызмет етіуімен орай, көптеген кино мамандарының белгілі уақыт аралығында Қазақстанда кино өндірісін дамытуына үлесін қосқандығы; төртінші кезең (1945-1960) қазақ киносындағы алғаш ұлттық режиссура мектебінің қалыптасуымен ерекшеленеді; бесінші кезең; бесінші кезең (1970-1980) қазақ киносының тарихындағы режиссура тұрғысынан үздік (1970-ші жылдар) фильмдердің жарық көріуімен айрықша; алтыншы (1989-1992) кезең еліміздің тәуелсіздік алу қарсаңындағы «жаңа толқын» режиссерларының өзіндік қолтаңбалары бар тамаша поэтикалық жұмыстарымен айқындалса; жетінші кезең (1993-2007) жаңа толқыннан кейінгі кезең («пост новая волна»); сегізінші (2008 – бүгінгі күн) кезең бүгінгі жас, тәуелсіз қазақ киносының жаңа кезеңі, кинодағы түрлі ағымдармен, соның ішінде «партизандық» кино қозғалысымен ерекшеленеді.

Ал ендігі кезекте, біз өз тақырыбымыздың аясына орала, Кеңестік кезеңдегі қазақ киносының геолокациялық мәселесін ашу барысында, атап өткен кезеңдерден қазақ киносының кеңестік жылдардағы екі маңызды онжылдықта – 1960-шы, 1970-ші жылдары жарық көрген туындыларды тандап, қарастырып көрсек.

Жалпы, оған дейін 1950 жылдардағы киностудия жұмысының елеулі тұсы – ұлттық кино мамандарының келе бастауымен айқындалатыны белгілі. Қазақ киносының негізін қалаушы классиктердің бірі – Ш.Аймановтың кинодағы режиссерлік тәжірибесі «Махаббат туралы аңыз» (сц. авторы Ғ.Мүсірепов, 1953ж.) фильмімен ұлттық режиссура мектебінің бастамасы болғандығын айтып өткенді жөн көреміз.

Көрнекті кинотанушы Б. Нөгербек «Махаббат туралы аңыз» фильмін қазақ ұлттық киносының бастамасы ретінде қарастырады. Кинотанушы өзінің «Кино Казахстана» кітабында: «Сұрақ туындайды: қай уақыттан бастап, нақты қандай фильмнен бастап қазақтың ұлттық киносының тууы туралы айту керек? Ұлттық кино тұжырымдамасында екі тармақты қамту керек екендігіне ешкім таласпайтын сияқты: өзінің кинопрокат өндірісінің базасы және ұлттық кадрлар» [3].

1960 жылдар – қазақ ұлттық киносы тұрғысынан аса маңызды кезең. Ұлттық кино өнерінің «алтын қорына» енген классикалық кинотуындылардың дүниеге келген қазақ киносының «алтын кезеңі» деп атуға болады. Бұл жылдары – Шәкен Айманов, Сұлтан Қожықов, Мәжіт Беғалин, Абдолла Қарсақбаев, Шәріп Бейсембаев сынды классик-режиссерлердің топтасып ұлттық кәсіби мамандардың бар екендігін көрсете білген кезең.

Қазақ киносындағы туындылар жанр, тақырып, идея тұрғысынан кеңейіп, жетіле берді. Кинорежиссерлар, бұған дейін зерттелмеген тың тақырыптарға зер сала бастайды.

Қазақ киносы жан-жақтылық пайда болады. Ашып айтар болсақ, мынандай киноның түрлері түсіріле бастайды:

- эпосты экрандау;
- тарихи тақырыптағы фильмдер;
- балалар киносы;
- биографиялық фильмдер;
- комедия жанрындағы туындылар;
- заман бейнесі тақырыбындағы фильмдер.

Бұл шығармалардың қайсысын алып қарасақта шығармашылық табысқа ие болуының негізгі себебі – ұлттық мінез-құлық, ұлттық нақыштың экранға келуі екендігі сөсіз.

Енді, зерттеу тақырыбымыздың аясынан алыстап кетпес үшін төмендегі кестеге (кесте 2) зер сала отырайық.

Кесте 2.

№	Режиссері	Фильмнің атауы	Жыл	Локация
1.	Ш. Айманов	Перекресток	1963	Қала
2.	Ш. Айманов	Тақиялы періште	1969	Қала
3.	Ш. Айманов	Алдар көсе	1965	Ауыл
4.	Ш. Айманов	Атамекен	1966	Ауыл/соғыс алаңы
5.	С. Қожықов	Шындағы Шынар	1965	Ауыл
6.	С. Қожықов	Егер біздің әрқайсысымыза	1961	Ауыл
7.	М. Беғалин	Тұлпардың ізі	1964	Ауыл
8.	М. Беғалин	Ел басына күн туса	1967	Ауыл/қала
9.	Ш. Бейсембаев	Еңлікгүл шешек атқанда	1965	Шекара заставасы
10.	Ш. Бейсембаев	Арман-атаман	1967	Ауыл
11.	Ш. Бейсембаев	Шатқалдағы шекара	1969	Шекара заставасы
12.	А. Қарсақбаев	Егер біздің әрқайсысымыза	1961	Ауыл
13.	А. Қарсақбаев	Қилы кезең	1966	Дала
14.	А. Қарсақбаев	Балалық шаққа саяхат	1969	Ауыл
15.	А. Қарсақбаев	Менің атым Қожа	1963	Ауыл

1970 жылдың басы қазақ киносының өрлеу кезеңі. Осы жылдарға қатысты маңызды деректерді сараптай отырсақ:

– 1970 жылдары барлық қазақ кино өнері мен кинодраматургиясы жаңаөріс алды. Ірі масштабты фильмдер шыға бастады. Олар «Транссібір экспресі» (сценарийін «Атаманның ақыры» фильмін жасаған адамдар жазды), «Қан мен тер» (романның экранизация авторлары Ә.Нұрпейісов, А.Михалков-Кончаловский және Р.Тюрин) және «Жаушы» (А.Алімжанов романы бойынша).

– 1970 жылдары ең белгілі фильмдер «Қыз Жібек», «Атаманың ақыры», ең үздік балалар фильмдерінің бірі «Шок пен Шер», «Алты жасар Алпамыс»,

сонымен қатар, біршама жылдар көрсетілмеген, сөреде жатып қалған «Құлагер» т.б. фильмдер жарық көреді.

– 1970-80 жылдарда қазақ киносының ұлттық мектебін қалаған бірқатар киноқайраткерлері өздерінің соңғы фильмдерін түсіруімен ерекшеленеді. Шәкен Аймановтың «Атаманның ақыры» (1970), Мәжіт Беғалиннің «Отқа оралған Орал» (1975), Абдолла Қарсақбаевтың «Балалық шақтың кермек дәмі» (1983), Сұлтан Қожықовтың «Күш атасын танымас» (1985), Шәріп Бейсембаевтың «Несібелі» (1986) фильмдері.

Ал, ендігі кезекте, 1970-ші жылдары жарық көрген туындыларды зерттеу объектісі ретінде алып отырғандықтан, сол фильмдерден құрастырылған тізімге (кесте 3) мән берейік:

Кесте 3.

№	Режиссері	Фильмнің атауы	Жыл	Локация
1.	Ш. Айманов	Атаманның ақыры	1970	Ауыл/дала
2.	С. Қожықов	Қыз Жібек	1971	Ауыл
3.	М. Беғалин	Дала гүрсілі	1974	Соғыс алаңы/дала
4.	Ш. Бейсембаев	Ақ шаршы алаң	1970	Қала
5.	Ш. Бейсембаев	Біз төртеуіміз	1971	Балтық теңізінің жағасы/соғыс алаңы
6.	Ш. Бейсембаев	Бұлақ	1974	Қала
7.	Ш. Бейсембаев	Гауһартас	1975	Ауыл
8.	Ш. Бейсембаев	Тел өскен ұл	1977	Ауыл/қала
9.	А. Қарсақбаев	Бандыны қуған Хамит/Даладағы қуғын	1979	Дала/ауыл
10.	А. Қарсақбаев	Алты жасар Алпамыс	1976	Ауыл
11.	А. Қарсақбаев	Жүйрік болсаң, озып көр!	1974	Ауыл

Екі кестеде (кесте 2, 3) байқап отырғанымыздай классик-режиссерларымыздың 1960-1970 жылдар аралығында түсірілген белгілі туындыларын қарастырдық.

Жұмысымыздың бұл тараушасында кино қазақ киносының кезеңдері жайында қысқаша шолу жасалып, кеңестік кезеңдегі, анығырақ айтқанда екі онжылдықта – 1960-1970 жылдары жарық көрген туындыларын жеке сараптап, геолокациялық тұрғысын анықтауға ұмтылды.

Жалпы алып қарағанда, фильм басым бөлігі ауылды жерде түсірілген. Десек те, режиссерлер бойынша қарастыра болсақ, көбінде Шәріп Бейсембаевтың фильдерінің оқиғалары қалалы жерде, я болмаса, шекарада өтетіндігін байқаймыз.

Осы тұрғыда, классик-режиссерлардың басым бөлігі, қазақ киносының өрге шыққан кезеңдерінде 1960-1970 жылдары түсірілген, «алтын қорға» енген

фильмдерінің басым бөлігі ауылды жердің тұрмысын көрсетуге ұмтылады деген тұжырымға келсек болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. – М.: Альта-Принт, 2005. – 1216 с.
- 2 Полн. собр. соч. В.И. Ленина – 5-е изд. – Т.44. – С.579: Беседа В.И. Ленина с А.В. Луначарским.
- 3 Ногербек Б., Наурызбекова Г. «Кино Казахстана». – Алматы, 1998, – 28 с.

ГРНТИ 03.20

КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ БАЯНАУЫЛЬСКОГО ОКРУГА)

М.Б. Базарова

Магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В данной статье рассматривается культурно-образовательное развитие казахского народа в начале XX века и важные аспекты развития культуры и образования казахского народа. Казахстан в начале XX века начал формировать особый интерес к национальному фольклору, декоративно-прикладному искусству, происходит становление национальной школы. В начале XX века в силу вступает ряд реформаторских решений правительства Российской империи, а позднее Советского Союза, которые дали толчок становлению системы национального образования. В 1906 году в Казахстане появляются школы смешанного типа – русско-казахские. Образование постепенно меняет характер исключительно религиозно светский. Появляются «многометодные» школы, в которых преподавали разные дисциплины и использовали поисковые методы. Схоластика в обучении уступает новым принципам обучения, богословие исключается из перечня школьных предметов, отменяют телесное наказание.

Ключевые слова: образование, казахский народ, XX век, военная гимназия, общеобразовательное учреждение, культура.

Одна из актуальных тем казахского народа считается изучение образования и общественные мысли. Становление культуры историчность сознания казахского народа предоставляют нужные посылы для проявления образовательных и культурных обыкновений традиций. Именно благодаря этому сберегаются последовательность традиций образования. Тенденцию к разбору бытийного существования, одинаково с острой ступенью нравственного самоанализа, представляются отличительными атрибутами и отличительными особенностями в казахской летописи. Внутреннее оглавление казахской культуры, показался в итоге прозаической многозначительной практики. Социокультурные ходы и изменения в регионах среди идейного диктата активизировали невзгоды и нерешенные трудности в развертывании цивилизованных преобразований. Колониальная геополитика Отечественного самодержавия, впоследствии поголовный осмотр русского строя по-над обществом, от индивидуальности творчества, произвол и преследование сделали порядочный подрыв становлению казахского общества. Манкуртизация культуры, повреждение ее преемственности споспешествовал росту насилия, гибели лучших поверенных интеллигенции казахского народа. В данный момент культурное образование в Казахстане проходит на определенной стадии данная стадия эта реформирование. Данная реформа рассматривает научно обеспечения образования, затрагивает такие темы как трудности общения и опыт предыдущего поколения. В начале XX века в различных работах просветителей можем заметить, что образование в то время показывал на высоком уровне. В XIX-XX веках стали часто публиковать работы на тему образование и ее система. В их числе статьи С.И.Миропольского, С.В. Рождественский, Г.А. Фальшборт, А. Анастасьева, Е.А. Звягинцев. Н.И Ильминский данный профессор описывал проблемы образование дореволюционного периода в собственных трудах. Образование и образовательные учреждения на территории казахского народа первыми кто рассматривали, это были, А.В. Васильев, А.Е. Алекторов. Нужно отметить, что А.В. Васильев был знаком с И. Алтынсарыном. В.П. Панов, А.И. Анастасией, М.И. Обухов, Я.Д. Коблов. Они в своих трудах, большое внимание уделяли на образование, а именно на инородческое образование.

Большое внимание привлекло историков к работам, Ч. Валиханова и И.Алтынсарина которые, были посвящены к педагогической и просветительской деятельности. Так же не можем не ответить монографию Т.Т.Тажимбаева «Развитие просвещения и педагогической мысли в Казахстане во второй половине XIX века» в котором он составил анализ социально экономической итак же политической деятельности в своей монографии.

Образование совместно с культурой можно назвать одним из сложных явлений. Их понятия составляют и так же могут указывать большой круг с

историческими явлениями. Различные социальные изменения можно считать, что они зависят от разных культурных событий так же можно рассмотреть случайно образовательной деятельности. Взаимодействия методов между образовательными практиками и образовательными учреждениями можно считать разрешающий момент в социальных изменений. В целом он нацелен на определенных людей или же на общество и в большинстве может иметь глубокие последствия. Культура и образование для данного процесса считается главными вопросами. Без особого интереса к взаимодействию может каждое осознания исторического появления.

История нашего ареала показывает больше взаимодействия, где явны вещественные свидетельства культурных вызовов, привыкания и модификации. Крупное воздействия по сей раз Евразийское место. Язык, вера, знаки и письменность можно взаимодействовать с войнами, миграции, изучения.

Образования и воспитание в классическом казахском обществе можно считать что содержат глубочайшие исторические корни. Они прошли все возможные рубежи развития в своей сфере. Главным принципом становления считается преемственность культурных обыкновений и образования.

Обязательно на опираться на такие источники к примеру это вещественные доказательства или источники, археологических источников, так же можно устные источники к примеру поговорки или же песни. Можно считать источником это конечно же в письменные документы, или же труды зарубежных источников.

Устная и письменная традиция, формируя национальный код, расширяет временные и пространственные границы познания [2].

Последующие вопросы о становление этнического образования в классическом казахском народе нужно рассматривать в призме колониальной политические деятели Русского самодержавия.

Часто через распространения русского образования решали аккультурации мусульман казахов.

В Неплюевском кадетском корпусе в 1851 году среди выпускников были 7 казахов, которые в основном это были дети султанов или же старейшин. Общее количество выпускников составляло 37 учеников. В данном кадетском корпусе отличились двое казахских выпускников, которые закончили на отличие и так же трое закончили с неудовлетворительной оценкой.

Данный корпус уже 1866 году был переименован в новое название Неплюевскую военную гимназию и именно тогда были отменены стипендии, которые предназначались детям казахского народа.

В 1841 году впервые открыли школу с русским языком обучения для казахского народа, а именно на территории казахского народа. Позже только 1850 году открыли казахскую школу. Данную школу открыли в Оренбурге, но эта школа была предназначена в основном для детей султанов или же биев.

Одним из мощных толчков для развития образования можно считать социально – педагогическое движение в 1860 годах. Данное движения развивалась и началась на территории России, а именно в центре. Позже данное

движение распространилась на другие ее границы. В данный период в Казахстане начали наконец то работать музеи, библиотеки и читальные залы.

Но это не дало желаемых результатов, как казахскому народу, так и царской администрации. Очень часто замечались дорогая стоимость населения и очень низкая посещаемость. После этого старались часто поднимать такие вопросы как дешевая стоимость обучения для казахского народа. После всех попыток на открытие школ для казахского населения с дешевым обучением правительство обходили данную ситуацию или же препятствовала ему до 1860 года. Так же для открытия школы часто выступали казахские чиновники.

После 1861 года в городах начали открывать школы нового формат. Но данные школы были только в Троицке, Оренбурге, Уральске, Перовском. К данным школам казахи не старались проявлять свой интерес, так как школам не выделяли достаточное количество учебников, учителей и пособий.

В.В. Григорьев по его плану было не увеличивать количество и открывать среднеобразовательных школ и гимназии. Троицкая школа она обеспечивала грамотностью казахского народа, если были учение, которые на отличие окончили, данную школу у них была, возможность поступить в дальнейшем в Оренбургскую русско-казахскую школу. Каждый ученик мог обучиться в данной школе всего лишь четыре года, после чего он в обязательном порядке должен быть исключен. Так же по царскому указу все дети казахского народа должны были жить в интернате.

На территории Казахстана школьное образование развивалась как религиозном плане так же и светском. Религиозные учреждения это считались медресе, данные медресе содержались исключительно на средствах родителей учеников. Обучение в медресе полностью проходило на арабском языке ю. В данной школе готовили мулл и работников при мечетях. В основном обучение медресе проходило от трех до четырех лет. Кроме изучения ислама ученики познают философию, историю, медицину и математику. Постепенно начали открывать сеть общеобразовательных школ как мужских, так и женских гимназии. Впервые в 1887 году с большими стараниями И.Алтынсарина открылась женская школа. Позже в Тургае, Кустанае и в Актобе начали открывать русско-казахские женские школы.

Н.И.Ильминск он познакомился педагогической системой образования казахского народа. Он считал, что именно старый пережиток мусульманской древности не дает развиваться казахскому народу. В то время генерал губернатор не верил в мусульманскую культуру, так как она не способна пробудить и дать дальнейшему прогрессу. Он воспринимал только европейское образование. Он прибыл в Туркестан и решительно настроен на ведение русской политики через образование русских школ на территории. Поэтому он решает сосредоточить свое внимание на образование на Туркестанской территории.

Продвигая, русские школы специально для казахов он, надеялся, что получится детей казахского народа с помощью этого русифицировать и считал, что тогда ислам будет, не так актуален как до образования русских школ [3]. На

формирование таких взглядов на ислам и казахов на генерал-губернатора оказали влияние видный профессор истории Востока В.В. Григорьев и К.П.Ильминский.

В это время в Казани только начали пробовать подготовку учителей татарскому языку, но данная подготовка закончилась безуспешно.

Что же касается христианской школьной системы крещеных туземцев, возглавляемой Н.И. Ильминским, то она непосредственно к Туркестану не подходила, а в Казани вызвала бурные дебаты среди местного населения.

В Ташкенте 1884 году открылась первая русско-инородческая школа для детей. В данной школе была одна из задач научить коренных населении русскому языку, а именно писать и читать. Детям в данной школе предоставлялись возможность так же изучать арабско- персидский алфавит и так же можно было изучать азы ислама. Директор семинарии Ю.Ф.Крачковский на церемонии сказал, что открытие училище дает возможность преобразить всех подобных училищ, которое должны привести к слиянию Азии и Европы. В 1886 году Н.О. Розанбах что открытие русско – туземной школы он тем самым хотел зародить и укрепить русский дух на туземном населении, он стремился для населения создать благоприятное условия для развития . Данные школы старались сочетать в себе материальный и экономические интересы России . Он полагал что туземцы считают что они должны познать русский язык и считать его за своим родным. Он надеялся, что русско-туземная школа приведет к слиянию мусульманскими школами. Что это даст постоянный контроль над мусульманской школой или же давать определенные указы, а в случае чего и противодействовать проповедникам, которые среди кочевого населения ведут себя обманчиво и неверно трактуют распоряжения правительства» [4].

Барон Вревский, он говорил «Пора позаботиться о том, чтобы и в русской, и только в русской школе туземцы видели носителя знаний ко всем видам социальных услуг и деятельности, дабы знать о неприменимом к нынешнему политическому и общественному строю их страны. Мусульманская школа не могут дать жизнь в знания, которое осуществляется из медресе и метеков. А туземцев, как и всех простых людей, в первую очередь интересует утилитарная сторона учения, его применимость к практическим целям [4].

При русификации населения Туркестана в 1892 была разбита, так, так как произошел большой мятеж среди населения Ташкента и уже Ферганская область полностью подняла восстание.

Позже создавалась комиссия в Ташкенте для того что бы оценить жизнеспособность мусульманской культуры, а так же отношения к мусульманским школам. Были запрошены три военных губернатора коренных областей (Сырдарьинской, Самаркандской и Ферганской), и все доводы были сведены в основном к тому, чтобы продолжать политику невмешательства во внутренние дела мусульман.

Данная ситуация все равно не повлияла на администрацию, они так же не поменяли свое отношения на мусульманские школы. С.М. Духовский в своем докладе 1899 году описал полное значение ислама в Туркестане .Он пытался

донести до администрации что требуется понятие о нравах и учениях ислама туземцев мусульман. «Сборника материалов по исламу» было выпущено изданием.

В 1905 году под председательством кабинета министра А. Будилович было созданы правила для начальной школы.

В Ташкенте в 1909 году 27-28 августа прошел совет по иностранному образованию. Где обсуждалась школа Сырдарьинской области, где было сказано «это был первый и большой шаг. Содействие привлечению иностранных детей в русско-мусульманские школы, и их передачи местным учителям, выбранным из местного населения, устранило естественное недоверие к русской школе» [5].

В 1881 году начальникам учебных учреждений было отправлено письмо от министра просвещения где излагалась о основных началах в народном образовании. Требовалось «крепость нравственной природы и характера. Расположение к серьезному труду, развитие умственных способностей, уважение к началам религии доброй нравственности, привычки к порядку, к законности, к честному исполнению долга...» [5]. Так же они предложили строгую дисциплину в учреждении и проводить воспитательные работы. Он считал необходимым «обращать особенное внимание на то, что религиозное образование народа есть главный краеугольный камень народной школы» [6].

На всей территории Казахстана существовало 730 начальных школ (в т. ч. школ министерства народного просвещения. – 262), одна школа приходилась в среднем на 7115 человек населения. Но эти средние цифры не могут правильно характеризовать действительное положение народного образования в Казахстане, так как преобладающее большинство школ было предназначено для детей русского казачества и русского гражданского населения, составлявшего незначительный процент всего населения Казахстана. Если же сравнить только школы для казахского и другого нерусского населения и число учащихся в них с общим числом этого населения, то соотношение уменьшится в несколько раз по сравнению с вышеприведенными данными.

Литература

1 Тимощук А.С. Традиционная культура: сущность и существование. – Владимир: издает, 2018. – 432 с.

2 Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX вв. (Политико-экономический анализ). Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1971. – С. 108-109.

3 В Журнале Министерства народного просвещения за 1906 год, № 2, 10.

4 Об истории народного образования в Туркестане. К.П. фон Кауфман. Личные воспоминания, Н. Остроумова. – Ташкент, 1899.

5 ЦГИА КазССР, ф. 90, оп. 1, св. 1. – С. 51-54.

6 Алекторов А.Е. Очерк народного образования в Тургайской области. Летопись 1844-1898 гг., вып. 3. Оренбург, 1900. – С. 245-246.

ҒТАМР 17.71.91

ҚАЛИЖАН БЕКХОЖИННІҢ ОБРАЗ ЖАСАУ ЖӘНЕ СӨЗ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А. Айдынбаева

Студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

М.И. Оразханова

Ф.ғ.к., доцент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Мақалада Қалижан Бекхожиннің «Батыр Науан» өлеңі, ақынның сөз қолданысының ерекшеліктері қарастырылады. Жұмыс салыстыру, зерттеу және жинау сияқты әдістерді қолдану арқылы жүргізілді.

Сондай-ақ, Жазушылар қолданатын поэтикалық құралдар мен әдістер Мұқият талданады, қарастырылған әр шығармада автордың дүниетанымы мен дүниетанымының өзіндік ерекшелігі ашылады.

Түйін сөздер: Қалижан Бекхожин, Батыр Науан, жолбарыс, стиль, сөз қолданысы.

Қалижан Бекхожин шығармашылығына тоқталып, талай ғалымдар өздігінше зерттеу жұмыстарын жүргізген болатын. Осы тұста біз де осы зерттеулер легіне өз үлесімізді қоспақ ниетпен, ғылыми тұрғыда зерттеу жұмыстарын жүргізіп көрдік. Сондағы бізді елең еткізгені образ жасаудағы, ақынның суреттеу шеберлігі.

Образ жасау, сөз қолдануға келгенде Қуандық Мәшһүр-Жүсіптің «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» ғылыми еңбегіне жүгінбеске болмайды. Аталмыш еңбегінде: «Стильдің алдымен лирикалық қаһарман сипатынан аңғарылатынын, сол арқылы тақырып, идея, ұйқас, сюжет, композиция т.б. – бәріне ықпал ететінін діттеумен бірге тағы бір өзекті мәселені естен шығаруға болмайды. Ол: стильді анықтаудағы екінші бір өзекті құрал – суреткердің сөз қолдануымен, белгілі бір ортақ делінген баламаларды да өзінше ажарлап ұқсата білуімен байланысты екендігі» [1, 2 б.] – деп көрсеткендігін тілге тиек ете отырып, Қалижан Бекхожин шығармаларынан ақын стилін зерделеуге кірістік.

Көпшілігі ақынның поэмалық туындыларына тоқталып, ондағы басымдылық «Батыр Науан» шығармасына ауғанын аңғарамыз. Десе де ондағы образ жасаудағы ақын шеберлігі қайран қалдырмай қоймайды. «Батыр Науан» поэмасын жазудағы ақынның басты мұраты ұлтымыздың азаттыққа, еркіндікке ұмтылу идеясын тайға таңба басқандай етіп, оқырман қауымға көрсету деп аужайлаймыз.

«Батыр Науан» поэмасында ақын көбіне өр тұлғалы батыр бейнелерін анималистік теңеуде көптеп қолданған. Оның ішінде тек қана Науан батыр бейнесіне келгенде «жортып жүрген жолбарысқа» жиі теңейді. Поэма барысында Науан батырды 7 мәрте жолбарысқа ұқсата бейнелейді. Мысалға:

*«Аңсайтын жортуылды асыр салған,
Жортатын жолбарыстай құла дүзде»* [2, 155 б.],

Немесе:

*«Жүрмесін жас жолбарыс жонда қаңғып
Боялмай қызыл қанға көк найзасы* [2, 159 б.]» деген тармақтарынан-ақ топшылай берсек болады. Десе де ақын дастанның екінші тарауының алғашқы шумағында тағы да осы теңеуді Науан батыр бейнесіне пайдаланады:

*«Жүр еді батыр Науан жолда жортып,
Ашулы жолбарыстай ала бұртып»* [2, 159 б.] – дейді.

Оған қоса:

*«Бүйірін ұлы таудың дүбірлетіп,
Жас Науан жолбарыстай жортып кетті»* [2, 160 б.].

Немесе:

*«Науанның жолбарыстай түрі айбарлы,
Қояды жалақтатып көк қанжарды»* [2, 162 б.] дейді, батыр бейнесін басқа айбарлы аңдарға (айтпағым арыстан немесе көкжалға) емес, қайтадан оқырманын адастырмай жолбарысқа ұқсата бейнелейді:

*«Жас Науан жолбарыстай көзі жайнап,
Жүзіне жанып шықты жалын қайрат»* [2, 162 б.].

және:

*«Ақуыз ақ қанатты ат емес не,
Наурызбай жолбарыс қой дауыл түсті»* [2, 162 б.].

Міні, көріп тұрғанымыздай, ақын сөз қолданысының, стилінің бір ерекшелігі, бір қаһарманға тиісті теңеу тауып, сол теңеуін сан түрлі нұсқада жалғыз кейіпкерге ғана пайдалануында деп толық тұжыра аламыз.

Қажым Жұмалиев болса, өзінің «Әдебиет теориясы» атты әдебиет негіздері хақында жазған еңбегінде көп дүниенің басын шалып, ақыр соңы

былай дейді: «Әдебиетте түлкі – қулық, айлакерлікті; қасқыр – қырыстық, қара жүректік, ұрлықты, арыстан – өктемдік, зорлықшылдықты, аққу – достықты махаббатты, ал көгершін – бейбітшілікті; үзілген шынжыр – бостандықты меңзейді» [3, 126 б.] – деген көзқарас қалдырады. Алайда Қ. Бекхожин негізгі басымдықты таптаурынға айналған түсініктерге сүйену жағына емес, керісінше, өзіндік сара жолын қалыптастыра отырып, сыртқы ұқсастық, мінез-құлықтың жарасымдылығы жағынан қарастырып теңеген деп толық сеніммен айта аламыз.

Ақын поэмада «от», «өрт», «жалын» секілді сөздерді де көптеп пайдаланады. Мысалға:

*«Жасынан от жүрегін көкпен көміп,
Өсіпті жанған өрттей өршеленіп»* [2, 162 б.].

Я болмаса, Кенесары бейнесін бергенде:

*«Кенекең басын жерден алды тартып,
Ашулы ауызынан жалыны шалқып»* [2, 157 б.] – дейді. Кененің образынан да жоғарыда атап көрсеткен «от» сөзін кезіктірдік:

*«Кененің көзі шатынап оттай жанып,
Сөйлейді айғай салып ашуланып»* [2, 157 б.] – деп келіп:

«Барады намыс өртеп жаны күйіп» [2, 158 б.] деген тармаққа тағы да көзіміз сүрінеді. Кененің намыс өртеген өзегі, от шашқан жанары енді қарамағындағы батырларынан да көрінгендігін ақын жалма-жан былай келтіреді:

*«Батырлар сөйлеп жатты жамырасып,
Ызалы жүрегінен жалын шашып»* [2, 158 б.] – деп қайырады. Ғажабы ақын «жалын» сөзін Науан образын жасағанда да пайдаланады, ондағысын:

*«Жігіті Алиын-Жаппас жолыққан соң,
Жүзінде жалын ойнап жүз құлтырды»* [2, 160 б.] – деп суреттеген тұсынан:

*«Бейне бір аты шулы Шыңғыс дейді,
Дауылдай өрт ішінде ойнайды екен»* [2, 161 б.] – деген жерінен аңғарамыз.

Ақын түрлі контексте «от, жалын, өрт» сөздерін еркін пайдаланып, Кене мен Науан бейнелерінде көптеп пайдаланады. Осы арқылы батыр рухына тән, намыс, жігер, қуатты көрсетіп, олардың ішкі жан тебіренісін, өкініші мен күйінішін шебер жеткізе білген. Жоғарыда келтірген мысалдардың ішінен:

«Жас Науан жолбарыстай көзі жайнап,

Жүзіне жанып шықты жалын қайрат» [2, 162 б.] – деген жерінен әуелде екпін жолбарыс сөзіне түссе осы жолы жалын сөзіне баса назар аударамыз.

Дастанда Наурызбай батыр Кененің інісі деп екі тұста айтылады. Ақын қазақ фольклорынан таныс дастандарды тыңдап, сол фольклор кеңістігіндегі лиро-эпостық дастандардағы қалыптасып қалған дәстүрлі құрылысын және теңеулерін кеңінен көсіле пайдаланады. Айтпағым – қыздың тұтқынға түсуі, махаббат оқиғасы, оны құтқаратын батыр, жолбарыстай айқасу, мақсатқа жетуі. Бұл аталған мысалдар лиро-эпостық дастандардың басым көпшілігінде бар. Осыған тән гиперболалардың кездескендігін атап өтпеске тағы болмайды. Әсіресе Науан батырдың жылқысы «Ақуызды» бейнелей бастағанда тайға таңба басқандай көрінеді:

«Ақуыз жарқ еткізіп ай тұяқты,

Бауырын өрден өрге жаза шапты.

Бұрқ етіп аспанға ойнап шыққан шаңы,

Артында әр ықбеннің қалып жатты» [2, 160 б.].

Және:

«Ақуыз ақ қанатты ат емес пе,

Жөнелді алты қырдан алты-ақ қарғып» [2, 160 б.] – десе, енді бірде тұлпардың жүйріктігін айқындау үшін былай дейді:

«Зымырап Ақуызы кеткен екен,

Көз жазып қалған екен қалың қазақ» [2, 163 б.].

Кенесары ханның бейнесін жасағанда, сұсты, қабағынан қар жауған қаһарлы батыр, жаны елі үшін күйіп, өзегі елі үшін өртенетін лирикалық қаһарманды көз алдымызға әкелді.

«Кененің көзі шатынап оттай жанып», [2, 157 б.].

Немесе,

«Кенекең бейне ашулы бір ақиық,

Қарайды жан жағына қабақ түйіп» [2, 157 б.] – деген тармақтар – сөзіміздің нақ дәлелі.

«Бейне бір батырларым аш арыстан» [2, 158 б.], *«Бәрі түнде жортқан өңшең көкжал»* [2, 158 б.], *«Отырған өңшең батыр көкжал бөрі»* [2, 166 б.] – осы мысалдарға қарап ақынның Кене әскерінің, қазақ батырларының жігер-айбарын, жауына үрей туғыза алатын өр рухты баһадүрлер екенін көрсетуге

тырысқандығын айта аламыз. Оның үстіне көк бөріден тараған түбі бір түркі халқы екенімізді де оқырман есіне салып отырғандай көрінеді.

Тәрбиелік мазмұны жағынан образдылық тұрғысынан «Солар үшін ұялдым» өлеңін қарастырдық. Өлеңде ақын жігіт пен қыздың образын көз алдымызға барынша шынайы суреттеп береді. Көңіл көкжиегіне тиісті бояу қанықтығымен із қалдыру мақсатында іс әрекеттің өзін асқан шеберлікпен кестелей жазған. Сөзіміз дәлелді болу үшін:

*«Орындықта мұртты жігіт, сұр қызды,
Елтіп сүйді аяқтарын аймалап.
Ессіздерге күннің ерте-кеші не?
Ағылған жұрт олардың жоқ есінде»* [2, 26 б.] – дейді.

Оған қоса:

*«Істік кірпік, жалаң сирақ, шолтаң қыз
Біржияды елжіреген пішінде»* [2, 27 б.] – деп, ойын одан әрі жалғап, суреттеуін одан бетер әсерлей түскенін аңғарамыз. Соңғы тармақта ақын арсыздыққа барып отырған қызды оқырманға әсер қалдыру мақсатында және оқырманның жиіркенішін ояту үшін «Біржияды» сөзін арнайы пайдаланып бейнелеп отыр. Ақын «жымияды, күлімдейді, күлімсірейді, езеурейді» деген секілді нәзіктікті айшықтайтын балама сөздерді пайдаланғанда, оқырман мүлде басқа ойда қалып, жоғарыда айтылған әсердің жетегінде қалмайтынын мойындау керек.

Бейнелеуінен аңғарғанымыз қыздың кірпігін істік деп суреттеуі тағы бар. Бұл тұста Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қайқы құйрық, шұбар қыз, істік мұрын» деген өлеңі есімізге түседі. Бір қызығы С. Торайғыровтың осы өлеңінде де, Қалижан Бекхожиннің жоғарыда мысалға келтіріп жатқан өлеңінде де қыз ұнамды кейіпкер ретінде суреттелмейді. Ақын аталмыш өлеңде:

*Әкең әлде адам шығар беделді,
Сағы сынар көрсе мынау бәлеңді* – [2, 27 б.] десе,

С. Торайғыров:

*Естісе, әкең азбан қырына алар,
Басыма арылмастай бәле салар»* – дейді. Қыз баланың ары, әке тәрбиесіне, әке намысына нұқсан келтірмеуі керек екендігін тереңнен түсіне білген ақындардың ойы бір жерден шығуы да тегін болмаса керек. Бұл тұста тағы бір тамаша мысал келтіре кетуіміз керек. Жоғарыда «Батыр Науан» дастанын қарастыра келе:

«Алыста Еуропа да тітіренген» [2, 165 б.] – дейді.

Демократ ақын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың ел жадында жақсы жатталып қалған «Мен қазақ» өлеңінде де осы тектес тармақтың кезігетіні тағы да қайран қалдырды.

«Ер Түрік ұрпағымын даңқы кеткен,

Бір кезде Еуропаны тітіркенткен» – дейді. Мәселе, екі ақынның замандастығында. Көз тастау, сөз саптау ерекшеліктерінің ұқсастығы, жерлес болуы – барлығы да ақынаралық үндестіктің туындауына әкеп соқтырып отыр.

Ғылыми мақаламызды қорыта келе, ақын, драматург, талантты аудармашы, қазақ әдебиетіне айтарлықтай үлес қосқан Қалижан Бекхожиннің сөз саптау ерекшелігін, өлең кестелеудегі көркемдік ерекшеліктерін, бейне жасаудағы ұтымдылықтарын бар жоғы бір дастаны мен бір өлеңін алып айтып, айқындап бердік десек әбестік болары сөзсіз. Зәки Ахметов айтпақшы: Өлең-жырлардағы бейнелі, өрнекті сөздер әшейін сұлулап сөйлеуге әуестіктен емес, эстетикалық талғамнан, образды ойдан, дүниені суреткерше қабылдаудан туады» [4, 3 б.]. Қазақтың әр ақыны, жазушысы ғылыми тұрғыда зерттелер болса, түбі тұңғыық теңіз іспеттес. Ал осы теңіздің түбінен маржан теру бүгінгі жас ұрпақтың еншісінде.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Көпейұлы Мәшһүр-Жүсіп Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Монография. – Павлодар, 1999. – 384 б.

2 Бекхожин Қ. Өлеңдер мен дастандар. Батыр Науан. /Қ. Бекхожин. – Алматы: «Атамұра», 2007. – 272 б.

3 Жұмалиев Қ.Ж. Әдебиет теориясы. (орта мектептің жоғары класс оқушыларына арналған оқу құралы). –Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педогогика баспасы, 1960. – 245 б.

4 «Сөз өнері» (Тіл мәдениеті туралы). «Ғылым». – Алматы, 1978. – 184 б.

ГРНТИ 16.21.51

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КУЛЬТУРНОЙ СЕМАНТИКИ

С.С. Жабаета

Доцент, КРУ имени А. Байтурсынова, г. Костанай

Статья посвящена анализу проблем когнитивной лингвистики и вопросам отражения картины мира в языке. Концептуализация действительности, отражающей этнокультурные смыслы, вербализуется посредством метафоризации, дискурсивных представлений, фразеологии языка. В статье раскрываются способы репрезентации когнитивных представлений и концептуализации действительности. Дискурс языка дает представления о речемыслительной деятельности коммуникантов, метафоры репрезентируют особые механизмы формирования образов и концептов языка, фразеология отражает национально-культурную специфику языка и языковую картину этноса.

Ключевые слова: когниция, концептуализация, дискурс, метафора, фразеология.

Современная лингвистика немислима без комплексного подхода к изучению её основных проблем. В настоящее время активно развиваются когнитивное и этнолингвистическое направления, поэтому неудивительно, что при рассмотрении лингвистических вопросов преобладают когнитивный и лингвокультурологический подходы. Интегрированный подход к языку позволяет учитывать национальную специфику отдельно взятого языка, что является очень важным, потому что способы языкового выражения изменяются в зависимости от конкретного языка, культуры и традиций. Когнитивистика объединила все дисциплины, связанные с изучением человеческого мозга и его работой, исследованием ментальных процессов и результатом этих процессов – знанием.

Под когнитивной моделью понимается основанная на представлении о каком-либо феномене универсума многоуровневая, многокомпонентная и полифункциональная ментальная структура, механизмом которой выступает взаимодействие различных разделов головного мозга при переработке и порождении информации и которая основывается на операционном ассоциативном способе представления и извлечения информации. В концепции Р.И. Павилениса концептуальная система выступает как система мнений и знаний о мире, отражающая познавательный опыт человека, притом как на

до языкового, так и на языковом уровне, но несводимый к какой бы то ни было лингвистической сущности [1]. В качестве составляющей концептуальной системы рассматриваются отдельные смыслы, или концепты, сформированные в процессе познания мира и отражающие информацию об этом мире.

Концептуализация заключается в осмыслении поступающей к нему информации и приводящей к образованию концептов, концептуальных структур и всей концептуальной системы в психике человека. Нередко концептуализация рассматривается как некоторый «сквозной» для разных форм познания процесс структуризации знаний и возникновения разных структур представления знаний их неких минимальных концептуальных единиц.

Для лингвокультурологии особую значимость приобретает то свойство когниции, в соответствии с которым перерабатываемое знание не только формируется, но и структурируется. Когниция – действенная креативная сила, моделирующая при помощи символов новые представления о мироустройстве. С помощью образного мышления этнокультурные сообщества формируют оригинальные представления о пространстве, времени, движении и т.п. Представление как особая когнитивная структура соотносится с идеальными феноменами, опосредующими отношения между окружающим миром и знанием о нем. Языковая когниция – это реализация когнитивной функции языка в процессах речемыслительной деятельности.

Когнитивный подход в лингвокультурологии использует способность когниции запускать механизмы смыслообразования и придавать формирующемуся значению культурно маркированную ценность. По мнению Н. Кравченко, высказывания как ситуативно обусловленные образования оперируют не столько значениями, сколько вербализованными смыслами, концентрирующими в себе всю совокупность знаний, и понимание достигается путем адекватного использования языковых единиц и речевых структур, формирующих необходимые смыслы [2, с. 224]. В семантическом составе концепта наиболее существенным представляется культурно-этнический компонент, отражающий «языковую картину мира» его носителей и определяющий специфику семантики лексических единиц.

Концепт может быть вербализован отдельными словами и словосочетаниями, фразеологическими единицами, предложениями и целыми текстами. Для передачи конкретного концепта, который связан с устойчивым чувственным образом, достаточно значения отдельного слова, активизирующего данный образ. Но при усложнении выражаемых смыслов используются целые словосочетания и предложения. Часто один и тот же концепт может быть передан различными языковыми средствами. Некоторые концепты передаются с помощью целого текста или ряда произведений одного или нескольких авторов, так как требуют осмысления большого количества ситуаций, отражающих взаимосвязанные аспекты таких концептов.

Образование категорий связано с формированием когнитивных концептов и их устойчивых объединений. Вербализация осуществляется преимущественно на лексическом и фразеологическом уровнях. Лексический

уровень объективирует феномены действительности самыми различными номинативными техниками. Лексический состав языка «напрямую» отражает фрагменты экстралингвистической действительности, а исследования лексики языка представляются наиболее технологичными.

Это стандартный путь переработки поступающей информации. Примером могут служить концепты, которые формируются в процессе речевого общения. Дискурсивно-когнитивный подход к описанию культурной значимости знаков вторичной номинации исходит из разграничения языкового и дискурсивного знания. Языковое знание как содержание и способ существования языкового сознания – это совокупность результатов отражения действительности, компонент языковой картины мира, имеющий лингвосомиотическую репрезентацию. Дискурсивное знание – это содержание и способ существования дискурсивного сознания, своего рода система информации, известная всему этнокультурному сообществу как интертекстуальный феномен [2, с. 228]. Обратимся к различным толкованиям понятия дискурс.

Дискурс – вербализованная речемыслительная деятельность, предстающая как совокупность процесса и результата и обладающая двумя планами: собственно лингвистическим и лингвокогнитивным. Дискурс как процесс есть сама вербализуемая деятельность. Дискурс как результат предстает как совокупность текстов. Лингво-когнитивный план связан с языковым сознанием, обуславливает выбор языковых средств, влияет на порождение (и восприятие) текстов, проявляясь в контексте и пресуппозиции (дискурс как процесс). Дискурс является единым организмом, в котором одновременно реализуются самые разнообразные аспекты не только языка, но и языкового мышления. Сознание реализует и выявляет себя в дискурсе. Дискурс обязательно включает в себя сложную систему иерархии знаний, выступает как одновременно социальный, идеологический и лингвистический феномен, представляет собой языковое использование как часть социальных отношений и процессов. Дискурс, в широком смысле слова, является сложным единством языковой формы, значения и действия, которое могло бы быть наилучшим образом охарактеризовано с помощью понятия коммуникативного события или коммуникативного акта. Дискурс не ограничивается рамками текста или самого диалога. Анализ разговора с особой очевидностью подтверждает это: говорящий и слушающий, их личностные и социальные характеристики, другие аспекты социальной ситуации, несомненно, относятся к данному событию.

Т.М. Николаева выделяет следующие значения дискурса: 1) связный текст, 2) устно-разговорная форма текста, 3) диалог, 4) группа высказываний, связанных между собой по смыслу; 5) речевое произведение (письменное или устное) как данность [3, с. 127]. Дискурс – это коммуникативное событие. Как коммуникативное событие, дискурс не мыслим без участников общения, что предполагает их взаимодействие (интеракцию) в социальных ситуациях. Поскольку дискурс – это коммуникативное событие, то в нем задействованы не

только язык в его актуальном употреблении, но и те ментальные процессы, которые непременно имеют место в процессе коммуникации.

В понимании Е.С. Кубряковой и О.В. Александровой, «под дискурсом следует иметь в виду когнитивный процесс, связанный с реальным речепроизводством, созданием речевого произведения. Текст же является конечным результатом процесса речевой деятельности, выливающимся в определенную законченную (и зафиксированную) форму. Такое противопоставление реального говорения его результату помогает понять и то, в каком смысле текст может трактоваться как дискурс: только тогда, когда он реально воспринимается и попадает в текущее сознание воспринимающего его человека. Точно так же верно и обратное, когда мы наблюдаем за созданием текста, состоящего из последовательности предложений, связанных по смыслу, обладающих внутренней грамматикой, имеющей прагматическую установку и содержащих элементы, выполняющие функцию воздействия». Е.С. Кубрякова и О.В. Александрова подчеркивают, что дискурс следует рассматривать как «явление процессуальное, деятельностное, т.е. как синхронно осуществляемый процесс порождения текста или же его восприятия» [3, с. 129].

Дискурс представляет собой многоуровневую многомерную систему, на которую налагается сеть метафор. С когнитивной точки зрения метафоры формируют концептосферу модели мира, которая строится на очень мощной, многоуровневой системе репрезентаций или когнитивных структур, осуществляющих базовые операции восприятия, обмена, актуализации, репрезентации, т.е. всего комплекса человеческого мироощущения. Концептосфера дискурсов может быть представлена такими категориями метафор, как метафора-идиома, метафора-люди, метафора-быт, метафора-природа. Они связаны между собой. Каждая из этих категорий содержит подкатегории, характеризующие, например, устои жизни, отношения, настроение и т.д.

Э. Кассирер различал два вида ментальной деятельности: метафорическое и дискурсивно-логическое [4, с. 272]. Дискурсивно-логический путь к концепту состоит в ряде постепенных переходов от частного случая ко все более широким классам. В противоположность ему метафорическое «освоение мира» имеет обратную направленность: оно сводит концепт в точку, единый фокус. Если дискурсивное мышление экстенсивно, то мифологическая и языковая концептуализация действительности интенсивны; если для первого характерен количественный параметр, то для двух других – качественный. Несомненна моделирующая роль метафоры: метафора не только формирует представление об объекте, она также предопределяет способ и стиль мышления о нем. Особая роль в этом принадлежит ключевым метафорам, задающим аналогии и ассоциации между разными системами понятий и порождающими более частные метафоры. Базисные метафоры, которые ранее привлекали к себе внимание преимущественно культурологов, изучающих национально-специфические образы мира, в последнее время вошли в круг пристального интереса специалистов по психологии мышления и методологии науки.

Существенный вклад в разработку этой проблематики внесли работы М.Джонсона и Дж. Лакоффа [5].

Метафорическое моделирование фрагментов языковой картины мира становится возможным благодаря способности метафоры быть универсальным средством номинации и механизмом ассоциативного отождествления. В то же время метафора включает субъективный фактор восприятия действительности: коллективные, социально «отфильтрованные», и индивидуальные оценки означаемого. Важным результатом метафоры является создание области вторичных предикатов, определяющих первичные признаки материи, характеризующих явления человеческой психики, обслуживающих имена событий, фактов, действий и состояний, а также имена, относящиеся к миру идей, мыслей, суждений, концепций и т.д. Н.Д. Арутюнова дифференцирует следующие типы языковой метафоры:

1. Номинативная метафора (собственно перенос названия), состоящая в замене одного дескриптивного значения другим и служащая источником омонимии;

2. Образная метафора, рождающаяся вследствие перехода идентифицирующего (дескриптивного) значения в предикатное и служащая развитию фигуральных значений и синонимических средств языка;

3. Когнитивная метафора, возникающая в результате сдвига в сочетаемости предикатных слов (переноса значения) и создающая полисемию;

4. Генерализующая метафора (как конечный результат когнитивной метафоры), стирающая в лексическом значении слова границы между логическими порядками и стимулирующая возникновение логической полисемии [6, с. 366].

Н.Д. Арутюнова полагает, что, будучи порождением художественного творчества, метафора выживает только в тех вкраплениях и фрагментах, которые она вносит в нашу речь, – в пословицах, сравнениях, побасенках, фразеологизмах и т.п. [6, с. 367].

Фразеологические единицы являются важным средством вербальной реализации концептов. Действительно, во фразеологии запечатлен богатый исторический опыт народа, в ней отражены представления, связанные с трудовой деятельностью, бытом, культурой людей, мифами, религией, традициями, фольклором и т.д. Большой интерес вызывает национально-культурная специфика фразеологизмов. В.Г. Гак разграничивает национальную и культурную специфику фразеологических единиц, отмечая, что «национальная специфика выявляется при сопоставлении разных языков»; «культурная специфика определяется соотношением ее с элементами материальной или духовной культуры данного общества, его истории, обычаев, природно-географического кадра, в которой живет данный народ» [7, с. 260].

Образное содержание фразеологизмов в большинстве случаев воспринимается как основание для метафорического переосмысления. Метафора может выполнять функцию культурного знака. Однако, по мнению В.Н. Телия, «в образное основание фразеологизмов вклиниваются символы,

референция которых осуществляется и к собственному смыслу «вещи» или ментофакта, и к смыслу образа в целом; эталоны, измеряющие меру проявления свойства какого-либо объекта через свойства иноприродного ему; ритуал или какие-либо его части; мифологемы, архетипы, которые могут выступать как «глубинные метафоры» [8, с. 22].

Таким образом, владение языком предполагает концептуализацию мира. Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и устройства мира, или языковую картину мира. Совокупность представлений о мире, заключенных в значении разных слов и выражений данного языка, складывается в некую единую систему взглядов, или предписаний, и навязывается в качестве обязательной всем носителям языка. Проблема осмысления языковых единиц как структур представления знаний представляет огромный пласт для исследования, так как по совокупности концептов (концептосфере) можно судить о ментальной модели действительности, отражаемой в языке вообще, и в головах конкретных носителей в частности.

Литература

- 1 Павиленис Р.И. Проблема смысла. Современный логико-философский анализ языка. – М.: Мысль, 1983.
- 2 Кравченко А.В. Знак, значение, знание./ Очерки когнитивной философии языка. – Иркутск, 2004.
- 3 Петрова Н.В. Текст и дискурс. // Вопросы языкознания. 2003. №6.
- 4 Кассирер Э. Философия символических форм. – М.: Университетская книга, 2002.
- 5 Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1980.
- 6 Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998.
- 7 Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998.
- 8 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996.

ҒТАМР 16.01.21

МЕДИЦИНА САЛАСЫ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ МЕН СӨЗДІКТЕРДЕ БЕРІЛУІ

Ш. Кабулова, Д. Серік

Студенттер, Сулейман Демирель университеті, Қаскелең қ.

Термин жасау терминжасам процесінің нәтижесі болып саналса, термин жасау процесінің басты өзегі – семантика, яғни мағына. Кез келген ұғым пайда болғанда болмыстың ішкі қасиеттері бағаланады да, атаудың ішкі мағынасында сол белгілер таразыланып, белгілі бір арнаға тоғысады. Сема терминжасам үшін басты құрал болғандықтан, термин жасау процесі де тікелей семантикалық тәсіл арқылы жүзеге асады. Яғни, кез-келген термин сөздің жасалуында қажеттілік, негізділік, бірегейлік және нәтижеге тәуелділік болады.

Қазақ тіліндегі медицина терминдерінің жасалу жолдары мен қолданыстық сипатын анықтау – медицина саласындағы терминжасамның негізгі мәселелерінің бірі.

Түйін сөздер: термин, медицина, аударма, анықтама, дефиния, терминжасам.

Терминжасам саласында терминдердің түзілуі белгілі бір тәсілдерге бағына жасалатыны анық. Сол тәсілдердің қатарын терминтанушы ғалым Ш.Құрманбайұлы 2009 жылы Астана қаласында жарық көрген «Терминтану» еңбегінде төрт топқа бөліп көрсетеді. Нақтылай кетсек, лексика-семантикалық, морфологиялық (синтетикалық) тәсіл, синтаксистік (аналитикалық) тәсіл және калькалау тәсілі.

Морфологиялық (синтетикалық) тәсіл қосымшалар арқылы жасалатын терминжасам тәсілдерінің ішіндегі ең өнімді түрі. Бұл тәсілмен жасалатын сөздер екі тілдік бірліктің қатысуымен жасалады. Яғни, туынды сөз лексикалық мағыналы сөз бен сөзжасамдық жұрнақтың қосылуы арқылы туындайды.

Синтаксистік (аналитикалық) тәсіл сөздердің бірігуі, кірігуі, қосарлануы және тіркесуі, қысқаруы арқылы жасалатын туынды сөздер қорын қамтиды.

Келесі тәсіл түріне лексика-семантикалық деген атау беріліп, оны түрколог ғалым К. Мұсаев былайша анықтаған: «Халықтық лексиканың терминденуі, жалпы қолданыстағы сөздердің терминге айналуы, жалпы әдеби тілдегі сөздердің терминденуі, сөз мағынасының алмасуы, жалпы қолданыстағы сөздерге жаңа арнаулы мағына жүктеу, тілдегі сөздерді терминдік мағынада қолдану, байырғы сөздерді терминологиялық мағынада жұмсау, сөз мағынасын өзгерту, т.б.». Терминологияда бұл тәсілдің орны

ерекше, себебі жалпы әдеби тілдегі семантикалық тәсіл тәрізді ұзақ мерзімді қажет етпейді.

Терминжасамдағы калькалау тәсілі өзге тілдегі терминдердің жасалу үлгісін, мағынасын пайдаланып, ұлт тіліне бейімдей отырып термин жасау. Құрылымы мен мазмұн ерекшеліктеріне қарай калька үш топқа жіктеледі: сөзжасамдық калька, семантикалық калька және фразеологиялық калька.

XX ғасыр қазақ халқы тарихында қазіргі ғылым-білімнің негізін қалаушы кезең ретінде орасан зор маңызға ие. Әсіресе терминжасам саласындағы басты жетістіктер осы кезең үлесінде жатыр. Тікелей себепкер ретінде Алаш қайраткерлерін айтпай кету мүмкін емес. Ә. Бөкейхан бастаған бір топ зиялы қауым өкілдері, оның ішінде А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» құралы, М.Дулатовтың математика саласына арнап жазған «Есептануы», М.Жұмабаевтың педагогикаға арнаған «Педагогика» кітабы, Ж.Аймауытовтың «Психологиясы», Е. Омарұлының «Пішіндемесі», Х.Досмұхамедұлының медицина саласына арнаған «Адамның тән тірлігі туралы», т.б. еңбегі терминологиядағы басты еңбектер саналады.

Х.Досмұхамедұлы медицина саласына еңбегі сіңген әрі медик, әрі лингвист ғалым. Оның «Адамның тән тірлігі туралы» еңбегі медицинаның негізгі құралы ретінде қалыптасып, терминжасам саласындағы өзектілігін әлі күнге дейін жоғалтпай келеді. Медицина саласы қай кезеңде болмасын өзіндік терминдерге тәуелді. Сан алуан ауру атаулары мен дәрі-дәрмектер зерттеле келіп, белгілі бір анықтамаға ие болады. Соның нәтижесінде медициналық терминдердің аялық қоры толығып отырады. Жаңа дербес мағынаға ие болған әрбір термин өзі қызмет ететін саланың дамуына үлкен ықпалын тигізеді анық. Осылайша терминдер медицинаның негізгі тіліне айналады. Жалпы қолданыстағы сөздердің терминденуінен бөлек медицина терминдері уақыт пен өз кезеңінің жағдайына байланысты туындайды. Себебі жаңа пайда болған ауру терминдік атауға ие болмас бұрын жүйелі зерттеуді талап етеді. Ғалымдар зерттеу барысында ауру белгілері мен аурудың мағыналық сипатына сүйене отырып, санада қалыптасқан белгілі бір ұғымды термин арқылы қолданысқа түсіреді. Бұдан бөлек түрлі ауруларға жүргізілетін ем-шара, дәрі-дәрмек атаулары, ота барысында қолданылатын құрал-саймандар медицина саласындағы терминдердің қорын толықтырып отырады.

Х. Досмұхамедұлының «Адамның тән тірлігі» еңбегіне талдау жасай келе, ғалым ұсынған медицина терминдерінің 55 %-ға жуығы қазіргі таңда қолданыста екенін анықтадық. Сол терминдердің қаншалықты қолданысқа ие екеніне сенімді болу үшін салыстыра зерттеу тәсілін ұстанғанымыз жөн деп санадық. 1999 жылы Алматы қаласы «Атамұра» баспасында жарық көрген Т.Момынов пен А. Рақышев құрастырған орысша-қазақша «Медициналық сөздік» пен Х.Досмұхамедұлының «Адамның тән тірлігі туралы» еңбектерін өзара салыстыра отырып, ондағы терминдердің қолданыстық сипатына қарай пайыздық көрсеткішін төмендегідей ұсындық. «Медициналық сөздіктегі» «Адам анатомиясы», «Жалпы биология», «Микробиология», «Қалыпты физиология», «Гигиена және санитария», «Құлақ, жұтқыншақ және мұрын

аурулары», «Стоматология және бет-жақ хирургиясы» және «Нерв аурулары» бөлімдерін қарастырудағы басты себеп – «Адамның тән тірлігі туралы» еңбегінде берілген 467 терминдердің дәл осы бағытта болуы. Салыстыра келе, жоғарыда тізіп өткен бөлімдерде терминдердің жалпы саны 5633 екенін, Х.Досмұхамедұлы құрастырған терминдердің онда 55%-ы (256 термин) қолданыста екенін анықтадық.

Х. Досмұхамедұлы құрастырған терминдерді жасалу тәсіліне қарай бірнеше топқа бөліп қарастырсақ болады:

1. Морфологиялық (синтетикалық) тәсіл: Омыртқалы, емшекті, түйіршік, өзекті, өзексіз, дәншік, тітіркеніс, демалыс, опқыр, опқырлық, іріткі, ашытқы, тарамыс, тақташық, белдік, топшы, құйымшақ, құйыршық, сүріншек, күрекше, ойық, солақ, бақалшақ, жіліншік, түтікше, қаңғырық, кеңсірік, сопақша, мишық, ұршық, иірім, бөбешік, жұтқыншақ, кіреуке, қалпақша, айдаршық, сүтсімек, ерікті, тамырлы, қарашық, бұршақ, шеміршек, сырғалық, кеңірдек, шұқыршақ, дорбашық, шағылыс, қуысты, тұқымдық, жатын, қақпашық, қозғалыс, сүтсімек, қолқа және т.б.

2. Синтаксистік (аналитикалық) тәсіл: Тән жүйесі, тән тірлігі, тірліктану, жүйке талы, түк бүрі, мойын омыртқа, тер без, тырнақ ағы, жілік майы, буын дорбасы, омыртқа ұңғысы, қабыршақ жік, ми сыңары, текше сүйек, тоқпақ жілік, сілекей еріткі, тоқ ішек, көз шарасы, жүйке тұтқасы, Барел көпірі, азу тіс, селбі суағары, сідік мүшесі, дабыл жарғақ, қан жүйесі, үш жақтаулы қақпашық, көкірек өзегі, қуыс көктамыр, зәр шығару жүйесі, бұзық қан, күретамыр, т.б.

3. Лексика-семантикалық тәсіл: Құжайра (клетка), балға (молоточек), жота (позвоночный столб), сарысу, асық (таранная кость), борша (мышечная оболочка), без (железа), еңбек (родничек), кіреуке (эмаль), бүйен (слепая кишка), талақ (селезенка), сырғалық (мочка), шағылыс мүшесі (половые органы), кеуілжір (решетчатая кость), т.б.

4. Калькалау тәсілі: бактер (бактерия), қыларапарым (хлороформ), әсейін (оссеин), нейрен (неврон), неурит (неврит), дендірит (дендрит), эпидерім (эпидермис), пөбіріл (фибрилль), пигімент (пигмент), пілеуір (плевра), репілекіс (рефлекс), дентійн (дентин), пійтелін (питалин), пепсійн (пепсин), тіріпсійін (трипсин), дыйастаз (диастаз), лыйпаз (липаз), кілійкеген (гликоген), пөбірійн (фибрин), мекрескеп (микроскоп), элемент (элемент), құлар (хлор), натыр (натрий), мегінез (магний), паспар (фосфор) т.б.

Көріп отырғанымыздай ғалым төрт тәсілді де өнімді қолданған. Әсіресе морфологиялық және синтаксистік тәсілдерге сүйенген. Лексика-семантикалық тәсілді ұтымды пайдаланып, кей жағдайда калькалау тәсілін де қолданған. Солардың ішінде қолданысқа түспеген бес терминнің жасалу жолы мен қолданыстық сипатына тоқталып өтсек:

№	Қазіргі қолданыстағы термин	Х.Досмұхамедұлы ұсынған термин
1	клетка, жасуша	құжайра (түйіршік)
2	сүтқоректі	емшекті
3	бұлшық ет жүйесі	борша жүйесі

4	хромосома	құрамазам
5	бактерия	бактер

1. Құжайра (түйіршік). Бұл Х. Досмұхамедұлының қазіргі кезде қолданыстағы жасуша (клетка) терминіне берген аудармасы. Семантикалық жағынан қарасақ, түйіршік сөзі санамызға жақын, қабылдауға жеңіл. Түйіршік – заттың ең ұсақ бөлшегі [1, 832 б.]. Яғни адам денесіндегі ең ұсақ бөлшектің түйіршік деп аударылуы өте орынды және сәтті. Енді құжайра сөзіне тоқталсақ. 1. Құж-құж – бұжыр-бұжыр қатпар-қатпар. 2. Құж-құж етті, бірі кіріп, бірі кетті, құжынады [2, 534 б.]. Жасуша қатпар-қатпар болып келетіндіктен, жасушаға тән қасиеттерді «құж» түбірі арқылы орынды көрсеткен. Ал мұндағы –айра қосымшасы еліктеуіштен зат есім тудырып, көмекші рөл атқарып тұр.

Медицина саласындағы ең көп тараған базалық ұғымдардың бірі болған «жасуша» сөзінің орнына неліктен «құжайра», «түйіршік» терминдерін қолданбаймыз? Терминологияда сәтті шыққан термин кей жағдайда бұрынғысының не өзге синонимдес сөздің орнына қолданылып, тұрақтасып кетуі орынды жайт. Бұл жерден де осы үдерісті көреміз, яғни естілуі біршама дөрекі көрінетін «құжайра» сөзінің орнын сәтті шыққан «жасуша» аудармасы алмастырған. Алайда «түйіршік» сөзі қолданыста қалған. Әдетте, медицина саласында «қан түйіршіктері» деп тіркесе қолданылады.

2. Сүтқоректілер – сүтпен қоректенетін, жоғары сатыдағы омыртқалы жануарлар [3, 753 б.]. Алғашында ғалым еңбегінде бұл терминнің «емшекті» деп берілуі семантикалық тұрғыдан қарағанда өте орынды. Осы тұста «емшекті» сөзінің түсіндірмелі сөздіктегі мағынасына назар аударайық. Емшекті 1. Емшегі бар, емшегі үлкен. 2. Ауысп. Бұдырлы, бүрлі, бедерлі [4, 225 б.]. Алайда бұл жерде де жоғарыда айтып өткендей, терминнің құлаққа жағымсыз естілуінің әсерінен келесі жасалған терминнің қолданысқа толығымен еніп кетуі әбден орынды жағдай.

3. Борша. Үлкен етіп кесілген бір бөлек кесек ет. Мысалы: Борша болды (боршасы шықты) – быт-шыты шықты [5, 138 б.]. Қазіргі таңда қолданыста бар, дегенмен адам анатомиясына қатысты айтылмайтын термин. «Етті боршалау» деп малдың етін бөлу деген мағынаны білдіреді және тек мал етіне қатысты қолданылады. Бұл терминнің де сәтсіз шығуы медицинада қазіргі күнге дейін қолданыстық сипат таппауының басты себебі. «Бұлшық ет жүйесі» термині семантикалық жағынан да, құрылымы жағынан да үйлесімді құрылып, тікелей адамға қатысты екені түсінікті болып тұр. Бұл тұста алғашында «ет» сөзінің орнына «борша» сөзінің қолданылғанын ескерсек, өз уақытында орынды термин болғаны анық. Тек кейіннен «ет» сөзі «бұлшық» сөзімен тіркесе келіп, үйлесімділік тапқан. Бұлшық ет – сан етте, қолда, балтырда болатын қатты, шымыр ет [6, 154 б.].

4. Хромосома (грек.хромо – түс, сома – дене) – жасуша ядросында болатын, гендерді тасымалдайтын және организмдер мен жасушалардың тұқым қуалау қасиеттерін анықтайтын органоидтар.

Құрама 1. Жеке, бөлек нәрселерден құралған, құранды. 2. Әртүрлі топтан құралған бірлестік, топ [7, 544 б.]. Х. Досмұхамедұлының хромосоманы «құрамазам» деп беруі, сөздегі түбірдің семантикасына назар аударатын болсақ, мағынаға сай жасалған деп әбден айтуға болады. «Құрамазам» сөзі «құралған, жиынтық» деген мағынаны береді. «Құрамазам» сөзінің калькалау тәсілімен жасалғанын ескеретін болсақ, бұл аударманы «хромосома» терминінен сәтті аударылған деуге болады. Аударма қазақ тілінің заңдылықтарына бағына отырып, ережелерге сай жасалған. Біздің ойымызша, кірме термин «хромосоманың» орнына «құрамазамды» төл аударма ретінде қолданыстық сипатқа түсіруге әбден болады. Алайда, төл аудармалардың ішінде қабылдауы қиын болып отырған жалғыз термин осы емес екенін ескерсек, бұл уақытты талап ететін үдеріс екендігін айтқымыз келеді.

5. Бактерия – микроскоп арқылы ғана көрінетін бір клеткалы организм [8, 100 б.]. Қазақ тіліне сай ережелерге бағына отырып құралған термин. Тілімізге тән емес құбылысты төл әрпімізге алмастырып, тек дыбыстық жағынан өзгешіліктер енгізіп, «бактер» деп құрастырған. Осы орайда бұл терминді де калькалау тәсіліне сүйене отырып құрастырғанын ескерте өткен жөн. Алайда, сөзде бірыңғай жуан не жіңішке дауыстының болуын талап ететін қазақ тілі үшін үндестік заңына сай етіп, Х. Досмұхамедұлы ұсынған «бактердің» орнын «бәктер» терминімен алмастыруды ұсынамыз.

Қорытындылай келе, лингвист ғалым Х.Досмұхамедұлының еңбегінің негізінде медицина саласын зерттеу – қазақ тіл білімі үшін, әсіресе кенжелеп келе жатқан терминология ғылымының даму жолындағы алғышарт десек те болады. Зерттеу барысын ескере отырып, бұл күрделі де уақытты талап ететін үдерістің жүйелілік пен бірізділік негізінде қарастырылуы керек екендігін, сонда ғана терминология саласы нәтижелі жетістіктерге жететіндігін айтқымыз келеді.

«Біздің тәжірибемізде қазақ тілі – бай тіл. Олай-бұлай созуға өте ыңғайлы келе беретін тіл. Тек сөздері ғылым жолына салынып іреттелмеген тіл. Қазақ тілі ғылым жолына салынып іреттелсе, ешбір жұрттың тілінен кем болатын емес, бұған илануымыз толық», – деген Х. Досмұхамедұлының пікіріне сүйене отырып қазақ тілінің терминжасам саласы әлі де болса толық зерттеуді қажет ететіндігін, зерттеліп, нақтыланатын болса, жоғары нәтижеге жету мүмкіндігі зор екенін байқауға болады. Әр терминге ерекше көңіл бөлініп, қазақ тілінің емлесіне сай, тіліміздің өзіне тән ерекшеліктерін сақтай отырып үлкен жауапкершілікпен қарайтын болсақ, біз ойлағаннан да үлкен нәтижеге жетуге болары сөзсіз. Бұрынғы құрастырылған терминдерді жетік талдап, керек жағдайда өзгешеліктер енгізе отырып қайта құрастыру арқылы айтарлықтай нәтижеге қол жеткізе аламыз. Алдағы уақытта әліппіімізді латын қарпіне көшіру арқылы өз төл дыбыстарымызды сақтай отырып, тілімізге тән заңдарды ескере отырып, ғасырлар бойы келе жатқан «құлдық санадан», «жасампаздықтан» арылып, тіліміздің өз табиғатын терминжасам саласына тереңінен енгізсек, алаш зиялылары мақсат еткен тіл тазалығы мен ұлт санасының еркіндігіне қол жеткізеріміз анық.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: «Сардар», 2014. – 928 б.
- 2 Момынов Т., Рақышев А. Медицинский словарь – Медициналық сөздік. – Алматы: Атамұра, 1999. – 312 б.
- 3 Досмұхамедұлы Х. Адамның тән тірлігі / Құраст. Проф. Ғ. Әнес. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2019. – 320 б.
- 4 Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

ҒТАМР 16.01.11

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ӘН-ӨЛЕҢДЕР МЕН РИФМДЕРДІ ҚОЛДАНУ

Адақ Таңнұр

Студент, Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Арқалық қ.

Ш.С. Багитжанова

Ғылыми жетекші, Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Арқалық қ.

Осы мақалада шет тілі сабағында тілді дамыту үшін әндердің көмегімен оқушылардың назарын аудару. Шет тілін үйренудің ең қарапайым және тиімді әдістерінің бірі оқушының рифма мен өлең арқылы қабылдауын жеңілдетеді.

Түйін сөздер: Шет тілі, шет тілін оқыту, құрылымдар, рифмдер.

Оқытудың тиімді әдістерінің бірі – шет тілі сабақтарында поэтикалық және ән материалдарын қолдану.

Көптеген ғалымдардың, әдіскерлердің және мұғалімдердің назарын шет тілін оқытудың тиімді әдістері мен тәсілдерін іздеу қызықтырады. Шет тілі сабақтарында поэтикалық және ән материалдарын қолдану – оқытудың тиімді әдістерінің бірі. Оқытудың әртүрлі кезеңдерінде балалармен жұмыс жасайтын көптеген мұғалімдер мен әдіскерлер шет тілін үйренуде поэтикалық мәтіндер мен әндерді қолданады. Мұғалімнің жұмысын жеңілдететін поэтикалық мәтіндері бар көптеген оқулықтар бар. И.Л. Шолпо поэтикалық шығармаларды

қолданғаны үшін келесі дәлелдерді келтіреді.

Біріншіден, өлеңдер, әндер – бұл балалар жақсы көретін, оларды қызықтыратын мәтіндік материал, сондықтан олармен жұмыс оқушы үшін жағымды эмоционалды түрде боялған, бұл жоғарыда айтылғандай, материалды игеруге айтарлықтай ықпал етіп, шынайы әдеби немесе фольклорлық материал мәдениеттер контекстінде тілді түсінуге ықпал етеді.

Екіншіден, поэтикалық мәтіндер мен әндер ырғақты дамыту, шет тіліндегі сөйлеуді интонациялау, айтылымды жетілдіру үшін тамаша материал болып табылады.

Үшіншіден, өлеңдер мен әндермен жұмыс жасау кезінде біз бір модель бойынша мәлімдемелерді қайталау немесе бір сөзді қабылдау мәселесін шешеміз. Әнді немесе өлеңді бірнеше рет ойнату жасанды ретінде қабылданбайды.

Шет тілдерін оқытудың мақсаты – білім алу, оқушылардың дағдыларын қалыптастыру, сонымен қатар олардың аймақтық, лингвистикалық және мәдени-эстетикалық сипаттағы ақпаратты игеруі. Өлеңдер мен әндер шет тілін үйренуді ұнатады және ерте жастан балаларға поэзияға деген сүйіспеншілікті оятады, сонымен қатар оқу процесінің тиімділігін арттырады.

Н.П. Дьяченко өз мақаласында поэтикалық мәтінмен жұмыс жасау әдістері әр түрлі болуы мүмкін және оқыту кезеңіне де, мұғалімнің алдына қойған мақсатына да байланысты екенін айтады. Сонымен қатар, грамматика, фонетика, лексика және аударманы оқыту сияқты көптеген міндеттерді бір уақытта жүзеге асыруға болады. Өлеңдерді оқу және аудару шет тіліндегі сабақтарды мазмұнды, мотивациялық және пәнді оқуға деген қызығушылықты арттырады. Өлеңмен жұмыстың шамамен реттілігін анықтау керек, оны шартты түрде бірнеше кезеңге бөлуге болады:

- а) мәтінді фонетикалық ұсыну;
- б) мәтінді лексикалық ұсыну;
- в) мәтіннің грамматикалық көрсетілімі.

Сөйлеу дағдыларын қалыптастыру шет тілін оқытудың барлық кезеңдерінде жүзеге асырылады. Бұл ретте білім алушылар, егер олар рифмалық түрде ұсынылса, жекелеген дыбыстармен, айтылуы қиын сөздермен және интонациямен үлкен ықыласпен және ынтамен жұмыс істейді.

Айтылымды оқытумен байланысты мәселелерді шешу үшін зерттелетін және ана тілдерінің фонологиялық базасын салыстырмалы талдау үлкен маңызға ие. Салыстырмалы талдау негізінде фонетикалық құбылыстарды зерттеуде оқушылар алдында туындайтын қиындықтар анықталады, бұл өз кезегінде олармен жұмыс істеу сипатын анықтайды, өйткені кез-келген шет тілінің айтылу қиындықтары абстрактілі түрде ойлай алмайды, мүлдем, олар әрқашан дифференциалды-салыстырмалы және нақты тілдердің арақатынасына қатысты.

Оқушыларда сөйлеу есту қабілетін дамыту айтылымды оқытудағы негізгі міндет болып табылады. Бұл мәселені түсіндіруді имитациямен біріктіру арқылы шешуге болады. Модельдеу процесі екі кезеңнен тұрады: үлгіні тыңдау

және оны көбейту. Алайда, айтылыммен жұмыс жасаудың басында қателіктерден аулақ болуға болмайды, өйткені С.И. Бернштейн атап өткендей, «әрине, біз қалай айту керектігін білетін дыбыстарды ғана естиміз». Білім алушылар бірнеше рет қайталау нәтижесінде қателіктерден босатылады.

Шет тілі сабақтарында поэтикалық шығармалармен және тілдік бұрылыстармен жұмыс істеу тілдік емес ортада айтылу дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді. Бұл қарапайым, қызықсыз емес және сонымен бірге жаңа дыбыстарды үйрену, пысықтау және бекіту кезінде көптеген қателіктерден аулақ болатын тиімді әдіс. Көбінесе сабақ фонетикалық зарядтаудан басталады және арнайы таңдалған өлеңдер мен рифмдерді фонетикалық зарядтау ретінде пайдалануға болады. Келесі екі-үш сабақта Н.П. Дьяченко өлеңді немесе рифманы қайталауға, дыбыстардың айтылуын реттеуге кеңес береді. Жұмыстың бұл түрін сабаққа әртүрлі кезеңдерде енгізуге болады, ол балалар үшін ерекше демалыс ретінде қызмет етеді.

Ырғақты музыкаға арналған жаңылтпаштарды айту техникасын жасау үшін өте тиімді. Сіз «Fuzzy Wuzzy was a bear», «Peter Piper picked a peck of pickled peppers», және басқалары сияқты танымал тілдік бұрылыстарды сәтті пайдалана аласыз. Айтылымды оқыту кезеңінде дұрыс орнатылған интонация да маңызды. Оқушыларға өлеңдер мен әндердің интонациясын тыңдау және ойнату арқылы ағылшын сөйлемдерінің интонациялық жүйесін қабылдау оңайырақ. Мысалы, «Why do you cry, Willy?» дыбысты [w] ғана емес, сонымен қатар интонацияны да қолдануға болады. Сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін көптікті үйрену кезінде келесі рифманы үйренуге болады: [s], [z], [iz]:

*A cat – cats, a hat – hats,
A pen – pens, a hen – hens,
A fox – foxes, a box – boxes,
A lady – ladies, a baby – babies,
A cherry – cherries, a berry – berries.
A shelf – shelves, a wolf – wolves,*

Сіз бұл жаттығуды жазбаша түрде орындай аласыз және емле ережелерін білуді бағалай аласыз: *y – ies; f – ves.*

Лексикалық дағдыларды қалыптастыру ана тілінде сөйлейтін адамдар ұстанатын ситуациялық, әлеуметтік және контекстік ережелерді білуді қамтиды. Оқушылар лексикалық бірліктердің мағыналары мен формаларын игеріп, оларды ауызша және жазбаша қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларында қолдана білуі керек.

Әндер мен рифмалар лексикалық материалды жанды және эмоционалды түрде енгізуге немесе бекітуге көмектеседі. Әндерді жаттап алып, оларды сабақта алдымен хормен ойнатыңыз, содан кейін жеке немесе жұптасып шет тілінде сөйлеу дағдыларын дамытады. Рифмалық сөйлеу балаларға қарапайымнан гөрі таныс және табиғи, өйткені ақпаратты рифма түрінде есте сақтау оңайырақ. Оқытудың бастапқы кезеңінде балалар дайын лексикалық құрылымдарды жақсы қабылдайды, есте сақтайды және ойнатады, әсіресе егер

олар рифмде болса немесе музыкаға, ырғаққа енгізілсе. Мысалы, атақты ән – «Good morning!» бұл дайын диалог, оның көмегімен балалар амандасуға, жағдайдың қалай жүріп жатқанын сұрауға және қоштасуға үйренеді. Ал «who's afraid of big black spiders» әні? сұрақ-жауап диалогтық қарым-қатынасқа, күнделікті сөйлеу тілінде кеңінен қолданылатын қысқа жауаптар беруге үйретеді. «Жануарлар» тақырыбындағы лексиканы оқыған кезде сіз «have got» етістігін енгізе аласыз – «бар» және балалармен келесі әнді жаттай аласыз – реп:

Have you got a dog?

No, I haven't got a dog.

Have you got a cat?

No, I haven't got a cat.

Бұл ән сұрақ, теріс және жағымды сөйлемдерді бекітуге көмектеседі. Кейінгі сабақтарда оқушыларға өз өлеңдерін шығаруға ұсынуға болады.

Музыкаға немесе әнге зарядтау қазіргі заманғы денсаулық сақтау сабағының қажетті элементі болып табылады. Ағылшын балалар әндерінің үлкен таңдауы, олар қозғалыстармен бірге жүруі мүмкін және тақырыптық түрде сабақпен байланысты. Мысалы, адам денесінің бір бөлігін зерттегенде, сіз әрқашан «бас және аяқ киім, knees and toes...» немесе «Put your finger on your nose, on your nose...».

Поэтикалық материалмен жұмыс істеу кезінде грамматикалық дағдыларды қалыптастыру. Көбінесе «грамматика» сөзі жалықтырып жіберетін және зеріктіру нәрсемен байланысты. Грамматиканы оқыту және мәлімдемені дұрыс жобалау, сондай-ақ сөйлеу мен жазудағы грамматикалық формаларды тану сөйлеу әрекетінің барлық түрлерінің ажырамас бөлігі болып табылатын грамматикалық дағдыларды қалыптастыру арқылы жүреді.

Әрине, балалар грамматиканы үйрену керек екенін естігенде, бұл өте қиын және жалықтырып жіберетін болып көрінеді, олар оны анықтай алмайды, көбінесе тіл үйренуге деген ынтасы мен тілегін жоғалтады. Мұғалім: «сабақтарыңызды қалай әртараптандыруға және оларға қызықты, бірақ сонымен бірге пайдалы нәрсе әкелуге болады?». Сіз грамматикалық материалмен танысу және оны жаттықтыру процесін әр түрлі жолмен құра аласыз. Бір жолы-қызықты материалды таңдау. Шет тілі сабақтарындағы әндер мен рифмалар – мұның бәрі жалықтырып жіберетін оқытуға байланысты. Кез-келген жастағы оқушылар ән айтқанды ұнатады және оны «жалықтырып жіберетін» грамматиканы зерттеуде белсенді қолдануға болады. Грамматикалық құрылымдар, тілдік белсенділік, тыңдау дағдылары әндерде жақсы игеріліп, белсендіріледі, сонымен қатар шет тілін үйренуге деген қызығушылық артады.

Грамматика туралы білім білім алушылардың жадында тек жатталған ережелер, схемалар, кестелер, қысқа квадраттар түрінде қалмауы үшін, оқушылардың сөйлеуі грамматикалық тұрғыдан дұрыс болуы үшін, ауыстыру және қайта құру жаттығуларына байланысты сөйлеу үлгілерін бірнеше рет қолдануға жағдай жасау керек.

Әндер мен рифмдермен жұмыс істеу әдістерін қарастырыңыз. Мысалы, жаңа грамматикалық тақырыпты ұсыну кезеңінде оқушылар өлең оқып, мақалалардың қолданылуын түсіндіруге тырысады:

I know a doctor. – The doctor is nice.

I know a teacher. – The teacher is wise.

I know a girl. – The girl is pretty.

I know a boy. – The boy is witty.

Егер шет тілі кабинетінде суреттерді жылжытуға мүмкіндік беретін интерактивті тақта болса, сіз оқушыларға өлеңге суреттерді таңдауға кеңес бере аласыз.

Do you like pizza, do you like cheese?

Do you like oranges, do you like peas?

Do you like football, do you like TV?

I like you, do you like me?

Сонымен қатар «Whatdoyoulike?» ойнауға болады. Балаларда әннің суреттері бар суреттер бар және сұрақ қашан қойылады, мысалы, «Doyoulikepizza?» егер бала пиццаны жақсы көретін болса, онда ол осы суретті көтереді. Әрине, бұл әннің сұрақтарын қолдана отырып, «Сұрақ-жауап» микро диалогтары.

Өткен жай шақты (PastSimple) зерттеген кезде «Thequestionsong» әнінде сөйлемдердің барлық түрлері суреттелген: оң, теріс және сұраулы сөйлемдер. Осы әннің арқасында оқушылар қарапайым өткен шақтағы сөйлемдердің құрылымын түсінеді. Білім алушыларға мынадай тапсырмалар беруге болады:

– Екінші және үшінші жұптардағы сөйлемдер шатастырылып, оларды бірінші жұптың сұрақтарына жауап беретін етіп орналастырыңыз.

– Рифма пайда болатындай етіп, әр жолдағы сөздерді логикалық дәйектілікпен бөліп, әннің мәтінін қайта жасаңыз.

The question song

What did you watch? What did you play?

What did you listen to yesterday?

Where did you walk? Who did you phone?

What did you do when you arrived home?

Ән материалын пайдалану білім алушылардың белсенділігін арттырады, грамматика бойынша сабақтарды қызықты етеді, оқу курсының бағдарламалық лексика-грамматикалық материалын оңай және тез меңгеруге көмектеседі.

Қорытындылай келе, өлеңдер, рифмалар мен әндерді қолдану психологиялық жағымды климат пен сыныпта жайлы атмосфера тудыратынын атап өткім келеді. Өлеңдермен, әндермен және рифмдермен жұмыс істеу тәсілдері басқа әдістермен біріктіріліп, сабақты жеңіл, қызықты және есте қаларлық етеді және жаңашылдық әсерін жасай отырып, сабақ барысына тірі ағын әкеледі. Ән негізіндегі кез-келген материал оңай және тез есте сақталады, берік және оқушылардың ұзақ мерзімді жадында сақталады. Бірақ музыка-бұл сабақтың мақсаты немесе ойын-сауық емес, оның табиғи бөлігі, ол сабақтың сюжетіне еніп, оқушылардың мотивациялық саласына жағымды әсер етуі керек.

Ең бастысы, мұғалім оқу процесі зерттелетін материалдың монотонды механикалық көбеюіне жол бермеуге тырысуы керек, мұғалім өз оқушыларын қызықтыруы керек, бұл көбінесе рифмалармен, өлеңдермен және әндермен жұмыс істеуге ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Гебель С.Ф. Шет тілі сабақтарында әнді қолдану. Мектептегі шет тілдері. – 2009. №5. – 28-31 б.
- 2 Дьяченко Н.П. Өлеңдер, рифмалар мен әндер ағылшын тілі сабағының тиімділігін арттыру құралы ретінде. Педагогикалық хабаршы. – 2004. №3. – 30-33 б.
- 3 Любченко А.С., жалпы ред. С.Н.Смоленский. Мектепте ағылшын тілінің стандартты емес сабақтары. – Ростов н/Д.: Финикс, 2007. – 301 б.
- 4 Нехорошева А.В. Rhyme your English: ағылшын тіліндегі өлеңдер, рифмалар мен әндер жинағы: практикалық нұсқаулық. – М., АРКТИ, 2006. – 80 б.
- 5 Фурсенко А.В. Грамматика өлең. – СПб: КАРО, 2006. – 70 б.
- 6 Винс М., Вест Д. «Ақылды» (Бастаушы). – Макмиллан, 2001, – 50-58 б.
- 7 Винс М., Вест Д. «Smart» (Elementary). – Макмиллан, 2001. – 59 б.
- 8 Витни Н. «Open doors 2». – Оксфорд, 2000. – 57 б.

ҒТАМР 16.01.21

ҚҰРЫЛЫС-СӘУЛЕТ АТАУЛАРЫНЫҢ ЖАСАЛУЫ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІКТЕРДЕ ҚАМТЫЛУЫ

А. Мереева, Д. Шарипбекова

Студенттер, Сулейман Демирел университеті, Қаскелең қ.

Бұл мақалада құрылыс-сәулет атауларының жасалу және уәждеме мәселелері қарастырылған. Қазіргі тіл біліміндегі аталған тақырыптың өзектілігі талқыланды. Зерттеу нысаны ретінде Алаш зиялыларының еңбектерінен бастау алатын XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында жарық көрген Н. Қаратышқановтың «Пән сөздері», Қызылордадан шыққан «Атаулар сөздігі», Қ. Кемеңгерұлы құрастырған «Қазақша-орысша тілмаш» сондай-ақ, соңғы 2012-2014 жылдары сөздік ретінде жарық көрген 30 томдық «Қазақша-

орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздіктер» алынып, терминдеріне талдау жасалды. Ескі сөздіктердегі атаулар бүгінгі құрылыс-сәулет атауларымен салыстырылып, қазіргі таңдағы терминдердің жасалу жолдарына статистикалық сараптама келтірілді. Нәтижесінде құрылыс-сәулет атауларына қазақша балама беруде лексика-семантикалық, грамматикалық қателіктер анықталып, оларға жеке-жеке тоқталып, сонымен бірге дәлел ретінде сөздіктен мысалдар келтірілді. Авторлар тарапынан шешу жолдары қарастырылды.

Түйін сөздер: атау, құрылыс-сәулет, термин, сөздік құрам, уәждеме, аналитикалық тәсіл, синтетикалық тәсіл, тікелей калька, жартылай калька.

Сәулет пен құрылыс атаулары адамдардың қарапайым тілінде де, ғылыми тілінде де өз бетінше өмір сүріп келе жатқан сегментті құрайды, сондықтан ол сала мамандарының да, тілші мамандардың да қызығушылығын арттырып отыр. Әрине, техника ғылымдарының бір саласы ретінде сәулет және құрылыс саласының терминологиясы Кеңес үкіметі тұсында өзінің ғылыми-техникалық бағытын орыс тілінде дамытты, соның салдарынан жылдар бойғы қолданылып келген қазақша атаулар мен халықтық терминдердің көпшілігінен айрылып қалды. Сонымен қатар сәулет өнерінің жауһары деп танылған грек, мысыр архитектурасының терминологиясы ғылыми ізге түсіп, жүйеленуі жағынан алға озып кеткендіктен, осы саладағы жалпы терминдердің пайыздық көрсеткіші бойынша үлес салмағы үлкен. Бұл да ғылыми-техника ерекше дамыған XX ғасырда қазақ, түркі сәулет терминдерін ығыстырып шығарды. А.Байтұрсынұлы терминжасамның бұндай қиындықтарына тоқталып отырған, оның: «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп, мәдени жұрттардың тіліндегі сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін алмастыра-алмастыра, ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан, мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылыми кітаптарын қазақ тіліне аударғанда, пән сөздерінің даярлығына қызықпай ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің тіліміз таза болады» деген пікірінен оның терминжасамдағы осындай мәселелерді алдын ала қарастырғанын айқын көруге болады [1, 56 б.].

Терминдерді адамзаттың саналы қызметінің құралы деп танимыз, өйткені олар ұғымның сөзбен белгіленген түрі. Ғылым мен техника саласындағы терминдерге жүктелетін салмақ өте үлкен. Сол себепті оларға қойылатын талаптар да күрделі. Бүгінгі ғылым мен техниканың дамыған кезеңінде жаңа әдіс-тәсілдер, озық технологиялар мен өнімдер пайда болып, олардың барлығы жаңа атауларға ие болып жатыр. Қандай да бір ұғымға, затқа телінетін атау тілімізге жаңа сөздер, жаңа ұғымдар болып қалыптасады. Қазақстанның тәуелсіздік алуымен ашылған ғылым мен экономика саласындағы мүмкіндіктер де өз кезегінде жаңа лексиканың тілімізге енуіне ықпалын тигізіп отыр. Бұл процесті бақылаусыз қалдыруға болмайды, сондықтан қазақ терминологтары жан-жақты еңбек етіп, осы саладағы зерттеу жұмыстарын әлі де қыры ашылмай жатқан терминжасам салаларына арнау керек. Бұл орайда техникалық

терминдердің жай-күйіне баса назар аударылу қажет.

Сөздік құрамның бір бөлігін сәулет-құрылыс саласында қолданылатын атаулар жүйесі құрайды. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде сәулет-құрылыс атаулары бұрыннан қолданыс тауып жүр. Соған сәйкес сәулет-құрылыс атаулары салалық терминологиялық сөздіктерде көрініс тауып отырады. Сәулет-құрылыс атаулары алғаш рет Н. Қаратышқановтың «Пән сөздері», «Атаулар сөздігі», Қ. Кемеңгерұлы құрастырған «Қазақша-орысша тілмаш» сөздіктерінде қолданыс тауып отырды.

Тәуелсіздік жылдарынан бастап осы кезге дейін сәулет-құрылыс атаулары қамтылған бірнеше сөздіктер жарық көрді. Атап айтар болсақ, Р.Құдайбергенов «Техникалық терминдер сөздігі», Ә.Ш. Тәтіғұлов, Т.Ж. Ақбердин, М.М.Сабалақов «Архитектура және құрылыс терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», Е. Исаханов «Құрылыс терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», Е.Исаханов, Б. Атымтаев «Жерасты құрылыстары терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», 1999-2000 жылдары тұңғыш рет жарық көрген 31 томдық қазақша-орысша, орысша-қазақша салалық ғылыми терминологиялық сөздіктер топтамасы мен 2012-2014 жылдары дайындалған 30 томдық «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік» топтамасының 9-томында сәулет пен құрылысқа қатысты атаулар берілген.

Құрылыс-сәулет саласына қатысты терминдердің орыс тілінен қазақ тіліне аударылуында лингвистикалық қателіктер мен кедергілер байқалады. Құрылыс және сәулет атаулары сөздіктерінде атаулардың жартылай калька, тікелей калькамен немесе баламасыз түпнұсқа күйінде берілуі жиі кездеседі. Бұл орайда атаудың өн бойындағы лексика-семантикалық сипатының толық ашылмауы көрінеді. Осы тұста терминдерді толыққанды семантикалық калькамен аудару қажеттілігі туындайды. Атауларға балама беру процесінде олардың номинативтік, уәждемелік сипатына назар аудару маңызды. Құрылыс пен сәулет дамыған сайын өзгерістердің барлығы тілде таңбаланып отырады. Интеграцияның нәтижесінде дүниежүзі елдері сәулет өнері мен құрылыс саласы атаулары бір тілден бір тілге ауысып отырады. Осыған орай қазақ тіліндегі сәулет-құрылыс атаулары қалай таңбаланып жүр, терминдік немесе лексикалық мағынасын дәл бере алады ма, жаңа атаудың жасалуындағы уәждік белгілері қандай, қандай тәсілдер арқылы жасалатындығы қарастыру қажеттілігі туындайды.

Қоғамда тілдің коммуникативтік қызметін іске асыру үшін әрбір объект немесе зат, белгі, әрекеттің белгілі бір атауы болуы тиіс. Тілді меңгеру – ұзақ уақыт жүзеге асатын шығармашылық үдеріс, оның нәтижесі, ең алдымен, зат, құбылыс, іс-әрекет атауларын меңгеруден шығады. Заттың атауы қалай аталады, неге олай аталады сынды сұрақтар әр қоғамда бар, ал оған жауапты ономазиология немесе аталым теориясы бере алады. Аталым теориясы, ең алдымен, ойлаудың ұғымдық формаларының өзара арақатынасын, объективті шындықтың әр түрлі фрагменттеріне атаулардың қалай жасалатынын, бекітілетінін және таратылатынын анықтаумен байланысты.

Құрылыс-сәулет атауларының номинативтік және уәждемелік ерекшеліктерін анықтау үшін осы еңбектерді негізге ала отырып және басты нысан ретінде 2012-2014-жылдары дайындалған 30 томдық «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздіктің» 9-томы пайдаланылды. Осы еңбекте бұл атаулар түрлі жолдармен жасалған. Оның ішінде калькалау (тікелей калька, жартылай калька), синтетикалық, аналитикалық және лексика-семантикалық тәсілдермен жасалған жаңа терминдерді кездестіреміз.

Аналитикалық		Синтетикалық		Аударылмаған	Лексика-семантикалық
Тікелей калька	Жарт. калька	Тікелей калька	Жарт. калька		
5389	2829	921	56	733	74
Әуе ағыны (струя воздушная)	Керосинқұбыр (керосинопровод)	Иіссіздендіру (дезодорация)	Активсіздендіру (дезактивация)	Блок Витрина Вилла Декор Демонтаж Кафель Канон	Ердіңгек (атлант) Жай (помещение) Жақпартас (глыба)
Ерітпе су (вода растворенная)	Көгал (газон) Көздеуіш (визир)	Көрініс (панорама, вид)	Аморфтық		Зертас (глазурь)
Инесүзгі (иглофильтр)	Көгалдандыру (озеленение)	Кернеу (напряжение)	Калибрлеу (калибрование)		Кенерелік (плинтус)
Кесектас (камень бутовый)	Қожбетон (шлакобетон)		Иониктер (ионики)		

Аталған сөздікке талдау жасау барысында сөздердің жасалуына тоқталып, статистикалық сараптама жүргізіп, мынадай нәтижеге қол жеткіземіз: тікелей калька арқылы аналитикалық тәсілмен жасалған сөздер саны – 5389; жартылай калька, аналитикалық тәсілмен жасалған сөздер – 2829; тікелей кальканың синтетикалық тәсілімен жасалғаны – 921; ал жартылай калька арқылы синтетикалық тәсілмен жасалғаны – 56 және лексика-семантикалық жолмен жасалған сөздер саны – 74. Ал қалған 733 атаудың қазақша баламасы мүлдем жоқ. Бұл өте үлкен көрсеткіш, бұл мөлшер көбейе беретін болса, қазақ тілі мен терминологиясының болашағы үшін қауіп төндіретін анық. Сонымен қатар, жартылай калька арқылы жасалған атаулардың мейілінше аз болғаны жөн болар еді.

Бұдан бөлек айта кететін тағы бір мәселе, осы жасалу тәсілдерді зерттеу барысында бірқатар олқылықтарға тап болдық.

Атап айтқанда:

1) Төмендегі кестедегі атаулардың қазақша балаламасы болса да, аударылмай, түпнұсқада берілген.

Сөздікте берілген нұсқасы	Негізгі бар баламасы
Аппарат	Құрылғы
Амбар	Қамба
Ателье	Тігінхана
Бассейн	Хауыз
Буфет	Асхана
Витрина	Сөре
Гараж	Көлікжай
Душ	Себезгі
Госпиталь	Емхана
Лифт	Жеделсаты
Макет	Пішін

Сонымен бірге, бұдан бөлек «бригада» мен «слюда» атаулары әлі күнге дейін аударылмаған. Ал Н. Қаратышқановтың «Пән сөздері» (1927) сөздігінде «бригадаға» «қозар» деп, «слюдаға» «қабыршақтас» деп ұтымды балама берген. Қазіргі таңда неге осы қазақша атауларды қолданысқа енгізбеске?

Осындағы слюда деген не? Н. Қаратышқановтың ұсынған қабыршақтас термині слюданы қаншалықты дұрыс аша алады? «Қабыршақтас» атауы аналитикалық тәсіл арқылы, яғни, екі түбір сөздің бірігуі арқылы жасалып тұр (қабыршақ + тас). Мұндағы «қабыршақ» сөзінің қолданылуына негіз болған белгілерге тоқталсақ:

Қабыршақтас (слюда).

«Қабыршақ (squama) – балықтардың, бауырымен жорғалаушылардың, құстардың және кейбір сүтқоректілердің тері қаңқасының метамерлі қатты тақташықтары (пластинкалары)» [2, 19 б.].

«Слюдой называют группу *слоистых* силикатов вулканического происхождения, образовавшихся путем кристаллизации. Некоторые виды появились в ходе *метаморфизма* горных пород» [3, 7 б.]. Яғни мұндағы бірінші белгісі қабатының (слой) болуы «қабыршақтас» деп аталуына уәж болып тұр. Сонымен қатар анықтамада айтылғандай, слюда – метаморфизм арқылы пайда болады. Ал аймақтық метаморфизмде жылудың, қысымның, ерітінділердің әсерінен тақташықтар (пластинкалар) пайда болады. Демек, бұл процес те «қабыршақтас» аталуына себеп болады.

1) Кәсіби сөздердің дұрыс аударылмауы. Мысалы, «давление эффективное» сөзін «әсерлі қысым» деп берген. «Әсерлі» сөзі орыс тілінің «впечатляющеем» сөзімен сәйкес келеді. Бұл сөздің өн бойында экспрессивті-эмоционалды мән басым. Біз оның орына балама ретінде «өтімді қысым» деген атауды ұсынар едік.

«Раздвоение» сөзін «қосарлау» деп қате аударған. Оның орнына «екіге бөліну» деп аудару керек еді. Ал «қосарлау» сөзі «удваивать» деген мағынаны береді.

«Колодец смотровой» сөзі сөздікте «байқау құдығы» деп беріліпті. «Байқау» сөзі көбінесе «жарыс», «сайыс» немесе «аңдау», «көріп қалу» мағыналарында қолданылады. Ал бұл кәсіби сөз үшін «бақылау құдығы» деген атау берген дұрысырақ.

«Колодец лестничный» сөзін «баспалдақ құдығы» деген аударған. Мұндағы қателік мағыналық құрылымында. Баспалдақта құдық болуы мүмкін емес. Дұрысы «басқышты құдық».

Тікелей калькамен аударылған келесі бір сөз, «Дутики» сөзінің аудармасы – «Бұртима». «Бұртима» сөзінің өн бойында эмоционалдық мән басым. Оның орнына «сыоақ ақауы» деген балама берген жөн.

«Винт с головкой» сөзіне берген балама «басты бұранда» екен. Бұл аудармадағы «басты» сөзі «головка» емес, «главное» мағынасын беріп тұр. Ал негізінен «головка» сөзінің қазақша баламасы – бастиек. Сондықтан бұл терминге орысша-қазақша аударма сөздігінде берілген баламаға сүйене отырып «бастиекті бұранда» деген атауды ұсынар едік.

«Инъектирование раствора» сөзінің баламасын «езіндіні инъекциялау» деп берген. Бұл жердегі «раствор» сөзін «ерітінді» деп берудің орнына «езінді» деп аударған.

«Лопатка» сөзінің баламасы ретінде «күрекше» деп беруге болатын еді. Алайда сөздікте «жауырындық» деп аударылған.

Келесі бір өзекті мәселенің бірі атау беруде фразеологизмнің қолданылуы. Мысалы, «раскладка» сөзін «жайып салу» деп аударыпты. Бұл балама терминологиялық шартқа қайшы келмей ме? Себебі термин болудың ең басты белгілері:

- терминнің бірмағыналылығы;
- стильдік жағынан бейтараптығы және экспрессияның жоқтығы.

Ал бұл тікелей калька арқылы жасалған баламаның өн бойында бір емес, екі мағына жатыр. Соның бірі әрі доминаты – фразеологиялық мағынасы (жайып

салу – бір нәрсені жария ету, айтып салу). Ал фразеологиялық мағынаның өзі экспрессияға ие.

2) Түпнұсқаға қазақша морфеманың жалғануы арқылы ғана берілуі (жартылай калька). Мысалы, лактау, ландшафттану, масштабтылық, металдану, модельдеу (моделирование), модулдық (модульность), монтажшы (монтажник), душ кабинасы, динамикалық зондтау, дорикалық ордер, гидротехникалық тоннельдер, газ арматурасы, вакуумдық конденсатор, бетонды мастика, мачта краны, т.б. Мұндағы атаулар қазақ тілінің ішкі заңдылығына сәйкес келмейді. Тіліміздің болашағы үшін және жалпыхалыққа түсінікті болу үшін бұл терминдерді қазақыландырған абзал.

3) Тағы бір олқылық – грамматикалық қателіктердің орын алуы. Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған атауларда сөз бен сөзді байланыстыруда морфемалардың дұрыс қолданылмауы, синтаксистік конструкцияның дұрыс берілмеуі. Мысалы,

фронтон лучковый – садақша маңдайша қабырға;

арка лучковая – садақша арка.

Бұл жерде «садақша», «маңдайша» сөздері заттың сынын білдіргендіктен, морфологиялық тұрғыда –лы жұрнағы жалғануы керек еді. Сонда бұл ұғымдар «садақшалы арка», «садақша маңдайшалы қабырға» болып, жалпыхалыққа да түсінікті лексика-семантикалық мағынаға ие болады.

Сол сияқты тағы да құрылыс-сәулет атауларына қатысты «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздіктен» «планка фризная паркетная» сөзін «Паркеттік маңдайша жұқатақтайша» деп, «свая пирамидальная» атауын «Пирамида қада» деп берген өте сауатсыз құрылған баламаларды кездестіреміз. Дұрысы, «планка фризная паркетная» сөзінің аудармасы «паркет маңдайшалы жұқатақтайша», ал «свая пирамидальная» атауының баламасы «пирамидалы қада» болуы керек.

Зерттеу жұмысында жасалған талдау жұмыстарының нәтижесі қазіргі қазақ тіліндегі, оның түрлі салаларындағы, соның ішінде сәулет және құрылыс саласындағы терминдерді зерттеп-саралау және оларды жіктеу осы зерттеу жұмысының өзектілігін анықтап берді. Бұл жағдай қазіргі таңдағы мемлекеттік мәртебесіне сәйкес әлеуметтік, қоғамдық, коммуникативтік қызметі ерекше өзектелу үстіндегі қазақ тіліндегі терминологиялық жүйеге де тікелей қатысты. Осы орайда қазіргі кездегі қазақ тіл білімі метатілінің бір құрамдас бөлігі, жеке бір терминологиялық жүйе – сәулет терминологиясын даралап, термин жүйесінің құрылымын, жаңа атаулар жасау жолдарын зерттеудің маңыздылығы өте зор. Осы жұмыста талданған бірқатар техникалық терминдер сөзжасам, терминжасам үлгісін қайта қарауға, өзгертуге және жақсартуға жол сілтейтін бағыт болады деп ойлаймыз.

Қолданған әдебиеттер тізімі

1 Байтұрсынұлы А. Ақ жол. – Алматы, 1991.

2 Бәйімбет Ә. «Ихтиология негіздері». 1-бөлім. – Алматы, 2005. – 29 б.

3 Дубовик М.М., Либман Э.П. Две жизни чудесного камня: Из истории слюдяного промысла в России. – М.: Недра, 1966. – 188 с.

4 Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. – Алматы: «ҚазАқпарат» баспа корпорациясы, 2014. – 448 б.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCE

FTAMP 87.17.02

ІРІ ИНДУСТРИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҚТАРДЫҢ БІРІ ТЕМІРТАУ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӨНДІРІС ОРЫНДАРЫНЫҢ АТМОСФЕРАЛЫҚ АУА ШЫҒАРЫНДЫЛАРЫНА ТАЛДАУ

Ж.А. Шайзадаева

Магистрант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Г.М. Тыкежанова

Б.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Теміртау – өзінің жер қойнауының байлығымен әйгілі, республикамыздың ірі индустриялды орталығы, қара металлургияның алыбы болып табылатын қала. Сонымен бірге, Қарағанды облысы да Республиканың ең ірі өнеркәсіптік облыстарының бірі болып табылады.

Жалпы, Теміртау қаласының барлық аумақтары қоршаған орта жоғары дәрежеде техногендік әсерлерге ұшырап, өмір сүруге жайсыз орта қалыптасып жатқандығы белгілі. Бұл қоршаған ортаға, оның ішінде атмосфералық ауада, суда және топырақта ауыр металдар деңгейі қалыпты гигиеналық шамадан жоғары мөлшерде шоғырлануы себебінен болуы мүмкін.

Түйін сөздер: Теміртау, экология, атмосфералық шығарындылар, ластаушы заттар, кәсіпорындар.

Теміртау – өзінің жер қойнауының байлығымен әйгілі, республикамыздың ірі индустриялды орталығы, қара металлургияның алыбы болып табылатын қала. Сонымен бірге, Қарағанды облысы да Республиканың ең ірі өнеркәсіптік облыстарының бірі болып табылады.

Жалпы, Теміртау қаласының барлық аумақтары қоршаған орта жоғары дәрежеде техногендік әсерлерге ұшырап, өмір сүруге жайсыз орта қалыптасып жатқандығы белгілі. Бұл қоршаған ортаға, оның ішінде атмосфералық ауада, суда және топырақта ауыр металдар деңгейі қалыпты гигиеналық шамадан жоғары мөлшерде шоғырлануы себебінен болуы мүмкін.

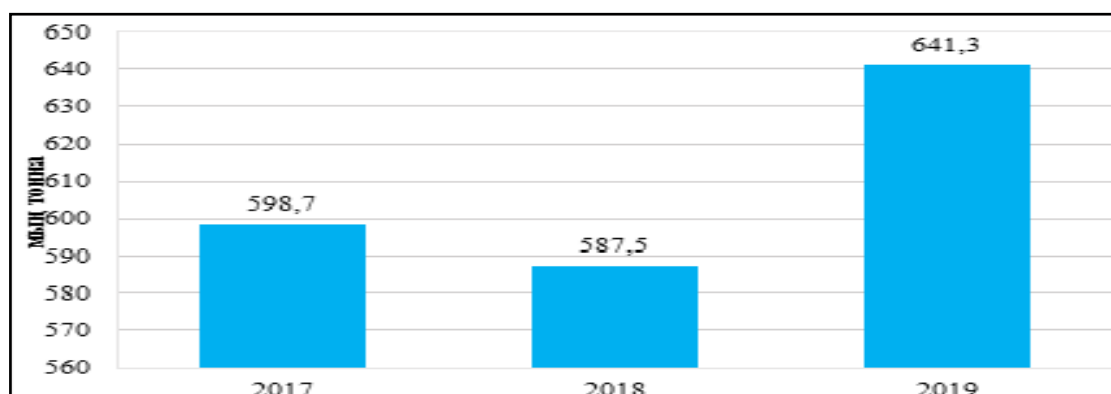
2019 жылы Қарағанды облысында Статистика комитетінің деректеріне сәйкес стационарлық көздер саны 12 759 бірлікті құрады, бұл 2018 жылға қарағанда 4 168 бірлікке аз (16 927 бірлік). Облыстың ауа бассейнінің ластану деңгейі негізінен 17 ірі кәсіпорын бойынша анықталады [1, 2 б.].

Қоршаған ортаның ірі ластауыштары болып келесілер табылады:

– көмір өнеркәсібі кәсіпорындары («АрселорМиттал Теміртау» АҚ, «ШұбаркөлКөмір» АҚ);

- пайдалы қазбаларды өндіру кәсіпорындары («Қазақмыс» корпорациясы» ЖШС, «Жәйрем КБК» АҚ, «Нова-Цинк» ЖШС, «Қазхром» АҚ);
- жылу энергия орталығының қазандық қондырғылары («ҚарағандаЭнергоцентр» ЖШС (1-ЖЭО, 3-ЖЭО);
- құрылыс материалдарын өндіретін кәсіпорындар («ЦентралАзияЦемент» АҚ);
- жылу энергетика саласының кәсіпорындары («Қазақмыс Энерджи» ЖШС);
- металлургия өнеркәсібі кәсіпорындары («Қазақмыс Смэлтинг» ЖШС, «Теміртау электр металлургиялық комбинаты» АҚ);
- автомобиль көлігі [3].

Статистика комитетінің деректеріне сәйкес, 2019 жылы стационарлық көздерден шығарындылар көлемі 641,3 мың тоннаны құрады, 2018 жылы шығарындылар көлемі – 587,5 мың тоннаны құрады. 2019 жылы шығарындылардың артуы байқалады және тұтастай алғанда шығарындылар көлемі тұрақты жоғары деңгейде сақталады [1, 2 б.].

Сурет 1. Стационарлық көздерден шығарындылар көлемі (мың тонна).

Сонымен қатар, Қарағанды облысындағы негізгі ластауыш заттар көміртек тотығы, күкіртті ангидрид, азот тотықтары және қатты заттар болып табылады [1, 2 б.].

Кесте 1. Атмосфералық ауаға негізгі ластауыш заттар шығарындыларының көлемі.

Шығарындылар	2018 ж. (мың т.)	2019 ж. (мың т.)
Күкіртті ангидрид	251,0	287,1
Азот тотықтары	44,6	52,7
Қатты заттар	120,7	122,0
Көміртегі тотығы	149,1	158,3

Ал негізінен Теміртау атмосферасының ластануына себеп болатын негізгі көздер қала маңында және аймағында орналасқан металлургиялық өнеркәсібі, металдарды өңдеу, химиялық өнеркәсіп, автокөліктер және электроорталық болып табылады. Өндіріс орындарының аумағы онда жұмыс атқаратын адамдардың үнемі немесе уақытша тұрғыны ретінде және белгілі бір құрамдағы атмосфералық ауаның пайда болатын аумағы ретінде үлкен маңызға ие. Ластанған ауа өндірістік ортаға және өндірістік ошақты айнала орналасқан қоршаған ортаға таралады. Ауаның таралу заңдылықтары өндірістік ластаушы заттарды қоршаған ортадағы таралу ерекшеліктерін де анықтайды. Ауаның таралу заңдылықтарын есепке алмай жоспарланған қала мен өндірістік ошақтың құрылысы қоршаған өмір сүру ортасының барынша жоғары дәрежеде ластануына алып келеді [4, 5 б.].

Соның ішінде, Теміртау қаласының өнеркәсіптік өндіріс құрылымын келесі салалар құрайды: металл өңдеу және металлургия өнеркәсібі, химия өнеркәсібі, тамақ және ұн тартатын өнеркәсіп, электроэнергетика, басқа да металл емес минералды өнімдер шығару. Атап айтсақ, «АрселорМиттал Теміртау» АҚ-ы, «ТЭМК» ЖШС-і, «Техол» ЖШС-і, «Central Asia Cement» ЖШС-і, «Карцемент» ЖШС-і, «КЗАЦИ» ЖШС-і, «Бидай-нан» ААҚ-ы, «Bassel Group LLS» ЖШС-і.

Жалпы талдау жұмыстары кезінде байқағанымыздай, Теміртау қаласы бойынша атмосфераға ластаушы заттардың жылдық шығарындылары көлемі 410081,0791 тоннаны құрайды.

Шығарындылардың ең көп мөлшері «АрселорМиттал Теміртау» АҚ өнеркәсіптік объектілеріне тиесілі. Олардың жылдық шығарындылары жалпы қалалық шығарындылардың 87,7 %-ын құрайды (359604,4098 т/жыл).

Бұдан кейін «Bassel Group LLS» ЖШС (ҚарМАЭС-1) – 5,82 % (23876.6906 т/жыл), «Карцемент» АҚ – 3,18 % (13033.9175 т/жыл), «ТЭМК» АҚ ХМЗ – 1,78 % (7314.9170 т/жыл), «ГОРДОРСЕРВИС-Т» ЖШС ҚТҚ полигоны – 0,45 %; (1854.7966 т/жыл), «Centralasiacement» АҚ – 0,15 % (612.4566 т/жыл), «Nord Пром НС» ЖШС – 0,14 % (590.9115 т/жыл), «Қазақмыс корпорациясы» ЖШС «Нұрқазған» ҚҚ (ОФ) – 0,14 % (581.5655 т/жыл). Басқа кәсіпорындарда жылдық шығарылым 500 тоннадан аз.

Теміртау қаласының өнеркәсіптік кәсіпорындарын атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларының массасы бойынша саралау (т/жыл) 5 кәсіпорынның (объектінің) жылына 1000 тоннадан астам жылдық шығарындылары бар екенін көрсетеді.

Теміртау қаласы бойынша атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларының массасы бойынша кәсіпорындардың (объектілердің) сипаттамасы, т/жыл 2-кестеде келтірілген.

2-кесте. Теміртау қ. атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларының массасы бойынша кәсіпорындардың (объектілердің) сипаттамасы.

Реттік	Кәсіпорындардың атауы	Шығарындылар массасы
нөмір		т/жыл
1	2	3
1	«АРСЕЛОРМИТТАЛ ТЕМИРТАУ» АҚ	359604.4098
2	«Bassel Group LLS» ЖШС (КарГРЭС-1)	23876.6906
3	«Карцемент» АҚ	13033.9175
4	«ТЭМК» АҚ ХМЗ	7314.9170
5	«ГОРДОРСЕРВИС-Т» ЖШС	1854.7966
6	«CentralAsiaCement» АҚ	612.4566
7	«NORD Пром НС» ЖШС	590.9115
8	«Корпорация Казахмыс» ЖШС ОФ «НУРКАЗГАН»	581.5655
9	«АлбаСтройДор» ЖШС	358.1552
10	«Iron-Union» ЖШС	351.4169
11	«Мицар 73» ЖШС	165.0221
12	«Темиртауский завод Казмеханомонтаж» ЖШС	163.3357
13	«GRAND SMITHY WORKS KAZAKHSTAN» ЖШС	142.9827
14	«КазГазоБлок» ЖШС	127.2264
15	«Ғылыми-өндірістік кәсіпорын» ИНТЕРРИН» ЖШС	118.8947
16	«Темиртауский Казмеханомонтаж № 2» ЖШС	104.2998
17	«BasisSteelTechnology» ЖШС	96.5520
18	«РИТМ» ЖШС	93.9380
19	«БетаИнтерТемиртау» ЖШС	69.5479
20	«Экоминералс» ЖШС	68.7681
21	«Имсталькон-Темиртау» ЖШС	60.1280

Темиртау қаласы бойынша кәсіпорындарда (объектілерде) атмосфералық ауаға ластауыш заттар шығарындыларының 1766 стационарлық көздері бар. Шығарындылардың барлық көздері ұйымдастырылған және ұйымдастырылмаған шығарындылары бар көздерге бөлінеді.

Ұйымдастырылған шығарындылары бар негізгі көздерге: түтін және желдеткіш құбырлары; желдеткіш шахталары; аэрациялық шамдар; дефлекторлар жатады.

Ұйымдастырылмаған шығарындылары бар негізгі көздерге мыналар жатады: жабдықтардың тығыз еместігі (оның ішінде артық қысым кезінде жұмыс істейтіндер); тиеу-түсіру жұмыстары; шикізатты, материалдар мен қалдықтарды ашық сақтау; желдету қондырғылары мен жабдыкталмаған өндірісті күй-жайлардағы, сондай-ақ ашық ауада орналасқан (мысалы, жылжымалы дәнекерлеу бекеттері, мұнай және мұнай өнімдерін сақтау резервуарлары және т.б.) жабдықтар мен технологиялық процестер; тұндырғыш

тоғандар мен жинағыштар, мұнай аулағыштар, қож және қалдық қоймалары, буланудың ашық беттері және т.б.; автокөліктің ашық тұрақтары; өндірістік аумақта пайдаланылатын жылжымалы көздер (автокөлік, тепловоздар, жол және құрылыс техникасы және т.б.); автомагистральдар.

Атмосфера бүкіл әлемнің тіршілік ортасы. Ол жер шары халықтардың ортақ байлығы болғандықтан оның сапасы, тазалығы адамзат үшін ешнәрсеге теңгерілмейтін биосфераның құрамдас бөлігі.

Сол себепті де, қоршаған ортаның ластануын болдырмау және жоғарыда аталған ірі кәсіпорындардан атмосфералық ауаға шығарылатын шығарындылар мөлшерін төмендету қажет. Осы орайда, ауаны ластаушы заттарды азайту мақсатында аталған кәсіпорындарға өндірісті жаңғырту және заманауи технологияларға көшу бойынша міндеттемелер жүктеу қажет. Оның ішінде, жоғары сапалы сүзгілер орнату, шаңды тазалау жабдықтарын қайта қалпына келтіру, өнеркәсіп технологияларын жаңарту бойынша жұмыстарды жүргізуді міндеттеуді қарастыру қажет. Сол кезде ғана біз адамзаттың және болашақ ұрпақтардың өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаны қалыптастыра аламыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 2018 жылғы Қазақстан Республикасының қоршаған ортаның жай-күйі және оны пайдалану туралы ұлттық баяндама, Қазақстан Республикасы Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі. – Нұр-Сұлтан. – 494 б.
- 2 2019 жылғы Қазақстан Республикасының қоршаған ортаның жай-күйі және оны пайдалану туралы ұлттық баяндама, Қазақстан Республикасы Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі. – Нұр-Сұлтан. – 564 б.
- 3 Жакатаева Б.Т., Журавлева З.П. Атмосферные загрязнения города Караганды // Вестник КарГУ. – № 3(59). – 2010. – С.59-63
- 4 Кулажанов К.С., Омаркулов Т.О., Кошербаева Л.М. Актуальные проблемы экологии Казахстана и пути их решения //Алматинский технологический университет, 2014. – С.35-38.
- 5 Оспанова Г.К. Актуальные экологические проблемы Карагандинской области и пути их решения // Безопасность городской среды, материалы IV Международной научно-практической конференции, – 2017. – С.15-17.

ҒТАМР 29.17.01

ТАМШЫ ӘДІСІМЕН СҰЙЫҚТАРДЫҢ БЕТТІК КЕРІЛУ КОЭФФИЦИЕНТТЕРІНІҢ ТЕМПЕРАТУРАҒА ТӘУЕЛДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Т. Қарабек, Ж. Ражабов, Ұ. Қапан

Студенттер, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Т. Бижігітов

Ф.-м.ғ.к., профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Сұйықтардың беттік керілу коэффициентінің температураға тәуелділігін тамшы әдісімен зерттеу олардың беттік қабаттарында немесе басқа заттармен жанасу шекараларында өтетін физикалық құбылыстардың механизмдерін ұғынуға оны тәжірибе жүзінде зерттеудің ғылымда алатын орны ерекше екендігі бәрімізге белгілі. Егер сұйыққа жердің гравитациялық күші әсер етпесе және оның көлемі кіші болса, ол шардың пішінін қабылдайды. Демек, сұйықтың беттік энергиясы оның потенциалдық энергиясынан басым. Мысалы, сынаптың беттік керілу коэффициенті өте үлкен ($\sigma=500$ дин\см) болғандықтан, жазықтықтағы пішіні шар тәріздес немесе түтікшеден ауырлық күшінің әсерінен үзілетін сұйықтың көлемінің аздығынан шар тәріздес күйде болады.

Түйін сөздер: беттік керілу күші, коэффициенті, температура, салмақсыздық, ауырлық күші.

Сұйықтардың бетінде және басқа денелермен шекараларында өтетін үдерістердің температураға тәуелділігін зерттеудің практикалық маңызы өте үлкен. Өйткені, сұйықтардың беттік қабаттарында өтетін заңдылықтарды білу арқылы капиллярлық құбылыстарға сипаттамалар бере аламыз. Капиллярлық құбылыстардың ауыл шаруашылығында, техникада үлкен практикалық маңызы бар. Мысалы, сұйықтардың булануының, заттарға сіңу немесе сіңбеуінің, техникада әртүрлі сұйықтардың қолданылуының температураға тәуелділігін зерттеу. Себебі, планетамыздың аймақтарындағы температура үлкен аралықта өзгереді.

Мақалада өндіріс орындарында, ауыл-шаруашылығы мен техникада және медицинада жиі қолданылатын глицериннің, этил спиртінің беттік керілу коэффициенттерінің температураға тәуелділігін зерттеу мақсатында қондырғы жинастырдық. Жоғары оқу орындарындағы физиканың оқу-зерттеу лабораториясындағы бөлме температурасындағы, атмосфералық қысымда сұйықтардың беттік керілу коэффициентін анықтайтын классикалық әдісті

температураны (300-370) К аралығында автоматты түрде әрбір 10 К сайын өзгертіп, ұстап тұра алатындай етіп жетілдірдік. Зерттелетін сұйық құйылатын құбыршақты жылу оқшаулайтын пенопластпен қаптадық. Үлгінің температурасы оның ішінде орналасқан нихром сымы оралған катушкамен қыздырылды, ал сұйықтың температурасын бақылау сұйыққа батырылған мыс константан терможұбының көмегімен ± 1 К дәлдікпен іске асырылды. Тәжірибе жүргізу үшін бір-бірімен байланысқан, өндіріс орындарында шығарылатын температура реттегіш, айнымалы ток көзі, қыздырғыш, мыс константан терможұбы қолданылды. Өзімізге қажетті температураны температура реттегіш бұранда көмегімен қоямыз. Температура біз қойғаннан арта бастағанда қыздырғыш өшіріледі, керісінше кемігенде қыздырғыш іске қосылады. Қондырғы беттік керілу коэффициентінің температураға әуелділігі жақсы зерттелген екі рет дистилляцияланған суды зерттеу арқылы сынақтан өткізілді. Тамшы үзіліп түсетін түтікшенің мойнының диаметрі микрометрмен, тамшы түсетін цилиндр пішінді бос ыдыстың және оның сұйықтықпен бірге салмақтары электронды таразымен өлшенді. Үлгілердің беттік керілу коэффициентіне атмосфералық қысымда температураның әсерін зерттеу үшін мына формуланы [1,2,3,4,5] қолдандық:

$$mg = 2\pi r\sigma$$

Мұндағы, m бір тамшының массасы оның көлемі өте кіші болғандықтан, 10 тамшының массасын электронды таразымен өлшеп, 10 ға бөліп, бір тамшының массасын анықтадық. Өлшеулер арқылы төменде келтірілген параметрлердің сан мәндерін алдық.

$$r = \frac{d}{2} = 0,75 \cdot 10^{-3} \text{ м}, d = 1,50 \text{ мм}, \pi = 3,14, m_{\text{ыдыс}} = 65 \cdot 10^{-3} \text{ кг}$$

Немесе (1) өрнектен беттік керілу коэффициентін табамыз:

$$\sigma = \frac{mg}{2\pi r}$$

№1 кестеде екі рет дистилляцияланған судың [6] беттік керілу коэффициентінің температураға тәуелділігі келтірілген.

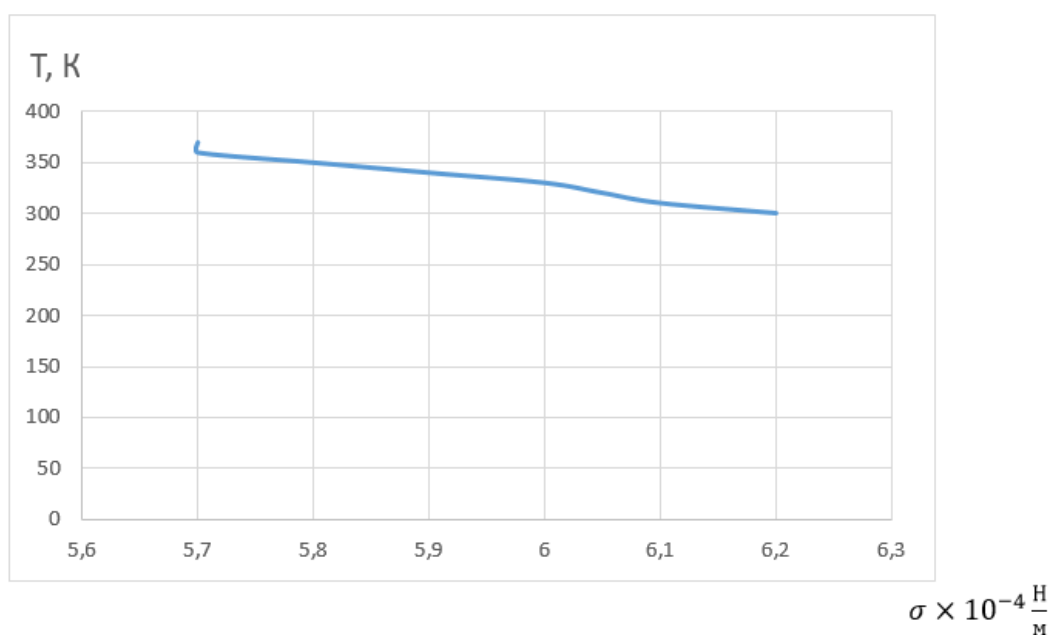
Кесте 1.

Т, К	$\sigma \times 10^{-3} \frac{\text{Н}}{\text{м}}$	$m \times 10^{-4} \text{ кг}$	$\sigma \times 10^{-3} \frac{\text{Н}}{\text{м}}$	$\frac{\Delta\sigma}{\sigma} \cdot 100\%$
300	71,30	0,334	71,10	
310	69,53	0,326	69,30	
320	67,15	0,315	67,00	
330	66,42	0,311	66,15	

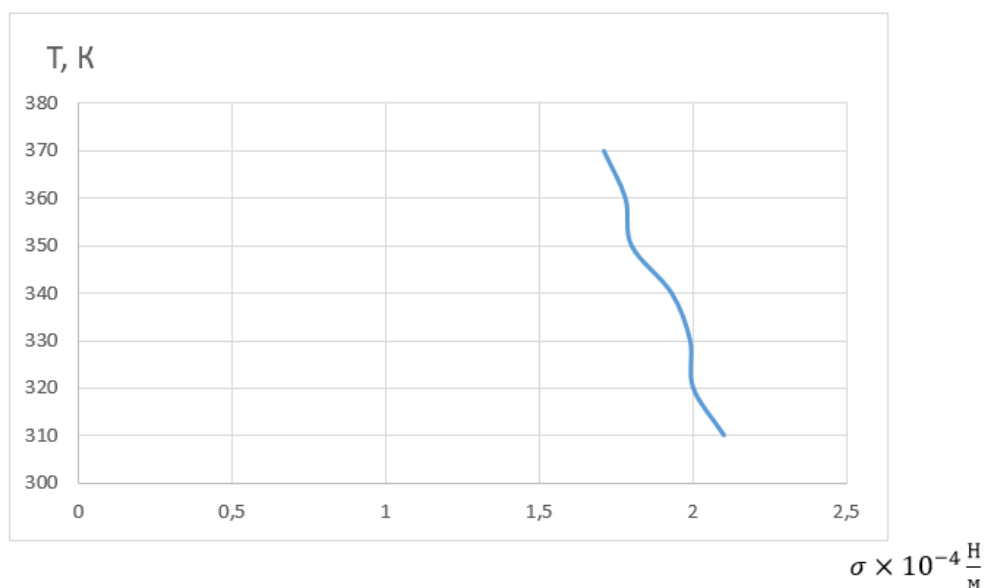
340	64,25	0,302	64,20	0,07
350	62,18	0,292	62,05	
360	60,10	0,282	59,90	
370	58,63	0,275	58,45	

№2 кестеде глицерин мен этил спиртінің беттік керілу коэффициенттерінің температураға тәуелділігі келтірілген.

Глицерин				Этил спирты		
T, K	$m \times 10^{-4}$ КГ	$\sigma \times 10^{-3} \frac{H}{M}$	$\frac{\Delta\sigma}{\sigma} \cdot 100\%$	$m \times 10^{-4}$ КГ	$\sigma \times 10^{-3} \frac{H}{M}$	$\frac{\Delta\sigma}{\sigma} \cdot 100\%$
300	0,292	62,08	0,03	0,101	21,55	0,04
310	0,289	61,50		0,098	21,00	
320	0,287	61,00		0,095	20,35	
330	0,283	60,22		0,093	19,92	
340	0,279	59,30		0,091	19,33	
350	0,276	58,81		0,088	18,75	
360	0,274	57,70		0,084	17,84	
370	0,272	57,92		0,080	17,10	

Сызба 1. Глицериннің беттік керілу коэффициентінің температураға тәуелділігі.

Сызба 2. Этил спиртінің беттік керілу коэффициентінің температураға тәуелділігі.

Тәжірибе жүзінде өлшенген физикалық параметрлердің көмегімен физикалық заңдылықтар мен формулалардың көмегімен есептелінген глицерин мен этил спиртінің беттік керілу коэффициентінің температураға тәуелділік кестелері мен тұрғызылған графиктерден температура артқанда беттік керілу коэффициентінің кемитіндігін көреміз. Алынған нәтижелер теориямен сәйкес келеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Савельев И.В. Молекулярная физика и термодинамика: – М.: «Наука», 2001.
- 2 Матвеев А.Н. Молекулярная физика: – М.: «Высшая школа», 1987.
- 3 Кикоин И.К., Кикоин А.К. Молекулярная физика: – М.: «Высшая школа», 2001.
- 4 Трофимова Т.И. Курс общей физика: – М.: «Высшая школа», 1985.
- 5 Бижігітов Т., Актаев Е. Молекулалық физика: – Алматы, «Экономика», 2017.
- 6 Бижігітов Т., Аманбаева А., Нуржігітова З., Қапан Ұ. Сұйықтардың беттік керілу коэффициенттеріне температуралық әсерін зерттеу әдісі. Қазіргі заманғы ғылым мен білім берудің жағдайы және болашақтағы дамуы. Халықаралық ғылыми конференция материалдар жинағы, Қарағанды. 25-26 ақпан 2021.

ГРНТИ 27.01.45

ОБ ОДНОМ ЭФФЕКТИВНОМ ПОДХОДЕ ПО УЛУЧШЕНИЮ КАЧЕСТВА ИЗУЧЕНИЯ КУРСА МАТЕМАТИКИ

К.К. Куфтинова

Студент, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз

Б. Мусилимов

К.ф.-м.н., профессор, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз

Р.Р. Макулбекова

Магистр, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз

В предлагаемой работе рассмотрены методические проблемы систематического использования в сочетании алгоритмического и аргументического подхода, как один из эффективных методов осознанного и качественного обучения математики с уверенным её усвоением.

Ключевые слова: Алгоритмический метод, аргументированный подход, современные технологий, качества обучения.

Сегодня учитель должен не только давать детям сумму знаний, но самое главное научить их учиться всю жизнь. Для этого учитель должен вырабатывать у себя навыки владения приемами и методами при создании ситуации оптимальности, эффективности, проблемности и учить детей их разрешать самостоятельно, используя информацию, полученную не только на данном уроке, но и на предыдущих занятиях. Все совершается через труд, поэтому каждому учителю, особенно учителю математики надо воспитывать трудолюбие у учащихся в учебном процессе. В этом плане хорошо и эффективно помогает систематическое использование аргументированного подхода при изучении курса математики.

Например, часто в тандеме с алгоритмическим подходом используется аргументированный подход. Аргументированный подход – подход, в котором используется полное или частичное обоснование какого-либо утверждения. Данная технология очень удобна и действенна в обучении и других предметов. Учащимся/студентам, которые занимаются самостоятельно аргументированный подход поможет осознанно, уверенно, более качественно и подробно усвоить каждый шаг алгоритма. Также данная технология формирует способность логически мыслить, уверенно выражать свои мысли и аргументированно доказывать свою позицию. Аргументированный подход развивает у

учащихся/студентов способности анализировать, самостоятельного поиска информации и доказательства утверждений, умение защищать свою точку зрения.

Алгоритмический и аргументированный подходы очень часто используются для повышения качества обучения. При изучении материала для начала учащимся/студентам предлагается разобрать уже готовые алгоритмы, довести их использование до автоматизма, а далее составлять алгоритмы решения задач самостоятельно. Аргументированный подход позволяет анализировать готовое решение задач с четким обоснованием каждого шага данного алгоритма. Это формирует логические умения у студентов, позволяет осознанно и углубленно изучать учебные материалы. Правильно организованное обучение решению задач приучает учеников/студентов к полноценной аргументации со ссылкой в соответствующих случаях на аксиомы, введенные определения и ранее доказанные теоремы. С целью приучения к достаточно полной и точной аргументации полезно время от времени предлагать учащимся записывать (в основном при выполнении домашнего задания или самостоятельной работы в связи с требованием большего объема записи) решение задач в четыре столбца: слева – шаги алгоритма, содержание шага алгоритма; и справа – аргументация, т.е. предложения или утверждения, подтверждающие правильность выше сказанных утверждений, выполняемых выкладок и вычислений (см. Таблица 1)

Для начала рассмотрим предложенного подхода на примерах алгебры и геометрии из школьного курса: «Таблица 1 – Решение уравнения с обоснованием шагов алгоритма» и «Таблица 2 – Доказательство теоремы с обоснованием шагов алгоритма».

Пример 1. Решите уравнение $\frac{20}{5x^2 - 1} = \frac{20}{4x^2 + 15}$

Решение:

Таблица 1. Решение уравнения с обоснованием шагов алгоритма.

№ шага алгоритма	Короткое содержание алгоритма	Реализация алгоритма (вычисление)	Аргументация
1	Преобразование уравнения	$\frac{20}{5x^2 - 1} = \frac{20}{4x^2 + 15} \Leftrightarrow$ $\Leftrightarrow 5x^2 - 1 = 4x^2 + 15$	Умножение обеих частей данного уравнения на $\frac{1}{20}$. $\frac{1}{20}(5x^2 - 1)(4x^2 + 11) \neq 0$ т.е. мы должны иметь условие, так как $5x^2 - 1 \neq 0$ и $4x^2 + 11 \neq 0$
2	Следующее	$5x^2 - 1 = 4x^2 + 15 \Leftrightarrow$	Перенос членов уравнения

	преобразование уравнение	$5x^2 - 4x^2 - 1 - 15 = 0$	с противоположными знаками в другую часть уравнения
3	Преобразование уравнен ие	$5x^2 - 1 - 4x^2 - 15 = 0 \Leftrightarrow x^2 - 16 = 0$	Приведение подобных членов
4	Преобразование уравнен ие	$x^2 - 16 = 0 \Leftrightarrow (x - 4)(x + 4) = 0$	Разложение на множители, используя тождество $a^2 - b^2 = (a - b)(a + b)$
5	Преобразование уравнен ие	$(x - 4)(x + 4) = 0 \Leftrightarrow (x - 4) = 0$ или $(x + 4) = 0$	На основе свойства произведения, где од ин из множителей должен быть равен нулю, можем расписать
6	Преобразование уравнен ие	$(x - 4) = 0 \Leftrightarrow x = 4$ $(x + 4) = 0 \Leftrightarrow x = -4$	Перенос членов уравнения в другую его часть с противоположными знаками
7	Получили ответ	$\frac{20}{5x^2 - 1} = \frac{20}{4x^2 + 15}$	Можно организовать проверку
8	Организовать проверку	а) $\frac{20}{5 \cdot 4^2 - 1} = \frac{20}{4 \cdot 4^2 + 15}$ $\frac{20}{79} = \frac{20}{79}$ б) $\frac{20}{5 \cdot (-4)^2 - 1} = \frac{20}{4 \cdot (-4)^2 + 15}$ $\frac{20}{79} = \frac{20}{79}$	Подставим найденные значения переменной x в исходное уравнение. В обоих случаях ($x=4$ и $x=-4$) имеет место тождественного равенства

Пример 2. Докажите, что в равнобедренной трапеции углы при основании равны.

Дано: $AD \parallel BC$, $AB \parallel CD$ и $AB = CB$
Доказать: $\angle BAD = \angle CDA$

Таблица 2. Доказательство теоремы с обоснованием шагов алгоритма.

№ шага алгоритма	Короткое содержание алгоритма	Реализация алгоритма (вычисление)	Аргументация
1	Построение BF	Проведем BF	Аксиома параллельности
2	Показать равенство сторон BF и AB в треугольнике ABF	$BF = CD = AB \Rightarrow BF = AB$	Противоположные стороны BF и CD параллелограмма BCDF равны. Применены условия задачи и свойство транзитивности для равенства отрезков
3	Показать	ABF – равнобедренный	Углы при основании

	равенство углов $\angle AFB$ и $\angle CDA$	треугольник, откуда $\angle AFB = \angle CDA$	равнобедренного треугольника равны
4	Показать равенство углов $\angle BFA$ и $\angle CDA$	$\angle BFA = \angle CDA$	Соответственные углы при параллельных прямых BF и CD и секущей AB равны
5	Показать равенство углов $\angle BAD$ и $\angle CDA$	$\angle BAD = \angle CDA$	Свойство транзитивности для равных углов

Указанный методический подход будет полезен и для студентов при изучении курса высшей математики.

Действительно, студентам, которые хотят изучить тему по линейной алгебре самостоятельно, данная технология будет очень полезна, так как здесь четко и ясно представляется материал. Например, для того чтобы эффективно усвоить решение задач по теме «Нахождение обратной матрицы» предлагается алгоритм, рассмотренный ниже. Каждый шаг алгоритма имеет обоснование, а именно более подробное разъяснение установленного действия.

Составим алгоритм нахождения обратной матрицы с обоснованием каждого шага, т.е. с аргументацией.

Таблица 3. Алгоритм нахождения обратной матрицы с обоснованиями.

№ шага алгоритма	Короткое содержание алгоритма	Реализация алгоритма (вычисление)	Аргументация
1	Установить порядок матрицы	Используем правило определения порядка матрицы.	Любая матрица имеет m строк и n столбцов и называется матрицей размера $m \times n$. Матрицы у которых число строк и столбцов совпадает называются квадратными матрицами. Число строк и столбцов квадратной матрицы будет называться порядком матрицы.
2	Вычислить определитель данной матрицы	Вычисление определителя матрицы	1. Определитель матрицы второго порядка равен произведению элементов главной диагонали минус произведение элементов на побочной диагонали. 2. Определитель матрицы третьего порядка вычисляется по правилу треугольника или Саррюса.

			3. Чтобы вычислить определитель четвертого порядка нужно использовать способ разложения по элементам строки или столбца.
3	Убедиться, что матрица невырожденная	Используем определение вырожденной и невырожденной матриц	Невырожденная матрица-это квадратная матрица у которой определитель отличен от нуля. Если ответ «да» перейти к шагу 4. Если ответ «нет», то обратной матрицы не существует
4	Нахождение матрицы миноров	Найти матрицу миноров соответствующих элементов матрицы A	Минором M_{ij} называется определитель, полученный путем вычеркивания i- строки и j- столбца
5	Составление алгебраического дополнения каждого элемента матрицы	Используем правило составления матрицу из алгебраических дополнений.	Алгебраическое дополнение – это минор, взятый со знаком плюс или минус в зависимости от номеров, вычеркиваемых строки и столбца. Для того, чтобы найти алгебраические дополнения данной матрицы следует выполнить вычисления по формуле: $A_{ij} = (-1)^{i+j} M_{ij}$
6	Транспонирование матрицы	Транспонируем полученную матрицу и получаем матрицу обратную изначальной	Транспонированная матрица – матрица, полученная заменой строк исход ной матрицы на ее столбцы. Используем формулу $A^{-1} = \frac{1}{\Delta A} \cdot A^{*T},$ где – определитель матрицы.
7	Записать полученный результат	Получение ответа	
8	Проверка полученн ого результата	Выполнить проверку по лученного результата	Чтобы выполнить проверку нужно полученную матрицу умножить на исходную. Если решение выполнено верно, то в результате должна получиться единичная матрица.

Литература

- 1 Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: АСАДЕМА, 2007.
- 2 Әбілқасымова А.Е. Математиканы оқыту теориясы және әдістемесі. – Алматы, Мектеп, 2005.
- 3 Стефановой Н.Л., Подходовой Н.С. Методика и теория обучения математике. – М.: 2005.
- 4 Қаңлыбаев Қ.И., Сатыбалдиев О.С. Математиканы оқыту методикасы. – Алматы, 2013.
- 5 Тренерге арналған нұсқаулық. – «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2015.

ҒТАМР 61.31.33

КОМПОЗИТТІК МАТЕРИАЛДАН ЖАСАЛҒАН KDP МОНОКРИСТАЛЫНЫҢ ДИЭЛЕКТРЛІК ҚАСИЕТТЕРІ

А.Б. Абилхаирова

Магистрант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Калий дигидрофосфаты диэлектриктік кристалдары қазіргі заманғы техниканың маңызды құрылымдық материалдарының бірі болып табылады. Бұл материалдардың қолдану облысы мен аясы үнемі кеңейтілуде. Қазіргі кезде олардың эксплуатациясы күрделі мәселелердің бірі болуына байланысты берілген материалдардың экстремалды жағдайда күйін болжауымен, олардың физикалық қасиеттерінің модификациясымен немесе қасиеттері алдын ала берілген жаңа материалдарды құрастырумен байланысты мәселелер өзекті екендігі айтылады.

Түйін сөздер: калий, калий дигидрофосфаты, кристалдар, KDP монокристалы.

Калий дигидрофосфаты (KH_2PO_4 , KDP) электрооптикалық кристалдардың ішінде ең танымал, әрі көп зерттелетін кристалдың бір түрі. Кристалдар 5 см-ге

дейінгі өлшемде алынатын кристалдарды өнеркәсіптік жолмен алуға болады. Берілген кристалдар суда еритін және сынғыш болғанымен, оларды қиындықсыз өндеуге, кесуге және жылтыратуға болады. Бұл кристалдар барлық ультракүлгін және көрінетін жарық ортада мөлдір тектес болып келеді. KDP типті кристалдарын алғаш рет талшық өсіру компаниясы Baird Associates қолданған. 1960 жылы лазердің даму сәтінен бастап KDP ең көп қолданылатын электрооптикалық материал болып табылады. Көп үлгідегі қажетті оптикалық сапасы бар – электрооптиканың әсері зор, әрі қолжетімді болды [1].

Калий дигидрофосфаты бөлме температурасында тетрагоналды жүйеде кристалданады. Тетрагоналды фаза орталық бойынша симметрияланбаған $2m$ нүктелік топқа тиесілі және пьезоэлектрлік қасиеттерге ие. 123K температурасында кристал сегнетоэлектрлік фазаға өтеді, яғни фазалық өту болады. Ол фазаның симметриясы ромбалық және mm нүктелік топқа қатысты. Полярлық ось тетрагоналды фазаның C осінің бойында жатады [2]. KDP кристалының сегнетоэлектрлік белсенділігін 1935 жылы Буги мен Шеррер тапты, осыдан кейін осы кристалдың қасиеттерін зерттеуге арналған саны өте көп жұмыстар жарық көрді. Кейіннен 473K аймақта сегнетоэлектрлік емес, жоғары температуралы фазалық өту табылды.

KDP кристалының құрылымына тән ерекшелік – оның құрамындағы қысқа сутегінің байланысы C осіне перпендикуляр қарай бағытталып, екі PO_4 тетраэдрлі байланысқан. K^+ , P^{+5} әрбір атомы оттегінің төрт атомымен қоршалған, олар әрбір дұрыс тетраэдрдің төбелерінде орналасады да PO_4 тобын құрады. Бұл байланыс сутегі атомы арқылы жүзеге асады, нейтрографикалық зерттеулер көрсеткендей олар екі-екіден әрбір PO_4 тобының маңында орналасады. Кристалдардағы ферроэлектрлік фазалық ауысуында анықталған KH_2PO_4 , протондардың орналасуында кооперативті реттеуден басталады да, өздігінен жүреді. C осінде K , P және O иондарының поляризациясының ығысуының нәтижесінде пайда болады [3].

Егер температура Кюри нүктесінен $T_c=122K$ төмен болса, онда KDP кристалдары екінші текті сегнетоэлектрикалық фазалық ауысуды өткереді, нәтижесінде кристалда антипараллельдік сегнетоэлектрикалық доенның жіңішке (бірнеше микрометрге жуық) қабатты периодты құрылымы орын алады. Еркін энергияның минимумын қамтамасыз ету шартымен бірге макроскопиялық симметрияның сақталу үлгісі фазалық ауысу кезінде, кристалдың доенге бөлінуіне алып келеді. Әрбір доен симметрияның орторомбикалық классына $mm2$ жатады, сол уақытта барлық үлгі Кюри принципіне сәйкес, тетрагональдық $42m$ жатады. Доенның шекарасы (010) және (100) жазықтығы аралығында өте алады, сол себепті екі жүйелі доеннің немесе блоктың түзілуінің ықтималдылықтары тең келеді. Блоктық доенның құрылымының түзілу процесі фазалық ауысу кезінде кездейсоқ сипатқа ие, алайда, блоктың және доенның сипаттық өлшемі үлгінің өлшемі және T_c аймағындағы салқындау жылдамдығына тікелей байланысты. Әрбір доен фазалық пластинка, ал доен топтамасын фазалық дифракциялық тор ретінде қарастыруға болады [4].

KDP кристалдық матрицасына әртүрлі қоспаларды қосу – фазалық ауысудың температурасының ығысуына алып келуі мүмкін, сигнетоэлектрикалық фазадағы тұрақтылық, әртүрлі домендық құрылымға ынталандырылған сәуле генерациясын тудыруға, ал жеке жағдайда таза кристал қасиетінде көрінбейтін жаңа кристалдың тууына мүмкіндік береді. Мысалы, органикалық бояғыштардың қоспасы енгізу, KDP кристалының диэлектриктік және жылулық қасиетіне әсер ететіні белгілі.

Кристалдық материалдардың электроникада, сызықты емес оптикада және техниканың басқа да салаларында кең қолданылуы берілген қасиеттері бар монокристаллдарды алуға ынталандырады. Бүгінгі таңдағы мансапты бағыт – композициялық материалдың сәулеленуі болып табылады. Түзусызықты емес оптикалық бағыттың тиімділігін жақсарту мақсатында нанобөлшектерді KDP кристалының көлеміне енгізу мысал бола алады. Бұл ретте нанобөлшектерінің анастазы жетілдірілген, құрамында титан диоксиді TiO_2 бар кристалдар ерекше қызығушылықты тудырады. Себебі оның беткі қабаты минималды энергияға ие, жергілікті жазықтығы үлкен, бұл ретте ол бірқалыпсыз оптиканың әсерінің күшеюіне алып келеді. Мұндай композициялық материалдар бірқалыпсыз оптикалық ортаның лазерлық сәулеленудің және тіркеу сигналының көрінетін ортасының жиілігін өзгертуге, инфрақызыл және террагерцтік спектрлердің диапозондарын түрлендіру үшін жаңа қолданыс аймағын табуы мүмкін [5].

Соңғы жылдары Терагерцтік (ТГц) диапозонның жиілігі белсенді зерттелуде, ал қарқынды даму үстіндегі импульстік ТГц спекторскопия әдістері мен ТГц диапозонындағы анализдің бейнесін алу әдісі физика, химия және биология салаларында кең қолданысқа ие. Импульстік ТГц сәулелерін қолдануда зерттеушілердің әлі де кездестіретін қиындықтарының бірі – түзусызықты емес, квадраттық ортада фемтосекундтық лазерлік импульсті оптикалық түзету болып табылады. Алайда, көптеген түзусызықты емес оптикалық ортада, квадраттық оптикалық мәні үлкен мәнге ие болатын бұл шарт орындалмайды. ТГц сәулелерін тудырудың шарттарын оңтайландыру үшін, материалдың оптикалық сипаттамасының инфрақызыл диапозонының мәнін дәл білу қажет [6].

Зерттеу жұмысында екі экспериментальдық үлгі: таза KDP кристалдары және 10^{-4} масс/% концентрациясымен титан диоксидінің нанобөлшек ($\text{KDP}:\text{TiO}_2$) кристалы зерттелген [7]. Үлгілер өсу секторынан {100} қиылған өлшемдері $10 \times 10 \times 0,8$ мм болатын жіңішке жазық пластиналардан тұрады. Ол кристалдың оптикалық өсіне перпендикуляр қиылған және үлгінің беткі қабаты жылтыратылған.

KDP монокристалдарын TiO_2 нанобөлшектерімен сулы ерітіндіде (100), (010), (001) жазықтықтарымен 5 л көлемдегі кристаллизаторда өлшемі $10 \times 10 \times 0,8$ мм нүктелік шүрпіні шарлап, температураны төмендете отырып қоспалау әдісімен өсірілген. Анастаз нанобөлшектерін алу үшін жоғары жиіліктегі толқындарды қыздырып, содан ерітіндіні тесе отырып тұндыру әдісі пайдаланылды. Құрамында 40 г тұз KH_2PO_4 , 100мл диссоциацияланған су және қажетті концентрацияда (5 л кристаллизаторда 10^{-4} масс/% есеппен шаққанда)

TiO₂ алдын ала дайындалған суспензияны T=65⁰C диспергирленді. Дайын суспензияны өсу аппаратына процесс аяқталған соң қосып отырды. Алынған ерітіндінің рН қышқылдылығы 2,0-4,0 шамасында өзгерді [8].

[9] жұмыста электрондық микроскопта өлшенген мәлімет бойынша, кристалдың құрамына кірген TiO₂ бөлшегінің өлшемі 5 нм-ден 15 нм аралығында рентгено-дифрактометриялық әдіс бойынша, KDP:TiO₂ өсірілген кристалдарының зерттеу анализі бойынша, кристалдың қисық дифракциялық бейнесі көпқабатты, 20-30 мкм қалыңдықты құрады. Сонымен, KDP кристалдарын TiO₂ қоспасымен өсіру процесінде кристалдық қоспаның фронтында сығылысу, содан кейін TiO₂ шекарасы мен қабаттардың арасын басып алып, бұрыштарда қабаттардың бұрылуына алып келді.

Зерттеу нәтижесі бойынша, KDP кристалының құрамында титан диоксидінің нанобөлшектерінің қоспасы бар жаңа композиттік материал температурасы 50-295K-ге дейін диэлектрлік құрылымы зерттеліп, лездік жұту байқалды және Кюри нүктесінен төмен температурада сыну коэффициентін көрсетті. Алынған мәлімет таза KDP кристалдарының және KDP негізіндегі композиттік материалдардың болашағы бар екенін болжауға болатынын көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Dimerl D. Electro-optic, linear, and nonlinear optical properties of KDP and its isomorphs. // *Ferroelectrics*, 72, 95, (1987).

2 Струков П.А., Леванюк А.П. Физические основы сегнетоэлектрических явлений в кристаллах. Москва: Наука, 1995. – 301 с.

3 Takagi Y., Shigenary, Effects of domains on crystal-optics properties and intensity of Raman scattering in a 45° Y-cut KH₂PO₄ crystal // *J. Opt. Soc. of Am.* 63, 995, (1973).

4 Сало В.И., Воронов А.П., Бабенко Г.Н. и др. // Тезисы докладов XIII Национальной конференции по росту кристаллов. – Москва, 2008. – С. 263.

5 Pritula I., Gayvoronsky V., Kopylovsky M. Growth and characterization of KDP single crystals doped with TiO₂ nanocrystals. // *Functional Materials*, 15, 3, 420 (2008).

6 Zhang X.-C., Ma X.F., Jin Y., et al., Terahertz optical rectification from a nonlinear organic crystal. // *Appl. Phys. Lett.*, 61, 26, 3080, (1992).

7 Belotitskii V.I., Kumzerov Yu.A., Fokin A.V. Optical second-harmonic generation in ferroelectric nanowires // *JETP Letters*. – 2008. – Vol. 87, №8. – 399-402 p.

8 Schmuttenmaer C.A. Exploring dynamics in the far-infrared with terahertz spectroscopy. // *Chem. Rev*, 104, 4, 1759, (2004).

9 Воронцов Д.А., Егорова А.Е., Ким Е.Л., Марычев М.О., Петрова А.А., Портнов В.Н., Сомов Н.В. Рост кристаллов KDP из раствора с примесью перманганата калия // *Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского*, 2010, № 5 (2), – с. 210-213.

ГРНТИ 87.21.23

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ HERMETIA ILLUCIENS ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ ЗООГУМУСА ИЗ ПТИЧЬЕГО ПОМЕТА

А.А. Темирбаев

PhD, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

С. Айдарханұлы

Магистр, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Л.А. Давлетбаева

Магистрант, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Б.Е. Шимшиков

К.б.н., доцент, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

В данной статье рассматривается переработка куриного помета с помощью личинок черной львинки (*Hermetia illucens*). По оценкам средняя фабрика в Казахстане производит 30 тыс. тонн помета, который практически не перерабатывается, тем самым создавая сложную экологическую ситуацию. В то же время, куриный помет является хорошим сырьем для производства эффективных сельскохозяйственных удобрений без ущерба для экологии. Птицефабрики формируют все более сложную экологическую ситуацию, так как накапливаемый птичий помет стал серьезным источником загрязнения окружающей природной среды. Для решения этой проблемы нами были поставлен эксперимент, результаты которой дают информацию по условиям переработки птичьего помета с использованием черной львинки.

Ключевые слова: птичий помет, черная львинка (*Hermetia illucens*), зоогумус, личинки, утилизация.

Вопрос переработки птичьего помета один из актуальнейших в мире с точки зрения экологии. Современные птицеводческие комплексы являются производителями не только мяса и яиц птицы, но и отходов, причем в количестве гораздо большем, чем основной продукции. Наибольший удельный вес среди них принадлежит птичьему помету [1].

По данным статистики Республики Казахстан с 1996 года по 2019 год поголовье птиц выросло в 3 раза (15,4 млн. голов и 45 млн голов соответственно). Из них 11200 тыс. голов и 5,7 тыс. голов сосредоточено в Алматинской области и в г. Алматы [14]. Из этого следует что наряду с ростом численности птиц растет и объем вырабатываемого помета. Известно, что в

среднем одна особь в сутки производит от 50 г до 150 г и более помета [2]. Несложные подсчеты позволяют определить массу помета, произведенного в Алматинской области и г. Алматы за 2019 год. от 560 до 1681 тонн помета в сутки, соответственно 204400 – 613565 тонн в год.

Утилизация птичьего помета превратилась в трудно решаемую проблему, поскольку переработка требует денежных средств, наличия площадей под хранение помета и сельскохозяйственных угодий под внесение полученных удобрений и др.

Личинки черной солдатской мухи играют важную роль в управлении органическими отходами для достижения круговой экономики, устойчивого развития и экологически чистых технологий в развивающихся странах.

В последнее время черная львинка (*Hermetia illucens*) была изучена в Северной Америке и некоторых частях Азии, и продемонстрировала свое потенциальное использование в системе управления отходами, в том числе применение их опарышей в рационе питания животных и биоконверсии в пищевых добавках [3].

На сегодняшний день Китай признается лидером по переработке пищевых отходов и органических отходов сельского хозяйства с помощью личинок мух черная львинка (прим. другие названия – черный солдат (*Black Soldier Fly – BSF*), *Hermetia illucens*).

Птицефабрики не только кормят кур опарышем черной львинки, но и используют самих личинок для переработки образующегося куриного помета прямо в клетках. Выглядит это так: куриный помет через сетчатый пол клетки, где содержатся куры, проваливается вниз в специальный лоток, в который засыпано некоторое количество растущих личинок черной львинки.

Через пять-семь дней персонал высыпает из этих лотков готовое удобрение зоогумус, которое тут же используется в собственных теплицах для выращивания экологически чистой овощной продукции, а личинки снова идут на корм курам. Таким образом, функционирует полностью безотходное, экологически чистое и крайне рентабельное самодостаточное производство яиц и птицы на мясо.

Цель данной работы: провести анализ существующих исследований и выявить перспективы использования в Казахстане черной львинки (*Hermetia illucens*) для переработки птичьего помета и получении зоогумуса.

Для достижения поставленной цели были поставлены следующие задачи:

1) Изучить строение черной львинки, его положение в иерархии двукрылых насекомых, места распространения, биологическое и производственное значение;

2) Провести исследовательскую работу по разработке биотехнологии утилизации птичьего помета с помощью личинок мухи черной львинки.

Объекты исследования: птичий помет и черная львинка (*Hermetia illucens*). Муха черная львинка – это осоподобная муха, распространенная по всему миру в экваториальной части мира, тропиках [4].

Жизненный цикл личинки Черного солдата составляет всего 6 недель. Включая стадию яйца, личинки, куколки и мухи. В виду того, что муха имеет лижущий ротовой аппарат, питается она лишь водой. Взрослые особи не являются назойливыми насекомыми, а личинки толерантны и живут при плотности 14 кг/м². Предкуколка, холонокровное создание, является переходной стадией между личинкой и куколкой на пути к развитию взрослой особи. Личинка растет в течение 4 недель и менее, поэтому возможна интенсивная система культивирования.

Черная львинка (*Hermetia Illucens*) не имеет естественных ареалов обитания в Казахстане. Но тем не менее имеет место их разведения в искусственно созданных условиях. Свиноферма на западе страны использует их для переработки свиного навоза совместно с калифорнийскими червями.

Кроме того, личинки *Hermetia illucens* потребляют и переваривают микроорганизмы, включая кишечную палочку, тем самым потенциально снижая вредные бактерии, легко передаваемые домашней мухой [5].

Птичий помет представляет собой серую дисперсную массу влажностью 70-75 %, образующаяся в желудочно-кишечном тракте птицы в процессе обмена веществ и энергии, и периодически выделяется из организма птицы [6].

Помет выделяется из организма птицы в виде дисперсной серой массы влажностью 70-75 %. В нем содержится 0,8-1,2 % азота, потери которого в зависимости от сроков и условий хранения могут достигать 40 %. Основной химический состав помета следующий, %: сухие вещества 34,5-48,3; зола 14-40 (в том числе кальций до 8,5; фосфор – 2-3; сырой жир (эфирный экстракт) – 2,9-4,5; сырая клетчатка – 14,25; безазотистые экстрактивные вещества – 46-48.

По способу выращивания в Казахстане получили распространение две основные системы: клеточная и напольная. При клеточном содержании птицы получают бесподстилочный помет, при напольном – помет с подстилкой.

Подстилочный помет имеет более низкую влажность – от 18 до 45-60 %, является сыпучим по консистенции, что делает его более удобным для транспортировки и заделывания в почву. Также этот вид помета отличается высокой степенью гумификации [7]. Использование подстилочных материалов уменьшает влажность и количество выделяющихся газов в птичниках, уничтожает паразитов, а также способствует консервации питательных элементов в помете.

Нативный помет имеет более высокую влажность по сравнению с подстилочным пометом, что влияет на его консистенцию: 93-97 % – жидкий помет, до 93 % – полужидкий помет, 60-75 % – твердый помет [8]. Помет высокой влажности содержит меньше питательных веществ, обладает сильным специфическим запахом.

В предприятиях занимающихся разведением птиц в промышленных целях наиболее распространенными способами утилизации птичьего помета является прямое внесение нативного помета, т.е. в чистом необработанном виде, в почву, внесение помета после предварительного хранения в буртах, компостирование и сушка. Первый широко применяется как быстрый способ

утилизации в случаях отсутствия или переполненности хранилищ помета. С одной стороны, данный способ позволяет оперативно утилизировать образующиеся в больших объемах птичий помет, но с обратной стороны, чрезмерное удобрение вредит растениям и может привести к загрязнению стока, эвтрофикации, деградации почвы, содействию процессам эрозии, загрязнению гельминтами, патогенными микроорганизмами, нитратами и тяжелыми металлами. На ряду со всем этим птицеводческие предприятия вызывают неприятные запахи и выбросы аммиака (вызывающего раздражение глаз и легких), сероводорода и оксиды азота.

При наличии территорий для хранения помета (в первую очередь подстилочного), его предварительно выдерживают в буртах, которые формируют в помехранилищах или в полевых условиях, чтобы сократить впоследствии затраты на транспортировку помета на поля. Помет в таких буртах может храниться без уплотнения, что создает аэробные условия внутри бурта; рыхло-плотном состоянии (рыхлая укладка до разогрева массы до плюс 50-60°C, затем проводится уплотнение); при плотной укладке, при которой температура в бурте в среднем составляет около 35°C. Срок хранения помета в таких буртах может составлять от 3 до 6 месяцев. Данный способ получения органического удобрения из помета является более безопасным, чем прямое использование нативного помета, поэтому активно используется предприятиями при больших выходах помета и отсутствии помехранилищ [9].

Теоретическая и практическая значимость этой работы заключается в том, что результаты исследований дадут информацию по условию переработки птичьего помета с использованием черной львинки. Разработанный технологический процесс утилизации может быть применен птицефабриками Казахстана и быть наиболее экономически выгодным способом переработки их отходов.

Методы исследования:

- применены биологические и микробиологические методы исследования черной львинки;
- применены химические методы исследования птичьего помета и полученного биогумуса после его разложения.

Для решения этих задач были проведены следующие лабораторные эксперименты:

Таблица 1. Параметры начальной закладки образцов.

№	Варианты	Навоз (куриный) кг.	Заселение яйцо черной львинки, грамм	Площадь переработки см.кв
1	Куриный помет №1	2	1	45*43
2	Куриный помет №2	2	1.5	45*43
3	Куриный помет №3	2	2	45*43
*	Свежий помет Температура воздуха в помещений не менее 20 °С			

Для проведение нашего эксперимента подготовили сырье (птичий помет) особым способом (в зависимости от происхождения), что дает возможность избежать повышенной влажности субстрата. После этого в приготовленную для переработки емкость внесли необходимую порцию яиц или подрощенных мальков черной львинки. Дальнейший процесс переработки, составлял 14 дней. Наша задача была – обеспечить комфортные условия для их жизнедеятельности: обеспечить оптимальный температурный режим, достаточную влажность и следить за наличием питательного компонента.

Масса докорма варьировалась в зависимости от состояния перерабатываемого сырья и не превышала первоначально внесенного объема. В процессе утилизации личинка увеличила свой объем до 600 раз, что привело по окончанию процесса переработки к получению с 5 кг органического сырья от 0,76 до 1.2 кг живой биомассы личинок и 1.3 кг. удобрения (зоогумус). В процессе переработки массовые потери влажности составляют от 30 до 40 %.

Таблица 2. Параметры закладки образцов после докорма.

№	Варианты	Навоз (куриный), кг.	Заселение яиц черной львинки, грамм	Площадь переработ ки см.кв	Полученная биомасса личинки, кг за 14 дней	Полученны й зоогумус, кг за 14 дней
1	Куриный помет №1	5	0.5	45*43	0.76	1.3
2	Куриный помет №2	5	1	45*43	1.03	1.3
3	Куриный помет №3	5	1.5	45*43	1.160	1.3
*	Свежий помет Температура в воздуха в помещений не менее 20 °С					

Во время нашего эксперимента замечена малая питательность личинки и быстрая потеря свойств сырья. Также не было максимального выхода биомассы с единицы сырья. Учитывали некоторые особенности в процессе переработки, такие как повышенное содержание аммиака и возможное горение субстрата из-за процессов ферментации в процессе созревания перерабатываемого сырья, что могло привести к преждевременной гибели рабочей популяции личинок.

Таблица 3. Результаты химических анализов зоогумуса (кур.помет).

№	Единицы измерений, %	Результаты исследований	НД на методы исследований
1	Валовый калий %	2.356	ГОСТ 26261-84
2	Валовый фосфор %	2.900	ГОСТ 26261-84
3	Валовый азот %	3.500	ГОСТ 26107-84
4	Общий гумус %	31.32	По Тюрину.

Проведенные эксперименты выявили, что эффективность и питательность личинок больше оказались на варианте №1 (Таблица 2). Из этого следует, что на каждые 5 кг куриного помета эффективнее всего заселять 0,5 г яиц. Также зафиксированы значительные показатели макроэлементов и высокое содержание общего гумуса (31,32 %). По литературным данным, применяемые технологии утилизации птичьего помета имеют ряд недостатков, то есть занимают много времени или финансово затратные. Что касается использования нативного помета, то этот способ вовсе опасен для окружающей среды и почвы в целом. В связи с растущим спросом на продукцию выпускаемой птицеводческими предприятиями, растет и количество вырабатываемых отходов. Следовательно, вопрос их утилизации в комплексе с финансовой выгодой становится передовой проблемой, решением которой вполне может быть использование личинок черной львинки. Личинки мух черной львинки могут перерабатывать различного типа органические остатки, попутно обезвреживая их [10]. Учитывая, что птичий помет может содержать патогенные микроорганизмы, эта способность личинок должна способствовать их уничтожению. Стоит подметить их выносливость к кислым средам и способность «убивать» неприятные запахи, что позволяет им не погибнуть в птичьем помете, имеющим высокую рН и устранять запах помета. Черная львинка не приспособлена жить в условиях сурового климата Казахстана, и поэтому не является переносчиком болезней в отличии от домашней мухи.

Анализ существующих работ выявил недостаточную изученность этого направления, но тем не менее факт существования практик разведения черной львинки на территории Казахстана и его применения в переработке отходов свинофермы дает основания для дальнейшего опытного изучения перспективы использования *Hermetia illuciens* в получении зоогумуса из птичьего помета.

Литература

- 1 Лысенко В.П. Птичий помет-отход или побочная продукция // Птицеводство. 2015. – № 6. – С. 55-56.
- 2 Антонова О.И., Чихарин А.А., Андреев М.Е. Эффективность органоминеральных удобрений на основе помета под яровую пшеницу // Аграрная наука – сельскому хозяйству: сборник статей: в 3 кн. / XI Международная научно-практическая конференция (4-5 февраля 2016 г.). – Барнаул: РИО Алтайского ГАУ, 2016. – Кн. 2. – С. 3-4.
- 3 Sheppard D.C., Tomberlin J.K., Joyce J.A., Kiser B.C. & Sumner S.M. (2002) Rearing methods for the black soldier fly (Diptera : Stratiomyidae). Journal of Medical Entomology, 39, 695-698.
- 4 Brammer, C. A. & C. D. von Dohlen (2007) Evolutionary history of Stratiomyidae (Insecta : Diptera): The molecular phylogeny of a diverse family of flies. Molecular Phylogenetics and Evolution, 43, 660-673
- 5 Erickson M.C., Islam M., Sheppard C., Liao J. & Doyle M.P. (2004) Reduction of Escherichia coli O157: H7 and Salmonella enterica serovar enteritidis in chicken manure by larvae of the black soldier fly. Journal of Food Protection, 67, 685- 690.
- 6 Лысенко В.П. Птичий помет. Термины и определения / В.П. Лысенко // Птицеводство. 2010. – № 7. – С. 45-48.
- 7 Лях Т.Г. Экологически безопасные способы производства органических удобрений в земледелии Молдовы / Т.Г. Лях // Экологические проблемы использования органических удобрений в земледелии. – Владимир, 2015. – 352 с.
- 8 Кудряшов В.Л. Инновационная технология переработки бесподстильного куриного помета в кормовые добавки на основе импортозамещающих мембран // Птица и птицепродукты. 2016, – 65-68 с.
- 9 Применение органических удобрений в интенсивном земледелии: рекомендации / И.Р. Вильдфлуш. – Горки: БГСХА, 2015. – 50 с.
- 10 Bondari K. & Sheppard D.C. (1987) Soldier fly, *Hermetia illucens* L., larvae as feed for channel catfish, *Ictalurus punctatus* (Rafinesque), and blue tilapia, *Oreochromis aureus* (Steindachner). Aquaculture and Fisheries Management, 18, 209-220.
- 11 Marco A. El-Dakar, Remondah R. Ramzy, Martin Plath Evaluating the impact of bird manure vs mammal manure on *Hermetia illucens* larvae / Journal of Cleaner Production// 2020.
- 12 Tomberlin J.K., Sheppard D.C. & Joyce J.A. (2002) Selected life-history traits of black soldier flies (Diptera: Stratiomyidae) reared on three artificial diets. Annals of the Entomological Society of America, 95, 379-386.

ҒТАМР 31.21.01

КӨМІРСУТЕКТЕРІНІҢ АДИАБАТАЛЫҚ СЫҒЫЛҒЫШТЫҚ КОЭФФИЦИЕНТТЕРІНІҢ ТЕМПЕРАТУРАҒА ТӘУЕЛДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Г. Айтбекова, Г. Қалдан, Ж. Қайнар

Студенттер, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Т. Бижігітов

Ф.-м.ғ.к., профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Көмірсутектер мен сұйықтардың сығылғыштық адиабаталық коэффициенттерін және оларда тарайтын серпімді толқындар жылдамдықтарының қалыпты қысымда температураға тәуелділігін зерттеп, анықтаудың теория мен практикада алатын орны ерекше. Өйткені, көмірсутектері техникалардың, әртүрлі қондырғылардың механизмдерінің жұмыс істеу сапалары мен тиімділіктерін арттыру мақсатында жиі қолданылады. Техникалар еліміздің оңтүстік өңірден солтүстік өңірге дейін жұмыс істейді. Демек, олардағы бөлшектердің сапалы жұмыс істеуіне температура ықпалын тигізеді. Соынмен қатар зерттелетін сұйықтардың жылу сыйымдылықтарының температураға тәуелділігін және Дебай температурасын, энергетикалық күйлерін сипаттайды. Тәжірибе жүзінде өлшенген параметрлерді пайдаланып, сұйықтардың салыстырмалы көлемдік жылулық ұлғаю коэффициенттерінің температураға, тәуелділігін анықтай аламыз. Демек, температураға байланысты сұйық көлемінің ұлғаюы практикада жиі қолданылады. Мысалы, термометрлер мен тізбекті автоматты түрде қосып ажырату үшін қолданылады.

Түйін сөздер: серпімді толқындар, пьезоэлемент, адиабаталық үдеріс, импульстік қондырғы, ультрадыбыс.

Мақалада мұнай өнімдерінің (мазут, қозғалтқыш майы, авиациялық бензин) сығылғыштық коэффициенттеріне температураның әсерін зерттеу мақсатында импульсты ультрадыбысты қондырғы жинастырып, оны жақсы зерттелген сұйықтық арқылы (су) сынақтан өткіздік. Зерттелетін үлгі құйылатын ыдыс ретінде термосты қолдандық. Сұйықтардың температуралары бір-бірімен электронды схемалар мен байланысқан айнымалы тоқ көзінен, температура реттегіштен және термोजұп пен қыздырғыштан тұратын жүйенің көмегімен өлшенді. Дьюардың жоғары жағындағы қақпағына бекітілген өзекшенің ұшына клей арқылы резонанстық жиілігі 5 МГц кварцтан жасалған

пьезоэлемент жапсырылды. Бір пьезоэлемент серпімді толқынды шығаратын көз және айнадан шағылған толқынды қабылдайтын қабылдағыштың ролін атқарды. Дьюардың төменгі жағында сұйықтың ішінде пьезоэлементке параллель шағылдырғышайна орналасқан. Олардың бір-бірінен арақашықтықтары тұрақты [1]. Жылдамдық мына формуламен есептелді: [1, 2, 3, 4].

$$\vartheta_{\text{кума}} = \frac{2l}{t} (1)$$

Мұндағы, l айна мен пьезоэлементтің арақашықтығы, толқынның айнаға және қайтып пьезоэлементке дейінгі жолды жүргізуге кеткен уақыт. Пьезоэлементтен шыққан және айнадан шағылып пьезоэлементке қайта жеткендегі кешіогу уақыты сигналдарды бір-бірімен (осциллографта) беттестіру арқылы анықталды [5]. Ал тығыздықтың температура бойынша өзгерісі арнайы ыдыстарды ареометрлердің көмегімен өлшенді. №1 кестеде су тығыздығының, онда таралатын кума толқынының және адиабаталық сығылғыштық коэффициентінің температураға тәуелділігі келтіріген. Адиабаталық сығылғыштық төмендегі формуламен есептелді [6].

$$\gamma_3(T) = \frac{1}{\rho(T)\vartheta^2 c T} (2)$$

Кесте 1. Су.

T, K	$\rho = 10^3 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$	$\vartheta_{\text{кума}} \times 10^4 \frac{\text{м}}{\text{с}}$	$\gamma_3 \times 10^{-10} \frac{\text{м}^2}{\text{Н}}$
300	0,992	0,158	4,180
310	0,987	0,156	4,205
320	0,984	0,153	4,230
330	0,980	0,150	4,242
340	0,976	0,145	4,250
350	0,971	0,141	4,274
360	0,966	0,135	4,300
370	0,960	0,129	4,336

Біздің алған нәтижелер анықтамадан алынған нәтижелерден айырмашылықтары шамалы. Яғни, қондырғымызды зерттеу жұмыстарына қолдануға болады.

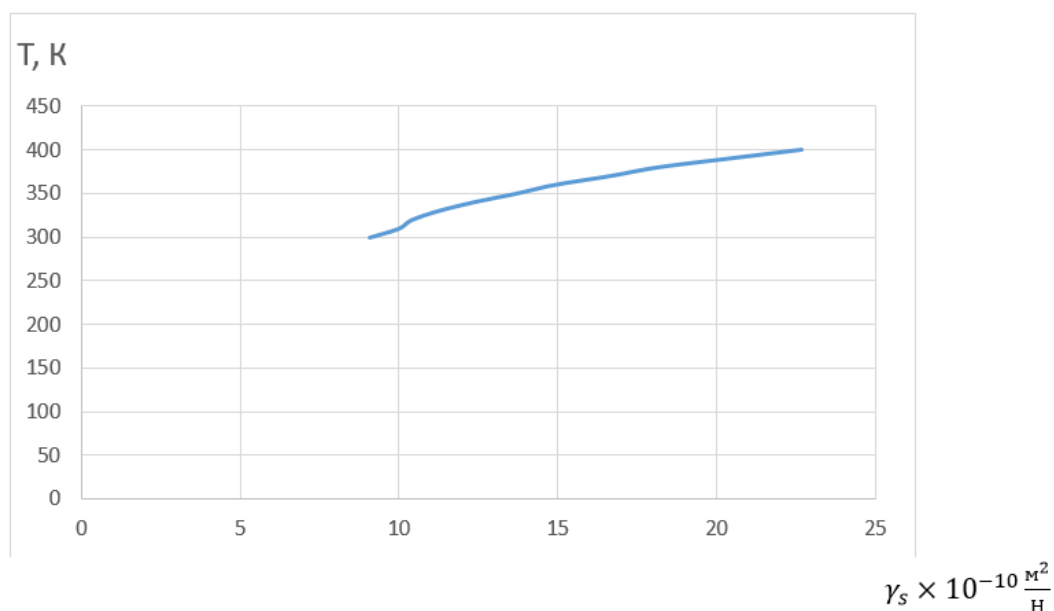
Кесте 2. Мазут.

T, K	$\rho = 10^3 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$	$\vartheta_{\text{кума}} \times 10^4 \frac{\text{м}}{\text{с}}$	$\gamma_s \times 10^{-10} \frac{\text{м}^2}{\text{Н}}$
300	0,910	0,112	9,090
310	0,903	0,108	10,000

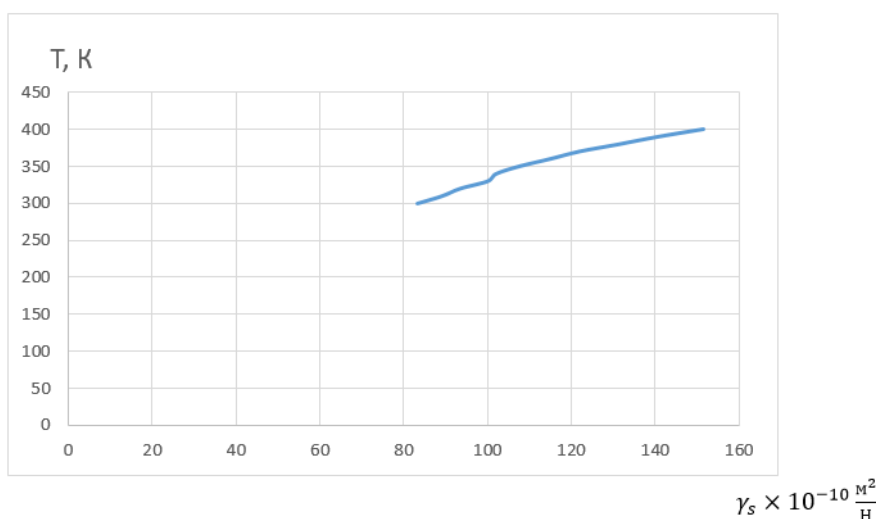
320	0,897	0,104	10,416
330	0,891	0,100	11,235
340	0,885	0,096	12,345
350	0,879	0,092	13,698
360	0,872	0,088	14,925
370	0,866	0,084	16,650
380	0,860	0,080	18,181
390	0,854	0,076	20,408
400	0,847	0,071	22,678

Кесте 3. Авиациялық бензин.

Т, К	$\rho = 10^3 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$	$\vartheta_{\text{кума}} \times 10^4 \frac{\text{м}}{\text{с}}$	$\gamma_s \times 10^{-10} \frac{\text{м}^2}{\text{н}}$
300	0,740	0,126	83,20
310	0,731	0,123	89,102
320	0,723	0,120	93,400
330	0,714	0,117	100,00
340	0,706	0,114	102,040
350	0,698	0,111	107,526
360	0,689	0,108	114,942
370	0,681	0,105	121,951
380	0,672	0,102	131,578
390	0,664	0,099	140,845
400	0,652	0,996	151,515

Сызба 1. Мазуттың сығылғыштық коэффициентінің температураға тәуелділігі.

Сызба 1. Авиациялық бензиннің адиабаталық сығылғыштық коэффициентінің температураға тәуелділігі.

Келтірілген кестелер мен графиктерден зерттеліп отырған үлгілердің температура артқанда тығыздығы мен ондағы қума толқын жылдамдығының кемитіндігін, ал адиабаталық сығылғыштық коэффициенттерінің артатындығы байқалады. Олардың араларындағы $\rho = \rho(T)$, $\vartheta = \vartheta(T)$, $\gamma_s = \gamma(T)$ тәуелділіктерін сызықты деп есептеп аламыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Кикоин И.К., Кикоин А.К. Молекулярная физика. – М.: «Высшая школа», 2001.
- 2 Савельев И.В. Молекулярная физика и термодинамика. – М.: «Наука», 2001.
- 3 Кухлинг Х. Справочник по физике. – М.: «Мир», 1982.
- 4 Бижігітов Т., Актаев Е. Молекулалық физика. – Алматы, «Экономика», 2017.
- 5 Бижігітов Т., Аманбаева А., Жамашева Э., Төлеген П. Металдардың серпімділік модульдерінің температураға тәуелділігін тәжірибе жүзінде зерртеу әдістері. Қазіргі заманғы ғылым мен білім берудің жағдайы және болашақтағы дамуы. Халықаралық ғылыми конференция материалдар жинағы. Қарағанды. 25-26 ақпан 2021.
- 6 Бижігітов Т. Жалпы физика курсы: – Алматы, «Экономика», 2013.

ГРНТИ 27.29.19

СУЩЕСТВОВАНИЕ РЕЗОЛЬВЕНТЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ОПЕРАТОРА ВТОРОГО ПОРЯДКА В НЕОГРАНИЧЕННОЙ ОБЛАСТИ

В.А. Ким

Магистрант, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз

С.А. Кенесбаева

Магистрант, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз

М. Муратбеков

Профессор, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз

Как известно, спектральные вопросы для дифференциальных операторов гиперболического типа с сильно растущими и колеблющимися коэффициентами можно свести преобразованием Фурье к изучению оператора Штурма-Лиувилля с отрицательным параметром. В работе рассмотрен вопрос существования резольвенты одномерного оператора Шредингера в неограниченной области. Полученные результаты представляют теоретический интерес и могут найти применение в спектральной теории дифференциальных операторов гиперболического типа и в других разделах математической физики.

Ключевые слова: дифференциальный оператор, оператор Шредингера, резольвента, решение, неограниченная область.

Рассмотрим одномерный оператор Шредингера

$$l_t u = -u''(y) + (-t^2 + itb(y) + q(y))u, \quad u \in D(l_t), \quad (1)$$

где t – параметр $-\infty < t < +\infty$.

Заметим, что при $t=0$ поведения функций из области определения оператора Штурма-Лиувилля $l_0 \equiv -\frac{d^2}{dy^2} + q(y)$ сильно зависят от свойств коэффициента $q(y)$ на бесконечности. В данном случае дифференциальные свойства оператора Штурма-Лиувилля (одномерного оператора Шредингера) достаточно хорошо изучены в следующих работах авторов: А.М. Молчанова [1], Э.Ч.Титчмарша [2], Т.Като [3], А.Г.Костюченко [4], В.Г.Мазьи [5], В.А.Ильина [6], М.А.Шубина [7], В.Г.Мазьи, М.Отелбаева [8] и др.

Здесь отметим, что при $|t| \rightarrow \infty$ получим $-t^2 \rightarrow \infty$. Следовательно для оператора (1) при $t \neq 0$ возникает совершенно иная ситуация по сравнению с оператором Штурма-Лиувилля l_0 ($t = 0$). Методы отработанные для оператора l_0 ($t = 0$) оказываются малоприспособленными для оператора l_t (1) ($t \neq 0$). Отсюда и из вышеуказанного следует, что для одномерного оператора Шредингера с отрицательным параметром остались не исследованными или практически остались в стороне следующие вопросы о существовании ограниченного обратного оператора.

Подготовительные леммы и оценки

Рассмотрим оператор

$$(l_t + \lambda I)u = -u''(y) + (-t^2 + itb(y) + q(y) + \lambda)u$$

первоначально определенный на множестве $C_0^\infty(R)$.

Нетрудно проверить, что оператор $l_t + \lambda I$ допускает замыкание в пространстве $L_2(R)$, которое обозначим также через $l_t + \lambda I$.

Лемма 1.1. Пусть выполнено условие i). Тогда при $\lambda \geq 0$ для всех $u \in D(l_t)$ справедлива оценка:

$$c(\delta) \cdot \|(l_t + \lambda I)u\|_2 \geq (\delta + \lambda)^{1/2} \|u\|_2, \quad (2)$$

где $\|\cdot\|_2$ – норма в пространстве $L_2(R)$, $c(\delta) > 0$.

Возьмем набор $\{\varphi_j\}$ – неотрицательных функций из $C_0^\infty(R)$ таких, что

$$\sum_j \varphi_j^2 \equiv 1, \sup p \subset \Delta_j, \bigcup_{\{j\}} \Delta_j = R,$$

где $\Delta_j = (j-1, j+1)$, $j \in Z$.

Замечание. Нетрудно проверить, что в системе функций $\{\varphi_j\}_{j=-\infty}^{j=\infty}$ носители имеют не более трехкратное пересечение, т.е. любая точка $y \in R$ может принадлежать не более чем трем отрезкам из системы отрезков $\{\sup p \varphi_j\}$.

Продолжим $b(y)$, $q(y)$ из Δ_j на все R так, чтобы их продолжения $b_j(y)$ и $q_j(y)$ были ограниченными и периодическими функциями одного и того же периода.

Обозначим через $l_{t,j,\alpha} + \lambda I$ замыкание оператора

$$(l_{t,j,\alpha} + \lambda I)u = -u''(y) + (-t^2 + it(b_j(y) + \alpha) + q_j(y) + \lambda) \cdot u \quad (3)$$

определенного на $C_0^\infty(R)$, где знак вещественного числа α совпадает со знаком функции $b(y)$, т.е. $\alpha \cdot b(y) > 0$ при $y \in R$.

Лемма 1.2. Пусть выполнено условие $i)$. Тогда при $\lambda \geq 0$ для всех $u \in D(l_{t,j,\alpha})$ справедлива оценка в пространстве $L_2(R)$:

$$c(\delta) \cdot \| (l_{t,j,\alpha} + \lambda I) u \|_2 \geq (\delta + \lambda)^{1/2} \| u \|_2, \quad (4)$$

где $c(\delta) > 0$.

Лемма 1.3. Оператор $l_{t,j,\alpha} + \lambda I$ при $\lambda \geq 0$ имеет непрерывный обратный оператор $(l_{t,j,\alpha} + \lambda I)^{-1}$ определенный на всем $L_2(R)$.

Лемма 1.4. Пусть выполнено условие $i)$. и $\lambda \geq 0$. Тогда справедливы следующие неравенства:

$$a) \| (l_{t,j,\alpha} + \lambda I)^{-1} \|_{2 \rightarrow 2} \leq \frac{c}{(\delta + \lambda)^{1/2}}, \quad c = c(\delta) > 0;$$

$$б) \left\| \frac{d}{dy} (l_{t,j,\alpha} + \lambda I)^{-1} \right\|_{2 \rightarrow 2} \leq \frac{c}{(\delta + \lambda)^{1/4}}, \quad c > 0.$$

Лемма 1.5. Пусть выполнено условие $i)$. и $\lambda \geq 0$. Тогда для всех $u \in D(l_{t,\alpha} + \lambda I)$ имеют места неравенства

$$\| (l_{0,\alpha} + \lambda I) u \|_2 \geq (\delta + \lambda) \cdot \| u \|_2 \quad (5)$$

$$\| (l_{t,\alpha} + \lambda I) u \|_2 \geq |t|(\delta_0 + |\alpha|) \cdot \| u \|_2, \quad t \neq 0 \quad (6)$$

Положим

$$K_{\lambda,\alpha} f = \sum_{\{j\}} \varphi_j (l_{t,j,\alpha} + \lambda I)^{-1} \varphi_j f, \quad (7)$$

где $f \in L_2(R)$, $\{\varphi_j\}$ – набор функций из $C_0^\infty(R)$ таких, что

$$\sum_j \varphi_j^2 \equiv 1, \quad \sup p \subset \Delta_j, \quad \bigcup_{\{j\}} \Delta_j = R, \quad \Delta_j = (j-1, j+1), \quad j \in Z, \quad l_{t,j,\alpha} + \lambda I \text{ - оператор из}$$

леммы 1.2.

Нетрудно убедиться, что

$$(l_{t,\alpha} + \lambda I) K_{\lambda,\alpha} f = f - B_{\lambda,\alpha} f, \quad (8)$$

где

$$B_{\lambda,\alpha} f = \sum_{\{j\}} \varphi_j'' (l_{t,j,\alpha} + \lambda I)^{-1} f + 2 \sum_{\{j\}} \varphi_j' \frac{d}{dy} (l_{t,j,\alpha} + \lambda I)^{-1} \varphi_j f.$$

Лемма 1.6. Пусть выполнено условие $i)$. Тогда найдется число $\lambda_0 > 0$ такое, что

$$\|B_{\lambda,\alpha}\|_{2 \rightarrow 2} < 1 \text{ при всех } \lambda \geq \lambda_0.$$

Лемма 1.7. Пусть выполнено условие $i)$. Тогда оператор $l_{t,\alpha} + \lambda I$ при $\lambda \geq \lambda_0 > 0$ ограниченно обратим, причем для обратного оператора $(l_{t,\alpha} + \lambda I)^{-1}$ выполняется равенство

$$(l_{t,\alpha} + \lambda I)^{-1} = K_{\lambda,\alpha}(E - B_{\lambda,\alpha} f)^{-1} \quad (9)$$

Эти леммы доказываются точно также как леммы работ [9-10].

Ограниченная обратимость одномерного оператора Шредингера с отрицательным параметром.

Теперь, рассмотрим вопрос об обратимости исходного оператора $l_t + \lambda I$. Для этого рассмотрим следующее уравнение:

$$(l_t + \lambda I)u = -u'' + (-t^2 + itb(y) + q(y) + \lambda)u = f(x) \quad (10)$$

где, $f(x) \in L_2(R)$.

Определение. Решением уравнения (10) назовем функцию $u \in L_2(R)$, для которой существует последовательность $\{u_n\}_{n=1}^\infty \subset C_0^\infty(R)$ такая, что

$$\|u_n - u\|_2 \rightarrow 0, \|(l_t + \lambda I)u_n - f\|_2 \rightarrow 0 \text{ при } n \rightarrow \infty.$$

Отсюда видно, что обратный оператор $(l_t + \lambda I)^{-1}$ совпадает с замыканием в $L_2(R)$ оператора $l_t + \lambda I$ определенного на $C_0^\infty(R)$.

Лемма 1.8. Пусть выполнено условие $i)$. Тогда оператор $l_t + \lambda I$ при $\lambda \geq \lambda_0 > 0$ ограниченно обратим, причем для обратного оператора $(l_t + \lambda I)^{-1}$ выполняется равенство

$$(l_t + \lambda I)^{-1} f = (l_{t,\alpha} + \lambda I)^{-1} (I - A_{\lambda,\alpha})^{-1} f \quad (11)$$

где, $f \in L_2(R)$, $\|A_{\lambda,\alpha}\|_{2 \rightarrow 2} < 1$.

Доказательство. Пусть $t \neq 0$. Уравнение

$$(l_t + \lambda I)u = -u'' + (-t^2 + itb(y) + q(y) + \lambda)u = f \quad (12)$$

перепишем в виде

$$v - A_{\lambda,\alpha} v = f \quad (13)$$

где $v = (l_{t,\alpha} + \lambda I)u$, $A_{\lambda,\alpha} = it\alpha(l_{t,\alpha} + \lambda I)^{-1}$, $i^2 = -1$. Из леммы 1.5 вытекает, что

$$\|A_{\lambda,\alpha} v\|_2 \leq \frac{|t| \cdot |\alpha|}{|t|(\delta_0 + |\alpha|)} < 1 \quad (14)$$

Из (12)-(14) следует, что

$$u = (l_t + \lambda I)^{-1} f = (l_{t,\alpha} + \lambda I)^{-1} (I - A_{\lambda,\alpha})^{-1} f$$

при $t \neq 0$.

Как известно, что при $t = 0$ оператор существенно самосопряжен [11], и для всех $u \in D(l_0)$ справедлива оценка

$$\|(l_0 + \lambda I)u\|_2 \geq (\delta + \lambda) \cdot \|u\|_2$$

Отсюда следует, что оператор $l_0 + \lambda I$ имеет ограниченный обратный оператор $(l_0 + \lambda I)^{-1}$ определенный на всем $L_2(R)$. Лемма 1.8 доказана.

Лемма 1.9. Пусть выполнено условие $i)$. и пусть $\lambda \geq 0$. Тогда для всех $u \in D(l_t)$ справедливы оценка:

$$\begin{aligned} \|(l_0 + \lambda I)u\|_2 &\geq \delta \|u\|_2, \\ \|(l_t + \lambda I)u\|_2 &\geq |t| \cdot \delta_0 \cdot \|u\|_2, \quad t \neq 0. \end{aligned}$$

Доказательство. Лемма 1.9 доказывается точно также как лемма 1.5.

Следующая лемма известно [11]:

Лемма 1.10. Пусть оператор $l_t + \lambda_0 I$ ($\lambda_0 \geq 0$) ограниченно обратим в $L_2(R)$ и при $\lambda \in [0, \lambda_0]$ для всех $u \in D(l_t + \lambda I)$ выполнена оценка

$$\|(l_t + \lambda I)u\|_2 \geq c \cdot \|u\|_2,$$

$c > 0$ - постоянное число.

Тогда оператор $l_t : L_2(R) \rightarrow L_2(R)$ также ограниченно обратим.

Из лемм 1.8-1.10 легко выводится следующая теорема:

Теорема 1.3. Пусть выполнено условие $i)$. Тогда оператор $l_t + \lambda I$ при $\lambda \geq 0$ ограниченно обратим в пространств $L_2(R)$.

Литература

1 Молчанов А.М. Об условиях дискретности спектра самосопряженных дифференциальных уравнений второго порядка // Труды Московского математического общества. – 1953. – Т.2. – С.169-200.

- 2 Титчмарш Э.Ч. Разложения по собственным функциям, связанные с дифференциальными уравнениями второго порядка. – М.: ИЛ. 1961. – Т.1,2. – 278 с.
- 3 Като Т. Теория возмущений линейных операторов. – М.: Мир. – 1972. – 740с.
- 4 Костюченко А.Г., Саргсян И.С. Распределение собственных значений. – М.: Наука. – 1979 – 400 с.
- 5 Мазья В.Г. Пространство С.Л. Соболева. – Ленинград: Издательство ЛГУ. – 1985. – 401 с.
- 6 Ильин В.А. О характере спектра самосопряженных неотрицательных расширений эллиптических операторов и о точных условиях сходимости и рисовской суммируемости рядов Фурье в различных классах функций // Матем. заметки. – 1970. – Т.7, №4. – С. 515-523.
- 7 Шубин М.А. Псевдодифференциальные операторы и спектральная теория. – М.: Наука. 1978. – 280 с.
- 8 Мазья В.П., Отелбаев М. О теоремах вложения и спектре одного псевдодифференциального оператора // Сиб. мат. журнал. – 1977. – Т.18, №5. – С. 1073-1087.
- 9 Муратбеков М. Разделимость и оценки поперечников множеств, связанных с областью определения нелинейного оператора типа Шредингера // Диф.уравнения. – 1991. – Т.27, №6. – С.1034-1044.
- 10 Муратбеков М.Б. Two-sides estimates of the distribution function of s-values of a class of mixed type differential operators // Complex Variables and Elliptic Equations. – 2007. – Vol 52, №12. – P.1121-1144.
- 11 Ахиезер Н.И., Глазман И.М. Теория линейных операторов в гильбертовом пространстве. – М.: Наука, 1966.

ҒТАМР 27.17.29

ДӘРЕЖЕНІҢ ҚАСИЕТТЕРІНЕ ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ – ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰРАЛЫ

Ә.Т. Сағымбеков

Аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы ТаразӨУ, Тараз қ.

Қ.Ж. Сманов

Аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы ТаразӨУ, Тараз қ.

А.О. Сулеймбекова

Магистр, М.Х. Дулати атындағы ТаразӨУ, Тараз қ.

Орта білім саласында оқушылардың білімге деген құштарлығын арттыру негізгі мәселердің бірі. Ол үшін оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеттерін анықтау және оларды дамыту проблемаларын шешу болып табылады. Математика пәнің оқытуда тек кітап та берілген есептермен шектелмей, ой өрісті кеңейтуге ықпалы зор стандартты емес есептерді шығару маңызды. Демек, оқушылардың математикаға деген ойлау қабілеттерін арттыру үшін мұғалім, ең алдымен оқушылардың қабілеттеріне қарай қызығып шығаратын есептерді ептілікпен тандап алуы қажет. Мақалада стандартты және стандартты емес есептердің шығару жолдарын көрсете келіп, олардың айырмашылықтары мен ерекшеліктері қарастырылған. Ол үшін әр түрлі есептер алынып, шешімдеріне талдау жасалған.

Түйін сөздер: сарынды, саңылау, үйреншікті, ұшқыр ой, анализ және синтез.

Қазіргі уақытта орта мектептердің негізгі міндеттерінің бірі – оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеттерін анықтау және оларды дамыту проблемаларын шешу болып табылады.

Оқушылардың жоғары математикалық мәдениетін қалыптастырудың негізгі жолы – әр түрлі есептерді шығару кезінде ұйымдастыра білу. Оқушылардың математикалық ой-өрісінің дамуы, олардың есеп шығара білуінен анық байқалатыны рас. Қиын да, қызықты да есептерді шығара білу – оқушылардан талмас еңбекті, зор күш пен табандылықты қажет етеді. Міне, осындай қасиеттердің барлығы да оқушылардың бойында есепке деген ынтасы оянғанда ғана күшейе және арта түседі.

Демек, оқушылардың математикаға деген ойлау қабілеттерін арттыру үшін мұғалім, ең алдымен оқушылардың қабілеттеріне қарай қызығып шығаратын есептерді ептілікпен тандап алуы қажет. Егер есеп, олардың қабілеттеріне сай емес, шамадан тыс қиындығы жоғары болса, онда оқушылардың есепке деген құштарлығы төмендеп, ары қарай есеп үйренуіне тежеу жасап, ынтасын қайтарады.

Кез келген жағдайда есептің шешімін болжау үшін есепке мұқият талдау жасалады. Біріншіден есепке керекті негізгі қасиеттерін, фигуралардың кеңістікте орналасуын, олардың ерекшеліктерін, ұқсас белгілерін т.б. ажырата білу керек. Оқушылардың математикалық ойлау қабілетін арттырудың ең тиімді әдісі – оларды анализ және синтез, салыстыру және ұқсастыру т.б. арқылы маңызды тәсілдермен қаруландыру болып табылады. Сондай тәсілдердің бірі – стандарт (үйреншікті) есептер мен стандарт емес есептерді салыстыра отырып шешу болып табылады.

Стандарт емес есептер оқушылардың ойлау қабілетін дамытады, ойлауға жетелейді және де есепке деген ынтасын, қызығушылығын арттырады. Стандарт емес есептер оқушылардың үйреншікті жолмен шығара салуына мүмкіндік бермейді. Демек, стандарт емес есептер оқушылардың математикалық ойлау қабілетін дамытудың негізгі қаралы болып табылады.

1) $2^2 \cdot 2$

2) $3^3 \cdot 3$

3) $5^n \cdot 5^n$ т.с.с. мұнда қарастырылған есептердің барлығы да бір сарынды есептер. Дәреженің қасиеттерін толық меңгерген оқушыларға бұл есептердің ешқандай қиындығы жоқ, жаттанды түрде шығара береді. Мұнда оқушы қосу, азайту амалын білсе болғаны. Мұндай үйреншікті есептер оқушылардың ары қарай ойлауына, математикалық ой-өрісінің дамуына, есепке деген ынтасының артуына ешқандай ықпалын тигізбейді. Мұнда біз, бір сарынды есептер «ойлауды қажет етпейді» деген ойдан аулақпыз. Әрине, ойлауды қажет етеді, бірақ белгілі бір деңгейде.

Міне, бір сарынды есептер оқушылардың ойлау қабілеттерін шектейді, белгілі бір деңгейде ұстап тұрады, деңгейден шығуына мүмкіндік туғызбайды. Жоғарыда айтылғандай, сыныптағы оқушылардың қабілеттері орташа, баяу (біртіндеп) дамитындар да – бәрі де сол деңгейде қалып қояды. Сол деңгейден (шекарадан) «саңылау» тауып, қабілетті (қалқада қалып қойған алтындарға) оқушыларға жол ашу, әріптестер, сіздер мен біздердің қолымызда екенін ұмытпауымыз керек! Ол үшін не істеуіміз керек?! Жауап берейік.

Ол үшін бірінші тақырыбымыз – дәреженің қасиеттеріне арналған стандарт емес есептерді құрастырудың әдістемелеріне көшейік:

1) стандарт емес есептер қалай құрастырылады?

2) стандарт (үйреншікті) және стандарт емес есептердің бір-бірінен айырмашылығы неде?

3) стандарт емес есептердің оқушылардың математикалық ойлау қабілеттерін дамытуға тигізетін әсері бар ма?

Бұл сұрақтарға жауап беру үшін, біз, әуелі (С.А. Теляковский 7-сынып алгебра оқулығындағы) №454 есептің төңірегінде ғана әңгіме қозғайық [4]. Есеп былай берілген:

Егер $a^2=m$ болса, онда $a^6=?$

Мұғалім, осы есепті шығарту алдында өзіне өзі сұрақ қоюы мүмкін болар! Қандай тәсілмен оқушыларды ойландыруға және қалай тестілеуге үйретуге болады? Стандарт емес есеп арқылы оқушылардың ойлау қабілеттерін дамыту үшін мұғалім алдымен есептің бес жауабын, оның ішінде біреуін «шын», ал қалғандарын «жалған» етіп қояды.

Сөйтіп, мұғалім осы есеп арқылы оқушылардың ойлау қабілеттерін арттыруға толық мүмкіндік жасауға әрекет жасайды. Енді есепті шешіп көрейік. Берілгені:

Егер $a^2=m$ болса, онда $a^6=?$ (Мұнда ізделінді $a^6=?$)

a) m^3 b) $-m^3$ c) m^2 d) 3 e) 1

Есептің бес жауабы берілген, оның ішінде біреуі «шын». Оқушы «шын» жауабын таба бастайды. Оқушы ол үшін a^6 -ның дәрежесін $(a^2)^3$ түріне келтіріп, a^2 мәнін орнына қояды. Сонда $a^6=(a^2)^3=m^3$ екендігі шығады. Демек, оқушы есептің жауабы а) екендігін анықтап, астын сызады. Жауабы: а [2].

Мұғалім, тағы да есептің шартын өзгертпей, ізділіндісін өзгерту арқылы оқушының ойлау әрекетін әр түрлі бағыттаудың бар мүмкіндігін туғызуға күш жұмсайды. Мысалы,

Егер $a^2=m$ болса, онда $a^{-2}=?$ (ізделінді a^{-2} дәрежесі)

a) $1/m$ b) m c) m^2 d) 2 e) -1

Мұнда дәреженің қасиетін жақсы білетін оқушы бірден 1жауабы а1 дейді. Өйткені, $a^{-2}=1/a^2=1/m$ болады. Яғни, жауабы а.

Сонымен, мұғалім ізделіндіні таңдап алуына байланысты, оқушылардың ойлау әрекетін әр түрлі бағыттарға мүмкіндіктер туғызатынына көз жеткізеді.

Ал, енді мұғалім, керісінше, ізделіндіні таңдап алу арқылы емес, есептің «шын» жауабын басқаша түрде беру арқылы да оқушылардың ой-өрісін әрі қарай бағыттау болатындығын байқайды [3]. Мысалы, алдыңғы есепті қарастырайық:

Егер $a^2=m$ болса, онда $a^{-2}=?$ (Ізделінді a^{-2} – дәрежесі)

a) m^2 b) m c) m^{-1} d) 2 e) 1

Мұнда, мұғалім есептің «шын» жауабы $1/m$ -нің орнына, оны өзгертіп m^{-1} түрінде беріп отыр.

Бұл жағдайда кейбір оқушылар есептің «шын жауабы жоқ» деп жауап беруі мүмкін. Өйткені, олардың есепті шығару бойынша $1/m$ ал, жауабында $1/m$ жоқ, бірақ, бұл есептің «шын жауабы» басқаша түрде (m^{-1}) беріліп тұр. Қабілетті оқушы есептің жауабын бірден с) деп жауап береді. Өйткені $m^{-1}=1/m$ болады. Жауабы: с.

Жоғарыда біз, алгебра оқулығындағы дәреженің қасиетіне байланысты бір стандарт емес есептің төңірегінде талдау жасадық.

Енді осы стандарт емес есептің төңірегінде бірнеше стандарт емес есептер қарастырайық. Стандарт емес есептерді құрастыру алдында,

оқушыларға бірден қиындығы жоғары есептер беруге асықпауымыз керек! Алдымен жеңілдеу, оларды толық меңгергеннен кейін біртіндеп стандарт емес есептерді қиындата беруімізге жол ашыла бастайды [1].

Мысалы:

Егер $2^n = a$ болса, онда $2^{2n} = ?$

a) a^5 b) a^4 c) a^3 d) a^2 e) 1

Шешуі: Ізделіндіні 2^{2n} дәрежесін, 2^n дәрежесімен байланыстырамыз. Сонда $2^{2n} = (2^n)^2 = a^2$ болады.

Жауабы: d.

Немесе, шын жауабын өзгертетін болсақ, онда

a) a^5 b) a^4 c) a^3 d) $1/a^{-2}$ e) 1 болады.

Мұнда «шын» жауабының орнында $1/a^{-2}$ тұр. Осылайша, ізделіндіні де, шын жауабын да өзгерту арқылы да көптеген әдістемелер қолдануымызға болады.

Мысалы: Егер $2^{-m+1} = b$ болса, онда $2^m = ?$

a) $2/b$ b) $5m$ c) $2b$ d) 7 e) 1

Шешуі: $2^{-m+1} = b$ $2^{-m} \cdot 2 = b$ $2^{-m} = b/2$ $2^m = 2/b$

Жауабы: a.

Мұнда ізделінді 2^{-m+1} , 8^{-m} , $(1/2)^m$, $(1/2)^{-m}$, $(1/2)^{-m+a}$ тағы сол сияқты өзгерте беруімізге болады.

Тағы да қиындығы жоғары стандарт емес есептерге мысалдар келтірейік.

Мысалы: Егер $2^n = 27$ және $2^m = 3$ болса, онда $m/n = ?$

a) 1 b) $1/2$ c) $1/3$ d) $1/4$ e) 1

Шешуі: 1) $2^n = 3^3$, 2) $2^m = 3$. Енді 2-теңдіктің екі жағын 3-ші дәрежеге шығарсақ, онда $2^{3m} = 3^3$ (3) болады. (1) және (3)-теңдіктердің оң жақтары тең болғандықтан, $2^n = 2^{3m}$ $n = 3m$ $m/n = 1/3$ болады.

Жауабы: c.

1) $4^x = 125$ және $8^y = 5$ болса, онда $\frac{2x-y}{y} = ?$

a) -8; b) 1; c) 8; d) -1; e) y. Осы жауаптардың ішінде біреуі дұрыс екені бізге белгілі. Есепті шешейік. Мұндағы ең назар аударатынымыз $4^x = 125$ пен $8^y = 5$ -ті байланыстыру.

Шешуі: $4^x = 5^3$ десек, 5-тің орнына 8^y -қоямыз. Сонда $4^x = (8^y)^3$ болады. Бұдан $2^{2x} = 2^{9y}$ шығады. Демек, $2x = 9y$. Енді ізделіндіге қоятын болсақ, онда

$$\frac{2x-y}{y} = \frac{9y-y}{y} = \frac{8y}{y} = 8. \text{ Яғни, жауабы c.}$$

2) $2^n = a$, $5^n = b$ болса, онда $20^n = ?$

a) a^3b ; b) ab^2 ; c) a^2b^3 ; d) a^2b ; e) ab

Шешуі: Мақсат, тек біреу $2^n = a$ пен $5^n = b$ -ны 20^n мен байланыстыруда. Демек, $20^n = (4 \cdot 5)^n = 4^n \cdot 5^n = a^2 \cdot b$ болады.

Жауабы d.

3) $a^{3b} = 8$, $a^{2b} = 3x - 11$ болса, онда $a^{bx} = ?$

a) 16; b) 24; c) 32; d) 36; e) y.

Шешуі: $a^{3b} = 8 \Rightarrow a^b = 2$ болады. Ал, $a^{2b} = (a^b)^2 = 4$

Яғни, a^{2b} -нің орнына қоятын болсақ, онда $4=3x-11$ шығады. Бұдан $x=5$. Демек, $a^{bx}=(a^b)^x=2^5=32$.

Жауабы с.

Есептерді әр түрлі етіп құрастыра беруге болады. Ол өзіміздің ізденуімізге байланысты деп ойлаймын. Мұндағы ең негізгі мақсат оқушылардың ойлау қабілетін дамыту болып табылады [6].

Төмендегі есептерді қарастырайық:

4) Егер $125^{2a}=m^3$, $25^{3b}=m^2$ болса, онда $\frac{a}{b}=?$ (немесе ізделіндіні

өздеріңіздің қалауларыңыз бойынша $a \cdot b^{-1}=?$, $\left(\frac{a}{b}\right)^2=?$, $b \cdot a^{-1}=?$, $\left(\frac{a}{b}\right)^x=?$ өзгерте беруге болады.

Ал, ізделіндіге байланысты есептің жауаптары өзгередіні белгілі.

а) $1/3$; б) $2/3$; в) $3/2$; д) 1 ; е) 3 .

Шешуі: $125^{2a}=m^3 \Rightarrow 5^{2a}=m$, ал $25^{3b}=m^2 \Rightarrow 5^{3b}=m$ болады

$5^{2a}=5^{3b} \Rightarrow 2a=3b$ шығады. Демек, $\frac{a}{b}=\frac{3}{2}$

Жауабы: в)

5) Егер $x=2001$, болса, онда $\frac{x^y - y^x}{y^x - x^y}=?$

а) $(2001^{2002})^{-1}$; б) $2002-2001$; в) $2001-2002$; д) 2^x ; е) 2^y .

Бұл есепті ойлау қабілеті күшті оқушы бірден есептейді де, ал, ойлау қабілеті төмен оқушылар x пен y -тің мәндерін қойып, микрокалькулярмен есептеймін деп, уақытын өткізіп отыра беретіні рас.

Шешуі: $\frac{x^y - y^x}{y^x - x^y} = -1$. Яғни, жауабы: в).

Оқушылардың ойлау қабілетін дамыту бізге байланысты екені рас, ақиқат.

Демек, біздерге, мұғалімдерге ең қажетті нәрсе белгілі тақарапты өткенде, тек жана оқулықпен шектеліп қоймай, сол тапқырып төңірегінде кенейтіп беру, біз үшін парыз! Өйткені, ұшқыр ойлы оқушылардың алдындағы біздің аса зор баршымыз деп бағалаймын.

6) Егер $a^b=2$ болса, онда $a^{5b}-12=?$

а) 20 ; б) 21 ; в) 22 в) 23 ; д) 24 ; е) 0 .

Шешуі: $a^{5b}-12=(a^b)^5-12=2^5-12=32-12=20$.

Жауабы: а

7) Егер $3^n=4$ болса, онда $2^n=?$

а) $3^{\frac{n^2}{2}}$; б) n^2 ; в) n^3 ; д) 3 ; е) 1 .

Шешуі: $3^n=4 \Rightarrow 3^n=2^2 \Rightarrow 3^{n/2}=2$ болады.

Енді соңғы теңдіктің екі жағын n дәрежемен шығаратын болсақ, онда

$$2^n = 3^{\frac{n^2}{2}}$$

Жауабы: а

8) Егер $3^x=2$ және $3^y=16$ болса, онда $\frac{x+y}{x-y}=?$

a) $-5/3$; b) $5/3$; c) 5 ; d) 3 ; e) -1 .

Шешуі: $3^y=16 \Rightarrow 3^y=2^4 \Rightarrow 3^{y/4}=2$. Енді $3^x=2$ теңдігіндегі 2-нің орнына $3^{y/4}$ -ті қоямыз. Сонда $3^x=3^{y/4}$ болады. Бұдан $x=y/4 \Rightarrow y=4x$. Енді ізделіндідегі у-тің орнына $4x$ -ті қойсақ, онда ізделінді $\frac{x+y}{x-y} = \frac{x+4x}{x-4x} = \frac{5x}{-3x} = -\frac{5}{3}$ болады.

Жауабы: а.

Сөйтіп, жоғарыдағы есептердің төңірегінде олардың шарттарын немесе ізделінділерін өзгерту арқылы бірнеше есептер құрастыруға, қаншама әдіс-тәсілдерді өзіміз таңдап алуымызға толық мүмкіндігіміздің бар екеніне көз жеткіздік.

Қорыта айтқанда, оқушылардың математикалық ойлау қабілетін дамытудың бірден-бір жолы – әріптестер, өзіміздің тікелей ізденуімізге байланысты екені рас. «Бала, губка сияқты таза су құйсаң да сіңіріп алады, лай су құйсаң да сіңіріп алады» демекші, балаға не берсең де соны алады.

Құрметті ізденуші-оқырмандар, біз, бір ғана оқулықпен шектелмей, қолдағы бар мүмкіндіктердің бәрін пайдаланып, өз бетімізше ізденіп, оны толықтырып, кеңейте түсейік! Кітап – ғылымға бағыт берудің негізгі құралы, ал оны жаңартып, толықтырып отыру қазіргі уақыттың талабы. Ол баршамызға ортақ, борышты ісіміз деп есептеймін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Мұхамеджанов С. Математика 5-сынып, Атамұра, 2001.
- 2 Алдамұратов Т.А. Математика 6-сынып, Атамұра, 2002.
- 3 Әбілқасымов А.Е., Алгебра 7-сынып, Мектеп, 2005.
- 4 Теляковский С.А., Алгебра 7-сынып, Атамұра, 2004.
- 5 Баймұханов Б., Медеуов Е., Базаров Қ. Алгебра 8-сынып, Атамұра, 2004.
- 6 Әбілқасымов А.Е., Шойынбеков К.Д., Есенов М.И. Алгебра, 2004.
- 7 Макарычев Ю.Н., Миндюк Н.Г., Нешков К.И. Алгебра 9-сынып, 1997.

ГРНТИ 52.45.19

МЫСҚҰРАМДЫ КЕНДІ БАЙЫТУДЫҢ РЕАГЕНТТІК РЕЖИМІН ӘЗІРЛЕУ

А.А. Назарбаева

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Р.М. Шляпов

Ғылыми жетекшісі, х.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Түсті металл кендерін байытуда қолданылатын технологиялар үнемі жетілдіруді талап етеді, бұл кендердегі құнды компоненттердің азаюына және олардың минералды құрамының күрделенуіне байланысты. Қажетті тиімділікке қол жеткізудің маңызды шарты мысқұрамды кендерді флотациялық байыту ғылыми негізделген әдістер мен технологиялық модельге бағытталған алгоритмдерді қолдануды көздейтін процестер. Сондықтан жұмыстың мақсаты мыс кенін соның ішінде сульфидті кенін байыту үшін оңтайлы реагенттік және гидродинамикалық режимдерді әзірлеу болып табылады.

Түйін сөздер: түсті металл, технологиялық модельдер,

Технологиялық модельдер мен заманауи аналитикалық бақылау құралдарына негізделген оңтайландыру әдістері мен жүйелерін қолдану негізінде ұнтақтау және флотация процестерінің тиімділігін арттыру мәселесін шешудің перспективалық бағыты байыту процесінің экономикалық тиімділігінің критерийлерін қолдану болып табылады. Оңтайландырудың технологиялық және экономикалық өлшемдерінің үйлесуі кеннің заттық және минералдық құрамының, оны байытудың өзгеруіне байыту өндірісінің тиімділігін жалпы арттырудағы жекелеген технологиялық факторлардың маңыздылығын ескере отырып ден қоюға мүмкіндік береді [1].

Толық немесе бөлшектік факторлық эксперимент элементтері бар градиентті әдіспен флотациялық байытудың реагенттік режимдерін таңдау кезінде бірнеше пайдалы компоненттердің болуымен және алынған концентраттар сапасының олардың түпкілікті құнына әсерін ескеру қажеттілігімен байланысты қиындықтар жиі туындайды. Сонымен қатар, селективті флотацияның реагенттік режимдерін оңтайландыру кезінде процестің максималды селективтілігі міндеті қойылады. Бұл міндетті шешу флотация процесінің түпкілікті тиімділігіне экономикалық факторларды қоса алғанда, бірнеше факторлар жиынтығының әсерін ескеретін оңтайландырудың технологиялық және экономикалық өлшемдерін қолдану негізінде мүмкін болады [2]. Мыс кендерін байыту тиімділігін арттыру ұнтақтау және

флотациялау процестерінің параметрлерін автоматты реттеудің заманауи жүйелерін қолдану арқылы да қамтамасыз етіледі. Өзінің қасиеттері мен тұтыну мөлшеріне байланысты мыс үлкен сұранысқа ие. Осыған байланысты тау-кен өнеркәсібінің қарқынды дамуы бүкіл әлемде қорлардың азаюына әкеліп соқты, қиын байытылатын кенді өңдеуге мәжбүр етті. Мұндай кенді өңдеу үшін флотацияның жаңа реагенттік және схемалық режимдерін жасау қажеттілігін тудырады.

Жұмыста мыс кенін байыту дәрежесіне ауа ағынының, импеллердің айналу жылдамдығының, орта реттегіш шығынының, жинағыштар қоспасының (натрий диизобутилдитиофосфаты) әсерін зерттеу жүргізілді. Есептелген экономикалық бағдарланған параметрлер тәжірибелік мәліметтерге негізделген модельдермен салыстырылады және салыстыру нәтижелері басқару әрекеттерін жасауға негіз болып табылады. Технологиялық операция немесе бүкіл цикл таңдалған оңтайландыру критерийлерінің мәндерінің белгіленген шекараларында сақталады.

Натрий диизопропилдитиофосфатын пайдалану кезінде мыс кенін байыту процесі үшін әр фактордан мыс алу дәрежесінің жеке тәуелділігі алынды: $\varepsilon_{Me} = f(v_{ауа}, л/сағ) y = 0,3657x^2 + 0,0235x - 1,972, R=1$; $\varepsilon_{Me} = f(v_{айналу}, Гц) y = 0,0185x^2 - 0,2778x + 8,473353, R=1$; $\varepsilon_{Me} = f(\text{эк.г}) y = 0,8267x^2 - 0,3306x - 0,0313, R=1$; $\varepsilon_{Me} = f(C_{флотореагент}) y = 0,0016x^2 - 0,0238x + 0,086, R=1$.

Корреляция коэффициенттері (R) мәліметтерінен байытудың химиялық-технологиялық параметрлерінің әр түрлі факторларға жеке тәуелділіктерін мыс кенін байыту процесін модельдеу үшін қолдануға болатындығы көрінеді. Ұжымдық флотация циклдары үшін түпкілікті оптимизацияның тұжырымы келесідей тұжырымдалады. Басқарудың міндеті тауарлық концентратқа бастапқы кеннен мыс кенінің түпкілікті алынуы және алынатын концентраттардың сапасы барынша жоғары болатын ұжымдық циклде құнды компоненттерді алу мен олардың ұжымдық концентраттағы құрамы арасындағы арақатынасты қолдау болып табылады.

Бұл міндетке қол жеткізу флотация процесінің аралық оңтайландыру параметрі ретінде ұжымдық флотация операциясындағы рН мәнін пайдалану кезінде мүмкін болады. Бұл параметр ұжымдық және селективті циклдің технологиялық көрсеткіштері арасындағы байланыстырушы буын болып табылады (соның ішінде кендегі мыс құрамы, тауарлық концентраттағы және құнды компоненттерді алу арасындағы). Басқарылатын объект – бұл тегістеу және ұжымдық флотация үшін эк шығыны. Бақылау және реттеу параметрі – негізгі ұжымдық флотациядағы ортаның рН шамасы. Ұжымдық флотациядағы рН жоғарылауы пириттің флотациялануын басу арқылы мыс концентраты сапасының жоғарылауына әкеледі. Алайда бұл мыс минералдарының флотациялануын, сондай-ақ осы минералдардың пиритпен бөлінуін азайту арқылы мыс өндіруді біршама азайтады. Көп факторлы эксперимент нәтижелері көрсеткендей, жинағыштың оңтайлы концентрациясы кезінде флотациялық байытудың тиімділігі ортаның рН – на және қойыртпақ ұстайтын оттегінің мөлшеріне байланысты.

Байытудағы айырмашылық фракцияның құрамымен, рН сілтілі және сілтілі аймақтарындағы тотығу процестерінің ағымымен анықталады. Осылайша, концентратқа мыс алудың жоғары көрсеткіштерін қамтамасыз ететін сульфидті мыс кенін байытудың оңтайлы реагенттік режимі 20000 г/т эк шығыны, 100 г/т жинағыштар қоспасының шығыны болып табылады. Осылайша, мысқұрамды кендерді флотациялық байытуды жүзеге асырудың оңтайлы шарттары, қойыртпақ ұстайтын оттегі мөлшерінің ұжымдық концентрат сапасына басым әсері белгіленді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Орлова А.В. Общие критерии выбора и виды технологических схем переработки медных руд / А.В. Орлова, В.А. Таранов // Вестник кольского научного центра РАН. – 2019. №4. – С. 50-55.

2 Козлов, А.П. Современные проблемы комплексной переработки труднообогатимых руд и техногенного сырья / А.П. Козлов, Т.В. Чекушина // Институт проблем комплексного освоения недр РАН: сб.статей. – Москва, 2017. – 452 С.

ҒТАМР 27.29.15

ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕРДІ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ МЫСАЛЫ

Р.Н. Касымбеков

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Бұл мақалада дифференциалдық теңдеулерді оқыту кезінде проблемалық оқыту технологиясын қолдану мысалы келтірілген. Физика есептерін шешуде бірінші және екінші ретті дифференциалдық теңдеуді қолданудың нақты мысалдарын қарастырамыз. Дифференциалдық теңдеуге туынды функциялар, кейде функцияның өзі, сондай-ақ тәуелсіз айнымалы және параметрлер кіреді.

Түйін сөздер: математика, физика, проблемалық оқыту, дифференциалдық теңдеулер, методика, қолдану.

Қазіргі заманғы білім беруді дамытудың негізгі үрдістері оқу процесін ұйымдастыруға іс-әрекеттік және жеке тұлғаға бағытталған тәсілдерде көрініс табады. Мемлекеттік білім беру саясаты мен жалпы білім берудің басты мақсаты – білімгердің тұлға ретінде дамуын көздейді.

Дифференциалдық тендеулер курсы көптеген студенттер үшін кем дегенде қызығушылық пен өзектілік тұрғысынан қиындықтар туғызадыны мәлім. Математиканы оқыту мен оқытудың жаңа әдістері студенттерге математиканың қолданылуы мен маңыздылығын жақсы меңгеру үшін проблемалық контекстке қоюға бағытталған.

Мұндай қызметті ұйымдастырудың бір құралы ретінде дидактикада проблемалық оқыту методикасын қарастыруға болады. Проблемалық оқыту – оқыту әдісі ретінде де, жаңа дидактикалық жүйе ретінде де қарастырылады.

Білімгерді іс-әрекетке тартуға негізделген оқытудың қызықтырушы тәсілі ретінде проблемалық оқыту мұғалімдер үшін өзекті және тартымды бола түсуде.

Проблемалық сабақта білімгер белсенділігі артады: ойлайды, талдайды, талқылайды, дәлелдейді, жоққа шығарады және т.б. дәстүрлі сабақта қолданылатын – мұғалімді тыңдау, оның ойына құлақ асу, мұғалім берген анықтаманы есте сақтау сияқты әрекеттерді толығымен алмастырады. Әлбетте, білімгер дайын және жаттап алған нәрсені емес, өздері ашқан және өздері айтқан нәрселерді жақсы меңгереді. Сондықтан, дәстүрлі сабақпен салыстырғанда проблемалық сабақта білімгер неғұрлым берік білім мен дағдыларды қалыптастырады. Проблемалық сабақтың негізгі ұраны – «үйретуге болмайды – тек үйренуге болады».

Проблемалық тапсырмалардың шешімін іздеу.

Жаңа білімді меңгеру жолы екі түрлі қадамнан тұрады:

Бірінші қадам – гипотезаны ұсыну (грек тілінен аударғанда гипотеза дегеніміз – құбылысты түсіндіру үшін ұсынылған және сенімді ғылыми теория болу үшін тәжірибе немесе теориялық негіздеме бойынша тексеруді қажет ететін ғылыми болжам). Гипотеза жасау дегеніміз – болжам және болжамның жалған немесе шындық екенін тексеру кезінде анықталады. Сынаққа төтеп беретін гипотеза мәселенің шешіміне айналады (яғни, қажетті білім), біз оны шешім деп атаймыз.

Екінші қадам – гипотезаны тексеру. Тексерудің мәні гипотезаны қабылдауды немесе жоққа шығаруды негіздеу, «растау» немесе «қарсы шығу» дәлелдерін шығару, шешуші гипотезаға дәлел келтіру немесе қателікке қарсы дәлел («олай емес, өйткені»). Гипотезаларды кім ұсынады және тексереді?

Үш нұсқа бар:

1. Мұғалім мұны өзі жасайды.
2. Оқушылар жеке бастамасы бойынша әрекет етеді.
3. Мұғалім ынталандырушы немесе жетекші диалогты ашады.

Дифференциалдық тендеулерді шешу курсын оқу барысында физика есептерін қарастыру курсты толық және табиғатпен, өмірмен байланысты меңгеруге ықпал етеді. Физика есептерінің көпшілігі дифференциалдық

теңдеулерді шешуді қажет етеді. Сондықтан білімгерлерге проблемалық оқыту тапсырмалары ретінде және зерттеу тапсырмалары ретінде ұсынылуы ғылыми негізге ие. Көптеген физикалық заңдар және осы процестерді сипаттайтын кейбір функцияларға қатысты дифференциалдық теңдеулерді зерттеу барысында проблемалық оқыту тапсырмаларына келтіре оқытсақ, бұл болашақта білімгердің кез келген қиындықтарға, алдында шыққан проблемаларды шешуге дағдылайды.

Физикалық заңдар көптеген эксперименттердің теориялық жалпылауын білдіреді және кеңістікте де, уақытта да қажетті шамалардың байланыстарын сипаттайды. Мысалы, Ньютонның екінші заңы екінші ретті дифференциалдық теңдеу болып табылады: [3, 6 б.].

$$m \frac{d^2 \cdot r}{dt^2} = F(r, v, t)$$

Жалпы және теориялық физикадағы дифференциалдық теңдеулердің маңыздылығын ескере отырып, біз есептерде жиі кездесетін кейбір түрлерді біріктірудің негізгі ұғымдары мен әдістерін қарастырамыз.

Дифференциалдық теңдеу – бұл тәуелсіз айнымалылар мен осы айнымалылардың белгісіз функцияларынан басқа, белгісіз функциялардың туындыларын да қамтитын теңдеу.

Дифференциалдық теңдеуге кіретін белгісіз функцияның туындыларының ең жоғары реті дифференциалдық теңдеудің реті деп аталады.

1-ші ретті дифференциалдық теңдеу тәуелсіз айнымалыны, қажетті функцияны және оның 1-ші ретті туындысын байланыстыратын теңдеу деп аталады.

Дифференциалдық теңдеулерді құру үшін бұл әдістер жиі қолданылады:

1) белгілі физика заңдары мен туындының физикалық мағынасын қолдана отырып, қажетті шаманың туындысына шартты жазыңыз;

2) олардың қандай шамалары тәуелсіз айнымалы болатынын және қайсысы тәуелді болатынын анықтаңыз;

3) содан кейін тәуелсіз айнымалы шаманың өсуі болған кезде Dx өсуі үшін сызықтық жуықтауды табыңыз Dy ;

4) Dy -ті Dx - ге бөліп, $Dx \rightarrow 0$ кезінде шегіне өтіп, дифференциалдық теңдеуді алыңыз.

1-ретті дифференциалдық теңдеуді қолданудың нақты мысалын қарастырыңыз:

Бастапқы сәтте айналмалы параболоид тәрізді ыдыс сумен толтырылған. Тостағанның төменгі бөлігінде су ағатын радиус r_1 саңылауы бар. Егер тостағанның биіктігі H , жоғарғы жиегінің радиусы R белгілі болса, тостағанның су деңгейінің уақытқа тәуелділігін $h(t)$ табыңыз. Барлық су ыдыстан қанша уақыт t ағып кетеді?

Шешімі.

Су деңгейі h , тостаған мен көлденең су бетінің радиусы r арасындағы тәуелділік

$$h = \frac{H}{R^2} r^2$$

Уақыт аралығында (t ; $t+Dt$) су деңгейі Dh - ге өзгертсін, содан кейін ыдыстағы су көлемінің өзгеруі

$$D_V = \pi r^2 D_h = \pi \frac{R^2}{H} h D_h$$

Екінші жағынан, бұл өзгеріс тең

$$D_V = -v \pi r_1^2 D_t = -0,6 \sqrt{2gh} \pi r_1^2 D_t$$

Мұндағы $v = 0,6 \sqrt{2gh}$ – тесіктен судың шығу жылдамдығы.

1 және 2 теңдеулерді теңестіру, $Dt \rightarrow 0$ шегіне өтіп, дифференциалдық теңдеуді аламыз

$$\frac{R^2}{H} h D_h = -0,6 \sqrt{2gh} \pi r_1^2 D_t$$

3 теңдеуден айнымалыларды бөліп, интегралдап аламыз:

4

$$\frac{2R^2}{3H} h^{1,5} = -0,6 \sqrt{2g} r_1^2 * t + C$$

Бастапқы шарттардан тұрақты C табамыз. Себебі $h(0) = H$, содан кейін

$$C = \frac{2R^2}{3H} H^{1,5}$$

Сондықтан 4 теңдеуі келесідей болады

$$\frac{2R^2}{3H} * (H^{1,5} - h^{1,5}) = 0,6 \sqrt{2g} r_1^2 t$$

Формула 5-тен h -ді өрнектей отырып, біз қажетті тәуелділікті аламыз:

$$h(t) = CH^{1,5} - 0,9 \sqrt{2g} \frac{H r_1^2 t}{R^2}$$

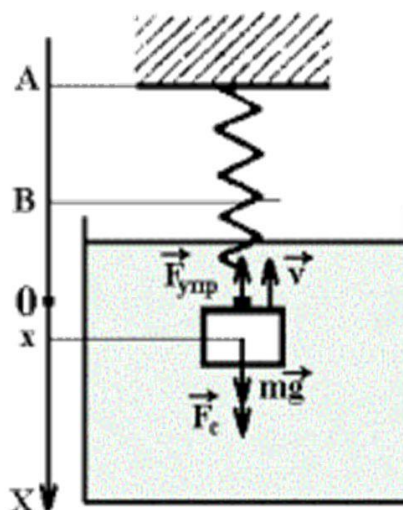
$h(t_1) = 0$ болғандықтан, 5-тен барлық су ағатын уақытты табамыз:

$$t_1 = \frac{R^2 \sqrt{H}}{0,9 \sqrt{2g} r_1^2}$$

2-ші ретті дифференциалдық теңдеу – бұл тәуелсіз айнымалы, белгісіз функция, осы функцияның бірінші және екінші туындылары кіретін теңдеу.

2-ші ретті сызықты біртекті дифференциалдық теңдеуді шешуге әкелетін мәселенің мысалын қарастырыңыз:

Салмағы 5 кг дене 20 Н/м қаттылық серіппесінің соңына ілініп, тұтқыр ортаға орналастырылады. Бұл жағдайда оның тербеліс периоды 10 с құрайды. Демпфирлеудің тұрақты мәнін, тербелістердің логарифмдік декрементін және еркін тербеліс кезеңін табыңыз [5].

Сурет 1.

Шешімі.

Дененің статикалық тепе-теңдік күйіндегі координатаның басталуын таңдап, тербеліс процесінде денеге әсер ететін күштерді орналастырамыз. Егер АВ созылмаған серіппенің ұзындығын білдірсе, онда ОВ кесіндісі ауырлық күшінің әсерінен серіппенің статикалық ұзаруын білдіреді.

Гук заңына сәйкес $mg = k \cdot OB$

Ньютонның екінші заңын жазамыз $m\vec{a} = \vec{F}_{\text{қат}} + \vec{F}_c + m\vec{g}$

Біз бұл теңдікті Ох осіне жобалаймыз, келесіні ескере отырып

$$F_{xc} = -av_x = -ax, \vec{F}_{\text{хқат}} = -k(x + OB)$$

Нәтижесінде тербелістер теңдеуін аламыз

$$m\ddot{x} = -ax - k(x + OB) + mg = -ax - kx \text{ немесе } \ddot{x} + 2n\dot{x} + \omega_0^2 x = 0 \quad (1)$$

$$\text{мұндағы } n = \frac{a}{2m}, \omega_0^2 = \frac{k}{m}$$

1 теңдеуі – екінші ретті дифференциалдық теңдеу.

Біз сипаттамалық теңдеуді құрамыз:

$$r^2 + 2nr + \omega_0^2 = 0 \quad (2)$$

2 теңдеуінің дискриминантын есептейміз:

$$D = n^2 - \omega_0^2 \quad (3)$$

Бұл жағдайда дененің қозғалысы табиғатта тербелмелі болғандықтан, оның координаты гармоникалық заңға сәйкес өзгеруі керек.

$$x = e^{-\lambda t} (C_1 \cos(\omega t) + C_2 \sin(\omega t)) \quad (4)$$

Өшу болмаған жағдайда, $\omega = \omega_0$, және дене периодты еркін тербелістер жасайды.

$$T_0 = \frac{2\pi}{\omega} = \frac{2\pi}{\sqrt{\omega_0^2 - n^2}}$$

$n = \sqrt{\omega_0^2 - \left(\frac{2\pi}{T}\right)^2}$ осы жерден өрнектейміз және a деформация тұрақтысын анықтаймыз:

$$a = 2mn = 2m \sqrt{\omega_0^2 - \left(\frac{2\pi}{T}\right)^2}$$

Есеп шартындағы мәндерді қойып, жауабын табамыз:

$$a = 19 \frac{\text{Н} \cdot \text{с}}{\text{м}}$$

Логарифмдік декремент дегеніміз – екі қатарлы амплитудалардың қатынасының табиғи логарифмі,

$$\Delta = n \frac{T}{2}.$$

N есептеп, T мәнін қойып, жауабын аламыз $\Delta = 9,5$.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Бондаренко В.А., Ханларов С.Т. Применение определенного интеграла в геометрических и физических задачах / Современные наукоемкие технологии. 2014. № 5-2. С. 143-146.

2 Бондаренко В.А., Цыплакова О.Н. Некоторые аспекты интегрированного подхода изучения математического анализа / Учетно-аналитические и финансово-экономические проблемы развития региона: ежегодная 76-я научно-практическая конференция Ставропольского государственного аграрного университета «Аграрная наука – Северо-Кавказскому региону». – 2012. – С. 280-283.

3 Гулай Т.А., Долгополова А.Ф., Литвин Д.Б. Государственное регулирование в системе агробизнеса // Учетно-аналитические и финансово-экономические проблемы развития региона Ежегодная 76-я научно-

практическая конференция Ставропольского государственного аграрного университета «Аграрная наука – Северо-Кавказскому региону». 2012. – С. 202-207.

4 Литвин Д.Б., Гулай Т.А., Долгополова А.Ф. Коррекция динамического диапазона статистических данных // Статистика вчера, сегодня, завтра Международная научно-практическая конференция, посвященная 155-летию образования Ставропольского губернского комитета статистики, 150-летию образования в России Центрального статистического комитета и Международному году статистики. 2013. – С. 148-152.

5 Литвин Д.Б., Гулай Т.А., Жукова В.А., Мамаев И.И. Модель экономического роста с распределенным запаздыванием в инвестиционной сфере / Вестник АПК Ставрополя. 2017. № 2 (26). – С. 225-228.

6 Мелешко С.В., Невидомская И.А., Гулай Т.А. Самостоятельная работа студентов и ее организация при изучении теории вероятностей // Финансово-экономические и учетно-аналитические проблемы развития региона Материалы Ежегодной 78 научно-практической конференции. 2014. – С.246-251.

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА
СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА
SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

ҒТАМР 19.21.11

САЯСИ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ РЕСУРСТАРЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ЖАНРЛЫҚ ФОРМАЛАР

С.С. Смагулова

Студент, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

А.М. Жусупова

Ф.ғ.к., А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Қоғамдағы түбегейлі өзгерістер және жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың ықпалының күшеюі, сөз жоқ, саяси коммуникация процесіне әсер етеді. Өзгерістер, ең алдымен, аудитория құрамы мен ақпарат беру сипатына қатысты. Зерттеушілер жаңа медиа технологияларды енгізу мен қолдану азаматтың бақылауына ие болатын жаңа саяси коммуникация формасының пайда болуына әкелетіндігін атап өтті. Қазіргі қоғамды «ақпараттық қоғам» ретінде сипаттау мүмкін болды, өйткені барлық әлеуметтік процестер ақпарат алмасу арқылы жүзеге асырылады. Сайлаушылар саяси бағдарламалар, саясат мәселелері және саяси баламалар (кандидаттар мен саяси партиялар) туралы хабарлау керек, ал екінші жағынан, мемлекеттік қызметкерлер өз азаматтарының тілектері мен талаптарын білуі қажет.

Түйін сөздер:

Байланыстың жаңа әдістері мен құралдарының пайда болуымен, басқалармен қатар, саяси ақпараттарды өңдеу және дайындау үшін журналистік уақытты қысқартумен бірге жаңалықтар циклін жеделдету қажет болды. Сонымен қатар, қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саяси және мәдени процестерге жаңа форма, сипат пен динамика беретін жаһандық қолжетімділікті құрды. Осыған байланысты интернет-технологияларды саяси-коммуникативтік салада қолданудың әр түрлі бағыттарын қарастыру қажет, сондай-ақ оларды қолданудың жағымды жақтарын атап өту қажет.

Интернеттің пайда болуы саяси коммуникация саласында сапалы жаңа жағдай туғызды. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуына байланысты халықтың әртүрлі топтарын қосу арқылы саяси шешімдерді үйлестіру процесін демократияландыру мүмкіндігі кеңейе түсті. Саяси коммуникациядағы бұл өзгеріс терең саяси және әлеуметтанулық өзгерістерге әкеледі, мысалы:

- әлемдегі ең аз мәртебелі және ең мұқтаж миллиондаған адамдардың өмірін жақсарту;

- денсаулық сақтау мен білім беру қызметтеріне қолжетімділікті жеңілдету;

- ресурстарды сақтау және бөлу;

- халықтың шешім қабылдау процестеріне қатысуын арттыру.

Байланыстың жаңа технологиялары аз ресурстарды қолданушыларға бар кедергілерді айналып өтіп, басқа саясат субъектілерімен және қалың бұқарамен тікелей байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Интернет порталдар, каталогтар, іздеу жүйелері арқылы қажетті саяси ақпаратқа жылдам қол жеткізуге жағдай туғызады. Интернет шекарасыз қоғамдық кеңістік ретінде үкіметке қоғамдық пікірге сүйене отырып, қабылданған шешімдердің дауысын шығаруға, іске асыруға және бағалауға мүмкіндік береді. Оппозиция өкілдері үшін интернет кеңістігі бұқараға идеяларды насихаттауға және өздерінің саяси көзқарастарын сақтау мен жүзеге асыруға қолдау табуға мүмкіндік береді.

Жаңа ақпарат құралдары және цифрлық революция коммуникациялық тәжірибеде мемлекеттік және адамдар арасындағы ақпарат алмасуды қамтитын түбегейлі өзгерістерге әкелді. Қарым-қатынастың жаңа стратегияларының арасында Интернет ерекше орын алады, қарапайым ақпарат көзінен екі немесе одан да көп адамның өзара әрекеттесуінің өкілдік құралына дейін айналды. Веб-ресурстардың пайда болуы, осылайша, саяси коммуникациядағы жанрлар мен дискурстарды түбегейлі өзгертті.

Бірқатар демократиялық елдердегі жекелеген партиялар мен олардың өкілдерінің жаңа АКТ-ны қолдануы туралы зерттеулермен танысып шыққаннан кейін, тиімді саяси коммуникация құру үшін келесі негізгі мәселелерді анықтауға болады:

- Онлайн режимдегі саяси коммуникацияның жүзеге асуының «алғашқы күндері» (1990 жылдардың ортасынан бастап) саяси субъектілердің арасында Интернет кеңістігі және, атап айтқанда, World Wide Web (WWW) арқылы жылдам қамтылғандығын көрсетті. Интернет кеңістігіндегі жұмыстардың көп бөлігі, дегенмен, бұқаралық аудиторияға жүгіну үшін қолданылатын бір нүктеден (веб-парақтан) алдыңғы байланыс модельдерінің логикасына сәйкес шығарылады [1];

- 2000 жылдардың ортасында бұл байланыс моделіне барған сайын қиындықтар туындап отырды, және біз бүгін «сандық байланыстың» жаңа дәуіріне куә болып отырмыз;

- саяси институттар мен ұйымдар форумдар мен платформалар сияқты бұқаралық ақпарат құралдарының жаңа формалары арқылы өз хабарламаларын тарату үшін барған сайын қиын мәселелерге тап болады;

- кандидат немесе партия, егер олардың командасы Web 2.0 технологияларын қолдану арқылы сайлаушыларға уақытылы және сенімді түрде жүгіну үшін жаңа әлеуметтік кеңістіктер тапса, сәттілікке қол жеткізеді [2].

Бүгінгі күні әлеуметтік кеңістіктің таралуы мен фрагментациялану жұмыстарымен айналысқан кезде келесі тенденциялар байқалады: пайдаланушылар арасындағы тұрақты көзқарастарға қарсы тұру; беделді пікір іздеу. Жалпы, жаңа саяси коммуникацияның негізіндегі Web 2.0 технологиясы кішігірім партиялар мен құқық қорғаушы топтардың пікірлерін тыңдауға және олардың қызметіне көбірек назар аударуға мүмкіндік береді. Шағын партиялар өкілдерінің мәлімдемелеріне қарағанда, олар өздерін желідегі коммуникацияға қатысуда «ұтылған» деп санамайды. Тәжірибелі адамдардың көп байланыстары болуы, сонымен қатар көріну деңгейі жоғары болуы заңды болып көрінеді. Интернет шағын топтарға насихаттау мақсатында әлдеқайда төмен шығындармен әлеуетті жаһандық аудиторияға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Саяси акторлар үшін байланыстың ең жақсы түрі (редакцияланбаған, әрдайым тікелей және екі жақты байланыс арнасы) бүгінде жоқ.

Жалпы алғанда, үгіт-насихат үдерісі белгілі бір тақырып бойынша пікірталас құру арқылы мемлекеттік саясатқа әсер ету мақсатында бұқаралық ақпарат құралдарына бағытталған. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы сәтті үгіт-насихат азаматтарды көтерілген мәселелер бүкіл қоғамды мазалайтындығына сендіруге көмектеседі, проблемалардың әлеуметтік, мәдени, экономикалық және саяси жақтарын, сондай-ақ қоғамның әрбір мүшесінің нақты мәселені ілгерілетуге қатысу, күшейту маңыздылығын баса көрсетеді.

Қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат нарығы саяси және әлеуметтік жүйелердің өзгеруінен кейін қоғамның өзгеру және даму қарқынынан көрініс табады. Осылайша, дәстүрлі медиа технологиялар ғаламдық Интернет желісіне көшуде, ал баспа медиа технологиялары қысқаруда. Қазіргі кезде блогерлер мен подкастерлер саяси және коммуникативті кеңістікте беделді ақпарат көздеріне айналууда.

Заманауи PR қауымдастығы бұл жаңа бұқаралық ақпаратты ақыл-ойға, санаға және негізгі аудиторияның мінез-құлқына әсер ету үшін қолданылатын мазмұнды басқарылатын орта деп түсінеді. YouTube-те жарияланған видеороликке көрермендердің назарын аудармаған бірде-бір күн өтпейді. Күшті әлеуметтік медиа стратегиялар партияны (компания, тұлға, қызмет және т.б.) шынымен де бәсекелестіктен шығарып, көбірек аудиторияны қамту үшін көшбасшылық позицияны кеңейтуге мүмкіндік береді.

Подкастинг – бұл сол сияқты тиімді әлеуметтік медиа стратегиясы. Бұл infoworld.com сайтының зерттеуі бойынша азаматтарға ақпарат алудың «екінші сүйікті» тәсілі. Подкастинг өндірісті бақылауда ұстауды және хабарлама алмасуды ұсынады. Бұл проблеманы шешуге көмектесетін арзан әрі керемет әдіс. Сонымен қатар, қанша адам қажетті ақпаратты алу үшін аталған технологияны қолданғанын есептеу қиынға соқпайды [3].

Блогтар мен подкасттарға қосымша ретінде, басқа да әлеуметтік бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану маңызды, соның ішінде:

- SEO;
- вебинарлар;
- веб-хабарлар;

– RSS жаңалықтар лентасы.

Жаңа дәуірдің осы аталған медиа-технологияларын қолдануы партияның ақпараттық жұмысының тиімділігін барынша арттырады.

Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, Интернет тек жаңа жанрлардың пайда болуына ықпал етіп қана қоймай, бар жанрлардың өзі көбінесе осы ортадан өткен сайын өзгеріп отырады. Сандық дәуірдің басталуынан бастап байланыстың әр түрлі жаңа түрлерін қолдану азаматтарды саяси процеске тарту қажеттілігінің артуына орай атап өтілді. Электрондық үкіметтің (е-үкімет) құрылуы – саяси коммуникациядағы кедергілерді еңсерудің және шешім қабылдауға бірыңғай демократиялық ықпал ету орталығын құрудың маңызды кезеңі екені айқын бола бастады.

А.Н. Юртаев, М.С. Дашян, Л. Аль-Хаким, Д.Ф. Норрис т.б. сияқты шетелдік авторлар, әдетте, электронды үкіметтің мақсаттарын жүзеге асырумен байланысты үш негізгі бағытты бөліп көрсетеді:

– мемлекеттік институттар арасындағы байланыс (government to government);

– мемлекеттік аппарат пен кәсіпкерлік құрылымдар арасындағы байланыс (government to business);

– мемлекеттік институттар мен қоғам арасындағы байланыс (government to citizen) [4].

Бірінші бағыт government to government (G2G) үкімет пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының тиімділігін арттыруға көмектесуі керек. Екінші бағыт government to business (G2B) мемлекеттік органдар мен коммерциялық құрылымдар арасындағы өзара іс-қимылдың тиімділігін арттыруды, электронды сауданың тетіктерін іске асыруға жағдай жасауды, салық салу, іс қағаздарын жүргізу және кеден ісі сияқты салалардағы процедураларды жетілдіруді көздейді. Үшінші бағыт government to citizen (G2C) азаматтардың ақпаратты еркін іздеу, алу, беру, дайындау және тарату құқықтарын қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл бағытта электронды үкімет уақыт пен ақшаны аз жұмсай отырып, мемлекеттік қызметтер көрсету кезінде байланыс сапасын арттыруды көздейді. Бұл азаматтардың саяси шешімдер қабылдауға қатысуының артуына ықпал етеді.

Қоғамдық сала барлық азаматтарға қатысты мәселелер бойынша әртүрлі көзқарастар мен пікірлерден тұруға арналған. Белгілі бір мағынада, жаңа коммуникациялық жүйелер, атап айтқанда Интернеттің ғаламдық ақпараттық кеңістігі, азаматтардың жалпы саяси дискурсқа және әсіресе шешім қабылдау сатысында қатысуын кеңейтуге ықпал ете алады. Олар, сонымен қатар, көптеген саяси процестерге өздерінің азаматтық ұстанымдарын білдіре отырып, ықпал етуге мүмкіндік береді.

Саяси-коммуникативті салада интернет-технологияларды қолданудың маңызды бағыты саяси ақпаратты құру және оны жеке мазмұн (блогтар, чаттар, сайттар) шеңберінде одан әрі көбейту, сондай-ақ оны саяси партиялар мен мемлекеттік органдарға жіберу деп есептеледі. Сондай-ақ, интернет арқылы дауыс беруді, әлеуметтік сауалнамаларды, референдумдарды ұйымдастыру

және интернет-шараларды, ең алдымен интернет-конференцияларды ұйымдастыру қажет. Виртуалды партиялар құру, саяси бағдарламалар мен заңнамалық бастамаларды ұйымдастыруға қатысу өзекті саналады. Сонымен қатар, біз оппозициялық партиялардың жақтастарын, ағымдары мен бұқаралық ақпарат құралдарын біріктірмей жасай алмаймыз [5].

Қорытындылар. Коммуникациялық қатынастар тұрғысынан саяси қызмет туралы айта отырып, оны билік-басқарушылық қатынастарды құру және қайта құру, саяси институттарды құру және сәйкес саяси құндылықтар мен бағыттарды қалыптастыру процесі ретінде анықтай аламыз. Бұл процесс қандай да бір қоғамдық мүдделер мен қажеттіліктерді қамтамасыз етуге бағытталған, нәтижесінде субъектілік-объектілік сипаттағы коммуникативтік қатынастарды құру және жетілдіру қажеттілігі туындайды.

Саяси коммуникацияны белгілі бір саяси қатынастар типі деп атауға болады, олардың көмегімен әлеуметтік мәні бар идеялар жасалады және таратылады, барлық саяси технологиялар жиынтығын және саяси мәдениетті сақтау мен беру құралы саналатын билік үшін күресте саяси акторлар өзара әрекеттеседі. Саяси коммуникацияның дамыған теориялары қоғамдағы коммуникативті процестердің мәнін ашуға мүмкіндік берді және саясаттануды едәуір байытты.

Постиндустриалды қоғамда білім мен ақпараттың күші қоғамды басқаруда шешуші рөлге ие болып, ақша мен мемлекеттік мәжбүрлеудің әсерін артқа тастайды. Тікелей тасымалдаушылар, әсіресе білім мен басқа да саяси маңызды ақпаратты таратушылар бұқаралық ақпарат құралдары саналады. Бұқаралық ақпарат құралдары – кез келген адамға арнайы техникалық құралдарды қолданып, әртүрлі ақпаратты ашық түрде, көпшілікке беру үшін құрылған мекемелер. Саяси-коммуникативті үдеріс үшін бұқаралық ақпарат құралдары жүзеге асыратын маңызды функция – қоғамдық пікір тудыру және оның даму бағытын анықтау.

Осылайша саяси коммуникация процестері барлық әлеуметтік жүйелер арасындағы байланыстырушы секілді саяси жүйеде белсенді рөл атқарады: олар бір жағынан оны түрлендіру құралы ретінде әрекет етеді, екінші жағынан, олар саяси тапсырмаларды орындайды. Саяси жүйені түрлендіру процесінде басқарушы элита билік мәселесін шешу үшін бұқараны бақылау және жұмылдыру мақсатында саяси коммуникация арналарын пайдаланады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Саяси коммуникациялар – негізгі ұғымдар мен анықтамалар: https://spravochnick.ru/politologiya/politicheskaya_kommunikaciya_i_smi/politicheskaya_kommunikaciya_ee_funkcii_i_sredstva/

2 Дебрэ Р. Введение в медиологию. М.: Праксис, 2010. 300 б.

3 И.А. Быков. Организация и проведение кампаний по связям с общественностью.

4 Government PR немесе GR: <https://www.advertiser-school.ru/pr-theory/government-relations.html>.

5 Билік органдарындағы қоғаммен байланыс: <https://moodle.kstu.ru/mod/book/view.php?id=30831>.

FTAMP 04.21.51

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БАҒДАРЛАРЫНА ӘСЕРІ

А.М. Жунусова

Студент, Нархоз университеті, Алматы қ.

Д.С. Толеугазы

Ғылыми жетекшісі, оқытушы, Нархоз университеті, Алматы қ.

Қазіргі таңда Интернет әлеуметтік желілерінің жастардың құндылықтарына әсерін анықтауға бағытталған зерттеулер көптеп жүргізіледі. Алайда зерттеулердің басым көпшілігі интернет желілерінің жастардың әлеуметтенуіне және құндылықтарының қалыптасуына теріс әсерлерін қарастыруға басымдылық береді. Мақалада интернет желілерінің жастардың құндылықтарына, жалпы әлеуметтенуіне әсері жан-жақты талданады және мамандар аз назар аударатын интернет желілерінің әсерімен байланысты қазіргі кезде орын алып отырған тенденциялар мен әлеуметтік процестер қарастырылады.

Түйін сөздер: желілік қауымдастықтары, әлеуметтік желілер, интернет, құндылықтық бағдар, әлеуметтік байланыстар желісі.

Еліміздегі ақпараттандыру нәтижесінде және ақпараттық коммуникациялық құралдардың жыл өткен сайын қолжетімділігінің артуы арқасында қазіргі кездері Интернет әлеуметтік желілерін жастардың барлығы белсенді қолданады деп сеніммен айтуға болады. Интернет желілерінің жыл өткен сайын жаңа түрлерінің пайда болуы және қолданыс аясының кеңеюі нәтижесінде жастардың әлеуметтенуіне әсері тұрғысынан өзге цифрлық медиа түрлерімен салыстырғанда ықпалы артып келеді.

2000 жылдардан бастап жедел қарқынмен дамыған Facebook, Friendster, Twitter сияқты алғашқы интернет әлеуметтік желілері бірнеше жыл ішінде әлемдегі миллиондаған адамдардың кең қолдануына ие болды. Америкалық зерттеуші И. Кастельстің тезисіне сәйкес қазіргі кездегі көлденең байланыстардың кеңінен таралуы Интернеттегі «желілік қауымдастықтардың» бұрын соңды болмаған түрлерінің пайда болуына алып келді. XX соңында америкалық ғалым Р. Патнэм өзінің зерттеулерінде АҚШ қоғамында жастардың саяси мәдениеті мен демократия үшін маңызды саналатын құндылықтық бағдарының өзгеруінің орыналып жатқанын анықтап оны ең алдымен телевидения әсерімен байланыстырған болса, XXI ғасыр басында жастардың әлеуметтік мінез-құлқы мен құндылықтар жүйесінің қалыптасуына Интернет әлеуметтік желілері ықпалының артқанын байқауға болады [1].

И. Кастельс өзінің «Коммуникация билігі» атты еңбегінде Интернет әлеуметтік желілеріне тән келесідей ерекшеліктерге тоқталады:

1) байланыста болғысы келетін желі қолданушыларының тізімдерін жасақтау;

2) берілген жүйе ішінде жартылай бұқаралық немесе бұқаралық профиль құру;

3) жүйе ішінде өзінің және өзге пайдаланушылардың байланыстар тізімін қарауға мүмкіндік болу [2, 33 б.]. Сонымен қатар ақпараттық саладағы зерттеулермен айналысушы АҚШ ғалымы П. Уоллестің пайымдауларына негізделе отырып Интернет әлеуметтік желілерінің келесідей ерекшеліктері жайлы сипаттауға болады:

4) манипулятивтіліктің жоғарылығы;

5) құпиялықтың жоғарылығы;

6) Интернет желілерін пайдаланушылардың өздері жайлы контенттер жариялауға құштарлығы [3]. Бүгінгі күні еліміздегі кең тараған, жастар жиі пайдаланатын әлеуметтік желілері қатарына WhatsApp, Instagram, TikTok, Вконтакте, Facebook, YouTube, Twitter-ді жатқыза аламыз.

Еліміздегі жастардың құндылықтық бағдарларына Интернет әлеуметтік желілерінің ықпалын зерттегенде қазіргі кездегі Интернет коммуникацияларда орын алып отырған динамикалық өзгерістер мен тенденцияларға жасалған контент талдаулар негізге алынады.

Әлеуметтануда құндылықтықтар әлеуметтік қауымдастықтар мен топтардың, қалыптасуына негіз ретінде қарастырылады және тұлға үшін маңызды саналатын құндылықтар адамдардың мотивацияларына әсере отырып олардың әлеуметтік әрекеттерін айқындайды.

Жаңа технологиялар әлеуметтік топтардың, қауымдастықтарының қажеттіліктеріне байланысты белгілі әлеуметтік-мәдени кеңістік пен ортада пайда болады. Сондықтан бүгінгі таңдағы өзіндік аудиториясының сипаттамаларымен ерекшеленетін Интернет әлеуметтік желілерінің пайда болуы да әлеуметтік топтардың сұраныстарымен байланысты. 2016 жылы TikTok-тың пайда болып қысқа уақыт ішінде елімізде кең таралуын соның айқын мысалы ретінде қарастыра аламыз. HypeAuditor компаниясының

аналитикалық деректеріне сәйкес TikTok-тың негізгі қолданушылары 16-25 жас аралығын қамтитын жастар категориясы [4]. Басқа әлеуметтік желілермен салыстырғанда TikTok тек көңіл көтеріп бос уақытты өткізетін платформа ретінде ерекшеленеді. Оны қолданатын жастар әр түрлі сауық-сайрандық контенттер әзірлеп бөліседі.

Қандай да бір жаңа технология қолданысқа енген сәтте қоғамдық пікір тарапынан алаңдаушылықтар артады, себебі кез-келген жаңа әлеуметтік процес, жаңа тенденция пайда болғанда мамандар оны зерттеп үлгермейді, алдымен оның негізгі және пайдалы жақтары туралы дискуссиялар, болжамдар айтылады. Сондықтан да әлеуметтік желілердің жастардың әлеуметтенуіне зияны жайлы пайымдаулар тек бір жақты және тым жалпылама болып келеді. Интернет желілерінің достық, отбасы сияқты құндылықтардың әлсіреуі мен жастардың арасында әлеуметтік жалғыздықтың артуына алып келеді деген пайымдаулар көптеген зерттеулер арқылы теріске шығарылып жатыр.

АҚШ-та Канзасс университетінің зерттеушілері жастар арасында жүргізген социологиялық сауалнама нәтижесі бойынша Интернет әлеуметтік желілерін пайдалану жиілігінің артуы желі қолданушылардың әлеуметтік байланыстарының әлсіреуіне әкелмейтіндігі анықталды. 2008 және 2016 жылдары арасында, әр жыл сайын 1800 жастан алынған социологиялық сауалнамаға сәйкес жастар әлеуметтік желіде ұзақ отыруы олардың шынайы өмірдегі әлеуметтік байланыстарының әлсіреуіне ешқандай әсер етпейтіндігін айтқан, келісінше отбасының мүшелерімен және алыстағы достарымен байланыстарының артқанын жеткізген [5]. Өзге елдерде жүргізілген зерттеулер де аналогиялық нәтижелерге қол жеткізді.

Бүгінгі күнде жастардың Интернет әлеуметтік желілері арқылы коммуникацияларында орын алып отырған тенденция білім алуға, біліктіліктерін арттыруға, өзін-өзі дамытуға құштарлық танытуы, бизнес және инвестициямен айналысқысы келетін жастардың қауымдастықтарының пайда болуы. Білім және біліктілікті, үздіксіз өзін дамытуды, материалдық табыс табуды қазіргі жастар арасында маңызды құндылық ретінде қарастыра аламыз. Әлеуметтік желілерде жүргізген талдауларымыздан байқайтынымыз жастар арасында бизнес ашу жолдарына және SMM-ге қызығушылықтың жоғарылығын байқауға болады. Яғни жастар арасында әлеуметтік желілер арқылы табыс табумен байланысты курстар ең жоғары сұранысқа ие.

Интернет әлеуметтік желілердің ең маңызды мүмкіндіктерінің бірі жастардың өздерін көрсетуге мүмкіндігі. Аталған мүмкіндікті бастапқыда кейбір әлеуметтік желілердің шектеуі олардың бәсеке нарығында бірден рейтингін жоғалтуына алып келді. Жастар әлеуметтік желілер арқылы өздерінің жеке өмірлеріне қатысты контенттермен бөлісуге құштарлық танытуда [6]. Сонымен қатар жастардың әлеуметтік желідегі өздері қалыптастырған образ шынайы өмірдегімен әрдайым сәйкес келе бермейтіні де белгілі, осыған орай көптеген психолог мамандар бұл жастардың шынайы өмірде өз-өздерін дамытуға, білім алуға және мәртебесін артытыруға деген құштарлығына кері

әсер ететіндігін айтады [7]. Алайда қазіргі тенденцияға сәйкес жастар әлеуметтік желі арқылы танымал болып, қысқа уақтта өзінің аудиториясын қалыптастырып жоғары табыс табуға көптеп қызығушылық танытады. Тіпті қоғамда қалыптасқан, көпшілік мақұлдайтын әлеуметтік нормалар мен дәстүрлі құндылықтарға қарама-қайшы әлеуметтік мінез-құлық таныту тенденциясының орын алғанын да байқауға болады. Алайда еліміздің интернет кеңістіктегі орын алған бұндай тенденция ұзаққа созылмады.

Дәстүрлі бұқаралық коммуникация барысында ақпараттардың таралуына мемлекеттің цензура жасау және ақпараттық процестерді басқару мүмкіндігі жоғары. Ал Интернеттегі таралатын барлық ақпараттарды саралап қадағалап отыру мүмкін емес. И. Кастельс Интернет желілерінің жедел қарқынмен дамуы «коммуникацияның автономдылығын» қамтамасыз етеді деп пайымдайды [8, 18 б.]. Сондықтан да Интернет желілеріндегі ортақ қызығушылықтарға ие жатардың әлеуметтік қауымдастықтарының қалыптасуы саяси дамуға қатысты балама идеялармен бөлісуге, өзіндік позициясын ашық айтуға мүмкіндіктер береді. Бүгінгі таңда Twitter, YouTube, Телеграм және Facebook желілерінде түрлі саяси, әлеуметтік тақырыптарға байланысты қауымдастықтар көптеп тіркелген. Әлеуметтік өзекті мәселелерге байланысты жастардың өз пікірлерімен бөлісу мүмкіндігі олардың саяси мәдениетінің артуына оң әсер ететіні анық. Бұл жас азаматтардың бойында демократиялық қоғам үшін өзекті либералды құндылықтардың қалыптасуына ықпал етеді. Қазіргі желі пайдаланушы жастар үшін сөз бостандығы, әділеттілік, заң алдындағы теңдік, еркіндік жоғары құндылықтар болып табылады.

Бүгінгі таңда жастардың барлығы әлеуметтік желілерді белсенді пайдаланатындықтан интернет желілерін пайдалану жиілігі мен құндылықтар иерархиясы арасында корреляция жасау мүмкін болмайды. Бірақ та бүгінгі таңдағы интернет әлеуметтік желілерінің жастардың әлеуметтік мінез-құлқы мен құндылықтық бағдарларына әсерімен байланысты тенденция ретінде либералды идеялар мен материалдық игіліктерге негізделген құндылықтардың таралуын айтуға болады. Сонымен қатар әлеуметтік желіні білім алып өзін-өзі жетілдіру үшін пайдаланатын жастардың саны артып келеді. Алайда жастардың ауқымды бөлігі әлеуметтік желілерді көңіл көтеру және бос уақыттарын өткізу үшін пайдаланады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Патнем Р. Чтобы демократия сработала: гражданские традиции в современной Италии (англ.) русск. пер. с англ. А. Захаров. – М.: Ad Marginem, 2000. – 287 с.
- 2 Бондаренко С.В. Социальная система кибер-пространства как новая социальная общность // Научная мысль Кавказа. Приложение. 2002. № 12 (38). С. 32-39.

3 Янковская Л.В. Виртуальная социализация личности // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия Е: Педагогические науки. Новополоцк, 2017. № 7. С. 169-176.

4 Industry Standard Analytical Platform for transparent & fraud-free influencer marketing: <https://hypeauditor.com>.

5 The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell (2018).

6 Плешаков В.А., Обидина Т.В. Развитие реф-лексии в процессе киберсоциализации юно-шества // Современные проблемы науки и образования. 2014. № 6. С. 1559.

7 Исследования. Социально-сетевая жизнь. http://romir.ru/studies/670_1432155600.

8 Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе (англ.) русск. / Екатеринбург: У-Фактория, 2010. – 328 с.

ГРНТИ 06.54.51

РЕАЛИЗАЦИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА КАК ОСНОВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Ш.Ө. Оразғалиева

PhD-докторант, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

В статье проведено исследование вопросов реализации электронного правительства в Республике Казахстан. Статья в большей мере посвящена анализу текущей ситуации в стране, в частности вопросы функционирования электронного правительства, а также взаимодействие граждан с органами власти в процессе использования информационных технологий. В статье автором приведены некоторые рекомендации по совершенствованию системы государственного управления с использованием информационных технологий.

Ключевые слова: электронное правительство, современные информационные технологии, этапы становления электронного правительства, государственные услуги, электронное государство.

На сегодняшний день несомненным является тот факт, что развитое информационное общество нуждается в эффективном функционировании государственных механизмов, тем самым порождая необходимость в своевременном обеспечении достоверной информацией государственно-властных структур.

Следовательно, можно считать верной оценку, данную многими исследователями, придерживающимися мнения о том, что конец XX столетия является периодом качественного обновления ИКТ, благодаря которым изменилась современная политическая сфера, а также трансформировались ее составные элементы, создав в результате новую форму организации, предъявляющую ряд особенных требований к государственной информационной политике [1, с. 91].

Собственно, поэтому вопросы, касающиеся развития государственных услуг, оказываемых в электронном формате современными цивилизованными государствами, представляет огромный интерес как для простого населения, так и для научного сообщества, рассматривающего его в аспекте совершенствования управления государством.

Необходимо учитывать, что вопрос о влиянии информационно-коммуникационных технологий в сфере государственного управления не является новым.

Все мы знаем, что вопросы и проблемы государственного управления и устройства интересовали еще древних мыслителей и политиков, равно как и современных ученых.

Список известных западных исследователей, которые занимались исследуемым вопросом, гордо возглавляют В. Вильсон, Дж. Гуднай, М. Вебер, Н. Луман, Р. Дарендорф, Г. Эллисон, Л. Уайт, А. Файоль и многие другие.

Вклад каждого из них в изучении проблем государственного управления является неоспоримым. Так, например, известно, что конвергенция государственного управления и менеджмента была изучена Г.Эллисоном, в свою очередь, государственное управление рассматривалось как сфера рациональной деятельности людей в трудах Б. Барри [2].

В последнее время получили широкое распространение такие термины, как «электронное правительство» и «электронное государство», которые чаще всего упоминаются в различных источниках как «E-govemment».

Современная Республика Казахстан в процессе внедрения электронного правительства преследует следующие цели, а именно открытость и прозрачность власти, а также достижение международных стандартов качества оказания государственных электронных услуг в процессе развития электронной демократии. Сегодня в РК ответственное, открытое и эффективное государственное управление формируется в рамках реализации проекта развития электронного правительства.

Реализация проекта электронного правительства в РК является объективным требованием глобализации во всем мире, а также необходимостью в обретении страной соответствующей общественной

инфраструктурой, которая адекватна в социально-экономическом, политическом, идеологическом и информационном аспектах глобального взаимодействия.

Инициатором создания электронного правительства в РК стал Елбасы Н.А.Назарбаев, выдвинув идею еще в 2004 году. Именно в то время в РК была заложена законодательная основа создания электронного правительства, следовательно, был принят Закон РК «Об электронном документе и электронной цифровой подписи».

В тот период отечественными аналитиками был изучен опыт построения и создания электронного правительства таких стран, как Южная Корея, Сингапур, Италия, Германия и Эстония, затем в РК были привлечены международные эксперты, которые разработали «Государственную программу формирования электронного правительства на 2005-2007 годы», которая была утверждена в 2004 году [3].

На сегодняшний день, можно утверждать о том, что за эти годы РК прошла четыре этапа в становлении и развитии электронного правительства.

Первый этап следует называть информационным. Так как в это время был создан портал электронного правительства, содержащий соответствующую информацию. Была представлена информация о работе государственных органов и услугах, предоставляемых ими населению, кроме того, для ознакомления были приведены нормативно-правовые акты и регламенты.

Следующий этап является интерактивным, так как в тот период начался процесс предоставления электронных услуг на портале. Пользователи портала получили возможность подавать заявки на получение документов из большинства государственных учреждений, при этом не потеряв времени в очереди, а также отправлять обращения и запросы в любые государственные органы, и отслеживать статус данного запроса, не выходя из дома.

Внедренные интерактивные услуги на портале электронного правительства позволили населению экономно расходовать время при сборе пакета документов. Именно этот этап ознаменован внедрением ведомственных информационных систем, государственных баз данных, электронного лицензирования и шлюза электронного правительства.

На смену интерактивному этапу приходит третий этап, который называют транзакционным этапом развития электронного правительства. Этот этап предоставил гражданам возможность на оплату государственных пошлин и сборов, штрафов, коммунальных услуг онлайн. На данном этапе у предпринимателей появилась возможность участвовать в электронных государственных закупках, в результате чего проводимые конкурсы и тендеры стали более открытыми и прозрачными.

И наконец, на сегодняшний день мы находимся на четвертом этапе становления электронного правительства, который считают трансформационным. На данный момент электронное правительство ставит перед собой главную цель, которая заключается в максимальной оперативности оказания услуг гражданам.

Социально-значимые услуги на портале электронного правительства удостоились особого внимания, поэтому все без исключения были переведены в электронный формат.

За все время функционирования электронного правительства были достигнуты хорошие результаты, среди них следует отметить то, что мировым сообществом ему дана позитивная оценка, свидетельством чего являются номинации в конкурсах и высокие позиции в республиканских и международных рейтингах.

Так, например, в международном конкурсе WSIS Project Prizes 2013, проходившем в 2013 году в Женеве, систему электронного лицензирования Республики Казахстан признали лучшим проектом в категории «E-Business».

Согласно докладу, подготовленному Всемирным экономическим форумом и опубликованным в апреле 2015 года Индекс сетевой готовности Республики Казахстан занимает 43 строчку из числа 144 стран.

На сегодняшний день по сравнению с предыдущими годами наблюдается быстрый рост страны по большинству параметров и является одной из лучших стран в пространстве СНГ.

Индексом сетевой готовности определяется уровень развития информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в стране и включает 54 показателей, которые отражают вклад информационных технологий в экономику и готовность национальной экономики использовать данные технологии [4].

Благодаря электронному правительству Республика Казахстан получает развитие не только межведомственного взаимодействия в стране, но и добивается связи с электронными правительствами других государств.

Например, создание единого реестра разрешительных документов и лицензий, а также межгосударственного шлюза стало способом обмена информационными ресурсами между странами-участниками Таможенного союза. Подтверждение легитимности документооборота между этими государствами повлекло за собой избрание третьей доверенной стороны. [5].

Развитие информационных систем местных исполнительных и государственных органов следует считать наиболее важным направлением в процессе формирования электронного правительства РК.

В процессе реализации плана развития электронного правительства в РК, проводится работа по созданию новой государственной информационной системы и модернизации, которыми были учтены требования безопасности информационных ресурсов.

В рамках Программы, также продолжается процесс реализации инвестиционного проекта под названием «Электронный нотариат», организатором которого является АО «НИКХ «Зерде». Особенностью проекта является то, что 15 департаментов юстиции РК, 15 территориальных нотариальных палат, а также 931 нотариусов на всей территории Республики Казахстан получают подключение и станут частью единой информационной системы.

Электронным нотариатом будет координироваться вся нотариальная деятельность, что позволит в значительных размерах снизить риски заключения незаконных сделок, путем проверки документов физических и юридических лиц, земельных участков, движимого и недвижимого имущества [6, с. 1].

Восьмого января 2013 года Указом Президента №464 была утверждена Государственная программа «Информационный Казахстан-2020», в которой определены перспективы развития электронного правительства в РК.

Целевыми индикаторами открытости государственных органов, в соответствии с данной программой являются:

1) необходимость удержания индекса е-участия Республики Казахстан (по методике ООН) на протяжении реализации Программы в числе первых 5 стран;

2) активно используемые приложения, базирующиеся на сервисах «открытых данных», в 2017 году – в количестве не менее 3, в 2020 году – в количестве 10.

С целью развития электронного правительства в качестве инструментария процесса информатизации государства, Программа определила и другие целевые индикаторы, а именно:

1) нахождение индекса «электронного правительства» (по методике ООН) в 2017 году – в числе первых 30, а в 2020 году в числе первых 25 стран;

2) доля государственных услуг, оказанных в электронном формате от общего числа услуг, получаемых в традиционном формате, в 2017 году составила 50 %, а в 2020 году достигла отметки 80 %;

3) в 2017 году – не менее 80 % функций государственных органов стали автоматизированными, в 2020 году – не менее 100 % [7].

Таким образом, можно сказать, что электронный формат общения и взаимодействия с государственными органами представляет все больший интерес среди граждан РК и субъектов предпринимательства. Свидетельством данного факта являются данные, полученные на портале электронного правительства, в соответствии с которыми за 2020 год через е-гов было выдано более 40 миллионов электронных справок, а также более 5 миллионов электронных цифровых подписей [8]. Следовательно, можно констатировать, что на сегодняшний день портал электронного правительства получил большой спрос среди граждан и юридических лиц, так как значительно облегчается работа государственных органов и в результате государственные услуги оказываются наиболее оперативно и эффективно.

В процессе функционирования электронного правительства в Республике Казахстан следует выделить ряд проблемных вопросов, а именно:

1. Первая проблема связана с не проработанностью нормативных актов и положений. Основным нормативный акт в данной области – это Закон РК «Об информатизации», которым определяются цели и принципы государственного регулирования в сфере информатизации, в том числе принцип свободного доступа и обязательного предоставления электронных информационных ресурсов, которые содержат информацию о деятельности государственных

органов. В связи с чем у государственных органов появляется необходимость в обеспечении открытости, гласности и прозрачности своей деятельности. Но в реальности данный принцип не работает должным образом, так как деятельность государственных органов фактически является закрытой как в физическом смысле (чрезвычайно сложный пропускной режим в зданиях государственных органов, турникеты, шлагбаумы и иные барьеры), так и в информационном смысле (на Интернет-ресурсах, официальных сайтах государственных органов информация об их деятельности представлена очень скудно).

2. Слабая подготовленность общества к использованию электронных услуг в связи с тем, что население Республики Казахстан обладает невысоким уровнем компьютерной грамотности.

3. Высокие тарифы на Интернет-услуги, что является препятствием для определенных категорий граждан получить доступ к электронному правительству.

4. Сохранившееся стереотипное поведение граждан, которое связано с отсутствием доверия к оказанию услуг в электронном формате.

5. Проблемы загруженности портала электронного правительства и многочисленные технические неполадки, являющимися препятствием в своевременном и качественном оказании государственных услуг.

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод, что в настоящее время принципов развития «Электронного правительства» и функционирования «Открытого правительства» объективно нуждаются в законодательном определении, а также государство нуждается в проведении активных разъяснительных работ по вопросам функционирования государственных электронных услуг и совершенствования системы обучения компьютерной грамотности населения.

Литература

1 Михровская М. Развитие электронного правительства в Украине как необходимый этап становления сервисного государства // Закон и жизнь. 2013. № 8. С. 90-93.

2 Жангазы Р. Научные школы государственного управления: эволюция административной мысли и основные характеристики. <http://zhangazy.yvision.kz/post/197194>.

3 Дрожжинов В. Электронное правительство: опыт Казахстана. <http://www.pcweek.ru/numbers/detail.php?ID=102321>.

4 Достижения электронного правительства. <http://egov.kz/wps/portal/Content?contentPath=/egovcontent/basic&lang=ru>.

5 Программа по развитию информационных и коммуникационных технологий в Республике Казахстан на 2010-2014 годы. <http://kzcontent.kz/files/zan/postanovlenie>.

6 Электронный нотариат в Казахстане. <http://www.profit.kz/news/5583-E-notaiiat-v-Kazahstane>.

7 Указ Президента Республики Казахстан от 8 января 2013 года № 464 «О Государственной программе «Информационный Казахстан-2020» и внесении дополнения в Указ Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 957 «Об утверждении Перечня государственных программ». <http://www.zerde.gov.kz/sites/default/files/files/>.

8 Количество выданных е-справок в Казахстане за семь месяцев увеличилось вдвое – МТК. <http://newskaz.ru/economy/20120220/2724441.html>.

FTAMP 06.77.65

ҚАЗАҚСТАНҒА БАҒЫТТАЛҒАН ҚЫТАЙЛЫҚ МИГРАЦИЯ

М.С. Сарыбаев

PhD-докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада қазіргі заманауи қытайлық миграцияның ерекшеліктері мен екі жақты қарым-қатынастағы көші-қон үрдісінің рөлі қарастырылған. Мәселенің заманауи библиографиясына талдау жасалынып, қытай миграциясының әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері көрсетілген. Осы мәліметтердің негізінде демографиялық және әлеуметтік-экономикалық сипаттама жасалып, республиканың қоғамдық-экономикалық өміріндегі миграцияның рөліне баға берілген. Қазақстанға Қытай тарапынан бағытталған миграцияның үдерістері талданып, оның ерекшеліктері мен дамуының маңызды заңдылықтары, объективті детерминанттары мен ҚР-да қытайлықтардың артуының әлеуметтік-экономикалық салдары анықталған. Бұл үрдістерді қарастыру ҚХР-дың демографиялық және миграциялық, сондай-ақ шетелдік «хуацяо» диаспорасына қатысты саясатын талдаусыз мүмкін емес.

Түйін сөздер: Қытай, Қазақстан, көші-қон, диаспора, шекаралас аймақтар.

Көші-қон экономиканың, мәдениеттің, ұлттық саясаттың, ұлтаралық және халықаралық қатынастардың жай-күйіне тікелей әсер ететін негізгі факторлардың бірі болды. Қазіргі уақытта көші-қонның саяси құбылысы әлеуметтік-экономикалық анықтаушылардан басым бола бастады. Осыған

байланысты саяси процестер мен көші-қонның өзара байланысын талдау, сондай-ақ олардың өзара іс-қимылының мәні, сипаты мен бағытын анықтау ұлттық және аймақтық қауіпсіздікке қол жеткізудің қажетті элементіне айналады.

Қытай көші-қоны – Қазақстанның ұзақ мерзімді перспективаға арналған әлеуметтік-экономикалық, ал мүмкін демографиялық дамуына ықпал етудің аса маңызды факторларының бірі. Бұл ретте біз демографиялық ахуал және негізгі көші – қон процестері-қазіргі заманғы Қытай өмірі мен саясатының маңызды салалары екенін негізге аламыз, өзінің дамуын ғана емес, көршілерінің дамуын да анықтайды. Болашақта олар Қытайдың көрші елдермен, оның ішінде Қазақстанмен өзара қарым-қатынасын қалыптастыратын факторлардың бірі болады.

Өз экономикаларының өзара толықтырылуын және халықаралық аренадағы мүдделердің айтарлықтай сәйкес келуін ескере отырып, Қытай мен Қазақстан екі ел арасындағы стратегиялық әріптестіктің негізгі бағыттарын белгілеген ХХІ ғасырдың бірлескен ынтымақтастық стратегиясын қабылдады. Бұл ретте алғаш рет Батыс Қазақстанда Ақтөбе облысында жұмыс істейтін қытайлық мұнай және газ компаниялары Қазақстанға заңсыз әкелген қытайлық жұмыс күшінің проблемасы жоғары ресми деңгейде көтерілді. ҚР Президентінің айтуынша, Қазақстан үшін ең оңтайлы шешім-Қытай компаниялары жалдаған қытай жұмысшыларының санын 70 %-ға азайту және оларды жергілікті жұмысшылармен алмастыру керек екенінде. (Казахстанская правда. – 22.12.2006. URL: www.kazpravda.kz).

Қытай көші-қонына ғылыми қызығушылықтың артуы, әлеуметтік-мәдени, демографиялық, экономикалық қауіпсіздік проблемасына назардың шоғырлануы өте уақтылы болып көрінеді, өйткені Қазақстанда Қытайдың болуына байланысты күрделі жағдай қалыптасуда. Қазіргі уақытта Қытай көші-қонының сандық сипаттамаларын ғана емес, сонымен қатар оның сапалық параметрлерін зерттеу мәселесі бірінші орынға шығады. Бұл көші-қон процестерінің қазіргі дамуын және олардың болашақта даму сценарийлерін түсінуде бірінші дәрежелі мәнге ие. Қазіргі заманғы күрделі трансшекаралық көші-қон процестері көшіп-қонушылар мен қабылдаушы қоғамның бейімделу мәселелерін, олардың өзара іс-қимыл факторларын, жанжалды жағдайлар проблемаларын өзектендіреді. Орталық Азиядағы өңірлік және Ұлттық қауіпсіздік мәселелері көбінесе Қытайдағы демографиялық ахуалмен, Қытайдың сыртқы көші-қонының сипатымен және қарқындылығымен айқындалады.

Зерттеу әдістері. Қытай көші-қонын ресейлік зерттеушілер кеңінен атап өтті. В.Я. Портяков [1, 2 б.] ресейлік ғалымдарды зерттеу нысаны ретінде «жана қытай көші-қонын» талдауда келесі негізгі тәсілдерді бөліп көрсету керек деп санайды: «қытайтану», «аймақтық», «демографиялық» және «геосаяси». Бірінші тәсілде Қытай-Қытай мемлекетаралық қатынастарының жалпы контекстіндегі Қытай көші-қон проблемалары зерттеледі. Бұл зерттеу блогы В.Г. Гельбастың еңбектерімен ұсынылған [3].

В. Гельбрастың зерттеулері Мәскеу мен Қиыр Шығыстағы Қытай жерлестерінің өкілдерінің сауалнамасына негізделген. Жұмыстарда осы зерттеулердің нәтижелері ұсынылған-олар Ресейдегі Қытай азаматтарының ең үлкен зерттеулері. Сондай-ақ, жұмыста Ресейдің бірнеше қалаларында Ресей азаматтарының қытайлар туралы пікірлерін және Ресей Федерациясы мен ҚХР арасындағы мемлекеттік қатынастардың жай-күйі мен перспективалары туралы көзқарастарын талдауға арналған анонимді сауалнаманың нәтижелері бар.

Г. Гельбрастың өз шығармаларында жасаған негізгі тұжырымы – «Қытай экспансиясының» жоқтығының дәлелі. Автор Қытай мигранттары «адам өмір сүру жағдайларын» ұсынуы керек және сонымен бірге Ресейде Қытай этникалық көпшілігімен аумақтық анклавтардың пайда болуына жол бермеуі керек деп санайды. Сонымен қатар, ол көші-қон, керісінше, Ресей экономикасының қазіргі даму кезеңінде оң сәт бар деп санайды.

«Аймақтық» тәсіл контекстіндегі жұмыстардың екінші тобы В.Г.Дацыченнің [4] зерттеулерімен ұсынылған. Бұл еңбектерде кең ақпарат жиналып қана қоймай, сонымен бірге Қытай көші-қонының құбылысына, мигранттардың проблемалары мен қытай диаспорасының қабылдаушы қоғамға әсері, Ресей-Қытай сауда-экономикалық қатынастары мен Ресейдің Қиыр Шығыстың әлемдік экономикаға интеграциясы, сондай-ақ Ресейдің сыртқы саясаты мен мемлекеттік қауіпсіздігі мәселелеріне Қытай көші-қонымен байланысты терең талдау ұсынылған.

В. И. Дятловтың жұмысында маңызды тұжырымдар бар. Атап айтқанда, Қытай көші-қоны мен бейімделу процестерін қарастыра отырып, автор Иркутскіде Қытайдың «сауда азшылықтары» жұмыс істейді дейді.

Қазақстандық тарихнамада Қытай көші-қонына геосаяси және «қытайлық» көзқарас негізінен К.Л. Сыроежкиннің [5] зерттеулерінде ұсынылған, онда Қытай көші-қоны туралы мәселе алғаш рет көтерілген, оған баға берілген, Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық процестерге әсеріне талдау жасалған. Сонымен қатар, оның еңбектерінде трансшекаралық қатынастар, ҚХР көші-қон саясаты, демографиялық әлеуеті бойынша қазіргі Қытай зерттеулеріне жалпылама талдау жасалған. Қазақстандағы көші-қон процестері және Қытай көші-қонының жекелеген аспектілері Е.Ю.Садовскаямен зерттелді [6].

Бүгінгі таңда Қытай көші-қонының сандық сипаттамаларын ғана емес, сонымен қатар оның сапалық параметрлерін зерттеу мәселесі тұр. Қытай мен Қазақстанның демографиялық әлеуетінің айырмашылығы, белсенді трансшекаралық көші-қон, Қытай азаматтарының республика аумағында ұзақ уақыт болуы, сондай-ақ туризм және шекарадан өтуге байланысты ауқымды іскерлік байланыстар осы мәселеге ерекше өзектілік береді.

Әдіснамасы. Әлеуметтік процестердің классикалық батыстық теорияларына сүйене отырып, ғалымдар зерттеу әдіснамасын жасады. Атап айтқанда, бұл П.Сорокиннің теориясы [7], оған сәйкес көші-қонды көлденең әлеуметтік ұтқырлық ретінде қарастыруға болады, сонымен бірге екі түрді

ажыратады: ұтқырлық ерікті қозғалыс және құрылымдық өзгерістерден туындаған ұтқырлық (индустрияландыру және демографиялық факторлар).

Еңбектері басқа теориялық тәсілдер аясында орындалған авторлардың ішінде О.Старк пен Э. Тейлор (көші-қонның жаңа экономикалық теориясы) [8]; көші-қон мінез-құлқы мен бейімделу әлеуеті д. Массейдің «көші-қон тізбегі» теориясының көмегімен макро деңгейде талданды [9].

Зерттеу нәтижелері. «Қытай және шетелдік қытайлар» кітабында Ван Гунву «хуацяо» терминін Қытайдан келген барлық иммигранттарға таратады [10]. Бірақ ресми Қытай шеңберлерінде тағы бір көзқарас қабылданды. 1985 жылы ҚХР-да ресми түрде келесі терминология қабылданды: «хуацяо – бұл шетелде тұрақты тұратын, ҚХР немесе Тайвань азаматтығы бар қытайлар;» вайцзи хуажэнь « – тұратын елдердің азаматтығын қабылдаған Қытай тектес адамдар. Бұл терминнің қысқартылған нұсқасы жиі қолданылады – «хуажень» (шетелдік қытайлар). «Хуаи» (этникалық қытайлар) – «хуацяо» мен «хуажэнь» ұрпақтары [11].

Дереккөздердің кең ауқымын ескеретін кейбір сараптамалық бағалаулар бойынша 2002 жылғы жағдай бойынша Қытай, Тайвань, Гонконг және Макао аумағынан тыс әлемде қытай тектес адамдардың саны шамамен 39 млн адамға жетті [12], 2011 жылы – 40.310 млн [13]. Қазіргі уақытта Қытай диаспорасы Еуропада 1.560 адамды (2002 жылы – 550 мың адам), АҚШ-та 4.160 және Канадада 1.510 адамды құрайды.

АҚШ-тағы Қытай қауымдастығының рөлі зор. Мұнда қытай ұлтына тиесілі 12 мыңға жуық коммерциялық кәсіпорын бар. Хуацяоның Америкадағы басты функцияларының бірі ҚХР мүдделерін лоббилендіру болып табылады.

2000 жылы ҚХР «сыртқа шығу» («цзоу чуцью») ұранымен жаһандық сыртқы экономикалық стратегияны жариялады. Оның басты аспектілерінің бірі-Халықаралық еңбек нарығының Елеулі, 10 %-ға дейінгі үлесін жаулап алу (қазіргі уақытта Қытайдың үлесі 2-3 %-ды құрайды). Егер 2001 жылы елдегі жұмыс істейтін халықтың саны 730 миллион адамды, ал қала мен ауылдағы жұмыссыздар саны 150 миллион адамды құрағанын ескерсек, онда оның абсолютті шамасындағы 10 %-ы миллиондаған массаны құрайтыны анық. Жұмыспен қамтудың қазіргі өсу қарқынын сақтай отырып, бұл 2020 жылға қарай жұмыссыздар армиясының саны 100-130 миллион қалаларда ғана қол жеткізе алатындығын білдіреді. Қытай экономистері атап өткендей: жыл сайын 1-2 миллион қабілетті адамды кәсіпкерлік қызмет үшін шетелге жіберу елде және одан тыс жерлерде 10-20 миллион жұмыс орнын құруға мүмкіндік береді, осылайша Қытайдағы жұмысқа орналасу проблемасын жеңілдетеді [14]. Демек, иммиграциялық процестер ауқымға ие болады. Соңғы жылдары жеке мақсаттармен Қытайдан заңды түрде шығатын адамдардың саны жыл сайын 30 %-дан асады. Осылайша, алдағы бір-екі онжылдықта Қытайдан тағы бірнеше ондаған миллион адам көшіп кетуі мүмкін. «Жұмыссыздықтың өсуін тоқтатып, бүкіл халықты лайықты және тұрақты табыс көзімен қамтамасыз ете алмайтындықтан, әйгілі қытай ғалымы В.Гельбрас: «үкімет Қытай қай жерде болмасын, ерте ме, кеш пе оның өркендеуіне қызмет ететініне сенімді, елден

тыс жерлерге шығуға мүдделі болды», – деп жазады. Егер Қытай билігі 150-200 миллион жұмыссыздардың кем дегенде 0,5 %-ы Ресейге көшуге көмектессе, оның айтуынша, бұл «біздің елімізде төтенше жағдай туғызуы мүмкін».

Нәтижелерді талқылау. Соңғы уақытта қазақстандық БАҚ Қытайдың агрессивті экономикалық саясаты туралы көп жазады. Бір жағынан, Қазақстанға ғана емес, Орталық Азия мен Таяу Шығыстың басқа да елдеріне қуатты экономикалық агрессияның болуымен келісуге болады. Қытайлар Парсы шығанағының кейбір елдерінде өте белсенді. Бірақ ҚР-дағы қолданыстағы инвестициялық заңнама үкіметке, ұлттық компанияларға перспективалы мұнай-газ кен орындарынан мұнай-газ ресурстарын сатып алу немесе әзірлеуге, өндіруге, тасымалдауға қатысу кезінде басым құқыққа ие болуға мүмкіндік береді. Қазақстан үкіметінің, егер бұл ҚР экономикалық мүдделеріне сай келмесе, Қазақстан аумағында қандай да бір инвестордың шамадан тыс болуына кедергі жасау үшін заңнамалық тетіктері мен белгілі бір құқықтық мүмкіндіктері бар.

Дегенмен, Қазақстан үшін Қытай тарапынан демографиялық және әлеуметтік қауіп бар. Бірлескен жобаларды жүзеге асыру үшін көптеген қытайлық қызметкерлер тартылатыны белгілі. ҚХР-ның демографиялық әлеуетін және қытайларды бүкіл әлемге қоныстандыру үрдісін ескере отырып, Қытайдың Қазақстанға демографиялық шабуылының қауіпі туралы айтуға болады. Сонымен қатар, баспасөзде акциялардың бақылау пакеті Қытай тарапына тиесілі ҚР Мұнай-газ кәсіпорындарында қазақстандық мамандардың еңбекақысын төлеуде кемсітушілік туралы мақалалар бірнеше рет пайда болды.

1990-шы жылдардың басынан бастап Қазақстан жаңғыртудың бастапқы кезеңінің елі ретінде кеңейіп келе жатқан Қытай иммиграциясының нақты өрісін білдіреді. Қазіргі көші-қон жағдайының көрсеткіштері Қытайдан көші-қонның тез өсіп келе жатқан тенденциялары және біздің елде Қытайдың болуының артуы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Қытай этникалық элементінің басқа мемлекеттердің аумағына енуін талдау экономикалық және демографиялық сияқты негізгі факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстандық зерттеуші Н. Мұстафаев (Қазақстандағы Қытай иммигранттары: мифтер мен шындық. Саяси жаналықтар агенттігі. 22.07.2002) Қытай сауда капиталы және, тиісінше, Қытай иммиграциясы, әдетте, үдемелі жаңғыртуды жүзеге асыратын көпэтникалық елдерге асығады деп санайды. 1970-ші жылдардың өзінде Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің ішкі сауда бойынша операцияларының 60-80 %-ы, оның ішінде бөлшек саудада 70-85 %-ы және сыртқы саудада 40 %-ы жергілікті Қытай капиталына тиесілі болды. 1960-1980 жылдары ЮВА модернизацияның бірқатар кезеңдерінен өтті. Дәл осы кезеңде Қытай этникалық элементінің осы елдерге енуі әсіресе күшейе түсті. Экономикалық дамыған елдерде Қытайдың «сауда азшылықтары» да, чинатаундар да жоқ (Ұлыбритания мен АҚШ-ты қоспағанда). Қытай иммиграциясының тиімді шектеушісі – ұлттық идея, дін негізінде ұлттың шоғырлануы. Сонымен, Оңтүстік Африка елдерінде ислам қытай диаспорасының экономикалық және мәдени-өркениеттік кеңеюінің

кеңеюінің қуатты шектеушісі болып табылады. Ислам факторы Индонезия мен Малайзияда айқын көрінеді (ислам мемлекеттік дін болып табылады). Қытай көші-қонының, араб елдеріндегі қытай диаспорасының, Ислам мемлекеттеріндегі (Иран, Пәкістан), ислам дәстүрлі дін болып табылатын мемлекеттердегі (Түркия, Өзбекстан) іс жүзінде толық болмауын атап өткен жөн. Бұл елдердің барлығы жаңғырту кезеңінен өтті немесе өтуде.

Қорытынды. Қытай көші-қоны – Қазақстанның ұзақ мерзімді перспективаға арналған демографиялық және әлеуметтік-экономикалық дамуының аса маңызды аспектілерінің бірі. ҚХР-да үлкен көші-қон әлеуеті шоғырланған, оны жүзеге асыру нарықтық өзгерістер жағдайында халықтың ішкі қозғалысына ғана емес, сонымен бірге оның елден тыс жерлерге айтарлықтай көші-қон ағымымен бірге жүреді.

Қазақстанда жұмыс істейтін қытайлардан алынған сауалнама деректері олардың әлеуметтік, жыныстық және жас ерекшеліктері бізге жұмыс істеуге жұмыс нарығында бәсекелесуге дайын адамдар келетінін көрсетеді.

Сауалнаманың деректері және әлемдік тәжірибе әкелген екінші қорытынды – тағдыр қытайларды қайда тастаса да, олар ықшам қоныстануға және ұлттық бірегейлік негіздерін сақтауға тырысады. Жаңа жерде олардың санының көбеюі өзіне-өзі қызмет көрсетудің жабық жүйесі қалыптасатын Қытай жерлестерінің қалыптасуына әкеледі. Үшінші қорытынды – қытайлық мигранттар жергілікті халықты өте баяу игереді. Олар үшін аралас некелер іс жүзінде алынып тасталады. Олар негізінен Қазақстанда отырықшылыққа емес, кәсіпкерлік қызметке, капиталды үдемелі жинақтауға, нарықты басып алуға және ұстап қалуға не кейіннен Ресей мен Еуропаға көшуге бағытталған.

Төртінші қорытынды-Қытайдың көші-қон ағынының ұлғаюы Қытай мен Қазақстан арасындағы тауар айналымының өсуінен кейін жүріп жатыр. Қытайдан келген еңбек мигранттары арасындағы сауалнамалар олардың барлығы дерлік Қазақстанға бірнеше рет келіп, оның аумағында бір жылдан астам өмір сүргенін көрсетеді.

Қытай көші-қонының бағыттары Қытайдан тыс Қытай фирмаларының көпшілігінің дәстүрлі тәжірибесіне сәйкес келеді, бұл билік пен басқару функциялары жоғары шоғырланған шағын және орта отбасылық компаниялар. Олар кірістіліктің төмен деңгейіне сүйенеді, оны жоғары айналым қарқынымен өтейді, басқа қытай компанияларымен айналысуды жөн көреді, өз бизнестерін негізінен саудада, қызмет көрсету саласында құрады.

Бизнесті құрудың мұндай схемасы Отаннан білікті емес жұмыс күшінің көп және тұрақты ағымын қажет етпейтіні анық. Қытай көші-қонының жалпы саны дүрбелеңге айтарлықтай себеп бермесе де, Хань халқы «маңызды» немесе «басым» этникалық компонентті білдіретін Оңтүстік-Шығыс Азияның бірқатар елдеріндегі тарихи жады мен бизнес құрылымының ерекшелігі алаңдаушылық тудырады. Қытайлық көші-қонды бақылау және сауатты көші-қон саясатын жүргізу қажеттілігі туындайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Портяков В.Я. Новые мигранты России: промежуточные итоги // Проблемы Дальнего Востока. – 2004. N 3. – С. 39-49.
- 2 Портяков В.Я. Российский вектор в глобальной китайской миграции // Проблемы Дальнего Востока. – 2006. N 2. – С. 12-25.
- 3 Гельбрас В.Г. Россия в условиях глобальной китайской миграции. – М.: Муравей, 2004. – 203 с.
- 4 Дацышен В.Г. Гастарбайтеры на Востоке России: масштабы явления, перспективы и проблемы // «Мост через Амур». Внешние миграции и мигранты в Сибири и на Дальнем Востоке: сборник материалов международного исследовательского семинара. – М., Иркутск: Наталис, 2004. – С. 47-61.
- 5 Сыроежкин К.Л. Проблемы современного Китая и безопасность в Центральной Азии. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2006. – 299 с.
- 6 Садовская Е.Ю. Китайская миграция в Казахстане: современные тенденции и перспективы // Analytic. – 2007. N 6. – С. 33-45.
- 7 Сорокин П. Социальная и культурная мобильность // Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 373-379.
- 8 Stark O., Taylor E. Migration Incentives, Migration Types: The Role of Relative Deprivation // The Economic Journal. – 1991. – p 163.
- 9 Massey D. A Synthetic Theory of International Migration and Economic Development in Comparative Perspective. Population and Development Review. – 1988. – p. 383-414.
- 10 Gungwu Wang. China and Chinese Overseas. <http://www.huayinet.org>.
- 11 Гончаров С.Н. Зарубежные китайцы и программа «четырёх модернизаций» КНР // Проблемы Дальнего Востока. – 1986. N 3. – С. 35.
- 12 Андрианов В.Л. Формирование «Большого Китая»: геополитическое измерение // Китай в мировой и региональной политике: история и современность: Сб. ст. – М., 2000. – С. 93.
- 13 Сыроежкин К.Л. Нужно ли Казахстану бояться Китая: мифы и фобии двусторонних отношений... – С. 215.
- 14 Китай: угрозы, риски, вызовы развитию.– М., 2005. – С. 311.

ГРНТИ 06.77.59

СИСТЕМА И МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КАДРОВОГО РЕЗЕРВА: ОПЫТ СТРАН ДАЛЬНОГО ЗАРУБЕЖЬЯ

И. Бахиткалий

Магистрант, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Ш.Б. Халикова

PhD, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

В данной статье анализируется совершенствование системы кадрового обеспечения в государственном секторе зарубежных стран. Также в статье обозначена работа кадровых служб государственных органов исполнительной власти за рубежом и тема привлечения талантливой молодежи на государственную службу.

Ключевые слова: отбор, продвижение кадров, кадровый резерв, государственная служба, талантливая молодежь.

Происходящие в мире в настоящее время демократические процессы показывают, что хорошие шансы в плане конкуренции оказываются у тех государств, которым удастся привлечь к работе наиболее квалифицированных сотрудников. Отбор работников высшей квалификации, в том числе для государственной службы, становится главным, ключевым вопросом государственного и общественного развития практически для любой страны в мире. Непосредственно человеческий капитал – истинная ценность, и конкурентоспособность любой структуры, тем более государственной, определяется качественным потенциалом сотрудников. При этом современному кадровому отбору предстоит также решить, как удовлетворить стремление сотрудников к большей гибкости труда, найти новые подходы к его организации и более широкому вовлечению женщин в профессиональную деятельность.

Отбор и продвижение кадров в зарубежных системах государственной службы.

Несмотря на разнообразие традиций, стилей государственного и общественного управления в разных странах, соответствующие органы сталкиваются со многими общими проблемами, требующими качественного улучшения деятельности аппарата управления.

Как правило, планирование человеческих ресурсов, систематический анализ перспективных потребностей в отдельных категориях персонала (стратегическое планирование) – стало важнейшей стороной кадровых служб в высших эшелонах власти.

В целом, организация отбора предусматривает:

- разработку основополагающих требований к должности (универсальной основой для разработки требований к должности служат подробные должностные инструкции, при разработке которых используются собеседования, заполнение анкет, метод наблюдений, хронометраж, применение тщательно разработанных тестов и программ испытаний в центрах оценки);

- широкий поиск претендентов с использованием ряда формальных инструментов;

- сопоставление уровня профессионализма претендентов;

- назначение на должность одного из числа нескольких отобранных претендентов.

При подборе претендентов на руководящие должности в зарубежных системах госслужбы огромное внимание уделяется оценке качеств и черт характера, присущих работнику как личности, таких как умственные способности, установка на достижение личного успеха, умение работать с людьми, организаторские способности, мотивация и интересы, ценностные ориентации и др.

Сама эффективность руководства и управления в сфере государственной службы наиболее связана с тремя качествами руководителя, таким как способность к здравым суждениям и успешному применению их при решении проблем, с умением контролировать свои эмоции и с установкой на лидерство и достижение высоких результатов.

При этом, зарубежные специалисты считают, что качественную подборку кадров можно связать с таким понятием как талант – менеджмент.

Управление талантами является относительно новым понятием, зародившимся и развивающимся в последние три десятилетия, что подразумевает применение кадровых технологий по привлечению, удержанию, мотивированию и продвижению талантливых сотрудников для достижения стратегических целей организации.

Война за таланты началась в 80-е годы прошлого столетия с зарождением информационного века, когда важность материальных активов – станков, фабрик и капитала – стала уменьшаться по сравнению с важностью таких нематериальных активов, как собственные сети, бренды, интеллектуальный капитал и таланты. В последнее время компании стали гораздо больше полагаться на талантливых сотрудников. В 1900 году работники умственного труда требовались лишь для 17 % рабочих мест, а сейчас – для более чем 65 %. Когда растёт число таких сотрудников, важно привлекать очень талантливых людей, так как самые яркие работники создают значительно большую сравнительную ценность [1].

Понятие «управление талантами» вошло в научную и практическую терминологию в конце 90-х годов прошлого столетия. За ним стояла целая идеология или парадигма. Есть две книги, которые довольно ярко ее отражают: «Война за таланты», написанная консультантами McKinsey Элизабет Экселрод, Эддом Майклзом и Хелен Хэндфилд-Джонс и «Бизнес в стиле фанк» Кьелла Нордстрема и Йонаса Риддерстрале [2].

Так, в исследовательской работе «Бизнес в стиле фанк» отмечается: «Настала эпоха, в которой все решают талант и время. Деньги делаются на продаже таланта и времени, на эксплуатации таланта и времени, на организации таланта и времени, на упаковке таланта и времени. В результате лидерство и умение руководить людьми становятся ключом к конкурентному преимуществу. Это то, что выделит вас из массы. То, как вы привлекаете, удерживаете и мотивируете ваших сотрудников, важнее технологий. То, как вы строите отношения с вашими поставщиками и покупателями, тоже важнее ваших технологий. То, как вы управляете вашей компанией, и то, как направляете действия людей, являясь их лидером, – определяет ваше отличие. Это обеспечивает вашу уникальность. В то же время, как только управление и лидерство достигают стадии зрелости, будучи основой конкурентного преимущества, их природа меняется» [3].

В результате провозглашения эпохи, в которой все решают таланты, на сегодняшний день каждая организация, стремящаяся к успеху, рассматривает деятельность по управлению талантами как один из основных приоритетов.

Вместе с тем, управление талантами стало олицетворять процветание организации за короткий промежуток времени. Наряду с развитием информационных и цифровых технологий, а также с переходом к умной экономике управление талантами приобретает особую актуальность.

Анализ зарубежного опыта осуществления талант-менеджмента как управленческой технологии для Казахстана имеет особую значимость в связи с необходимостью обеспечения быстрого роста за счет привлечения передового опыта с учетом развития казахстанской специфики развития.

В связи с этим, для Казахстана важно рассматривать и внедрять новые технологии обеспечения развития человеческого капитала в контексте экономического развития страны.

На данный момент на рынке труда появляются люди поколения «Y» (родившиеся во второй половине 70-х – первой половине 90-х годов прошлого столетия), которые в отличие от предыдущих поколений менее лояльны по отношению к работодателю, ориентированы на кратковременные производственные отношения, желают гармонизовать личную и трудовую жизнь, более мобильны, знакомы с современными технологиями, проявляют готовность к обучению, ожидают признания и индивидуального подхода и т.д. Такие перемены в системе ценностей и отношении к работе заставляют работодателей «приспосабливать» свою кадровую политику к ожиданиям и требованиям будущих лидеров [4].

Нынешнее молодое поколение интересуется многообразием в карьере, но им не хватает терпения, предпочтение личных идеалов стоит перед сохранением рабочего места, и как следствие – высокая текучесть. В Великобритании, например, только 57 % сотрудников, отнесенных к поколению Y, намерены задержаться на текущей должности на два года, в Индии – 62 % на Среднем Востоке – 75 %, рекорд лояльности в Малайзии – 87 % [5].

Также необходимо отметить, что государственная служба является наименее благоприятным местом работы для талантливых людей, так как талантливые люди по своей сути требуют для себя особых условий деятельности. Государственную службу своей неторопливой и бюрократической системой управления тяжело приспособить работать и развивать талантливых специалистов. Более того, после советской карьерной системы государственной службы, где продвижение по службе должно было проходить от ступени к ступени, и в редких случаях происходил быстрый рост за счет демонстрации своих талантов, привлечение талантливых людей на государственную службу является затруднительным.

Тем не менее, в Казахстане привлечение талантливой молодежи на государственную службу возможно путем создания эффективной системы выявления, отбора и продвижения. Для этого необходимо знать сущностные характеристики талантливых людей.

Неординарные люди не особенно нуждаются в других. В большинстве случаев они стремятся к самодостаточности. Но в то же время, часто демонстрируют сильную потребность в стимулировании, новизне. Другие люди могут иметь для них значение, однако дело не в самих людях, а в источнике вдохновения, которым они являются [6].

Анализ опыта США показывает необходимость проявления гибкости по отношению к талантливым людям. В исследовательской работе «Война за таланты» отмечается, что, «Некоторые компании уже научились эффективно управлять талантами. И самая известная из них – General Electric (GE). Но большинство компаний управляет талантами неэффективно и с трудом. Заявляя, что люди – самый важный актив, многие не подкрепляют эти слова действиями [7]. Согласно исследованиям, проведенным в США консультантами McKinsey, большинство руководителей компаний согласны, что плохо управляют талантливыми людьми.

Правительство США стремится к системе управления талантами мирового класса, которая касается не только поиска и найма, но и служебной деятельности, развития лидерства, занятости сотрудников и создания HR возможностей. Важнейшей мерой в комплексной программе управления талантами достаточного количества в США является привлечение новых сотрудников с соответствующей квалификацией. Учреждения разрабатывают комплексные программы управления талантами, при этом выходят за рамки поиска и найма. В противном случае они рискуют упустить выгоду от успешного найма [8].

Недавние исследования McKinsey федеральных государственных служащих, показывают, что эффективность практики государства, связанная с развитием таланта и занятости сотрудников значительно отстает от эффективности частного сектора в данном направлении.

Аналог Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы – Офис управления персоналом США (Office of Personnel Management (OPM)), посредством внедрения инноваций в области найма и практики найма добивается резкого сокращения приема на работу. Офис помогает государственным учреждениям продумать, как планировать нагрузки и потребности в кадровых ресурсах и привлечь нужных людей, последний из которых является одним из пяти основных компонентов управления талантами. Согласно рекомендациям Офиса, государственные органы США должны принять комплексный подход к управлению талантами, а государственные органы должны избегать жесткого подталкивающего вниз «правильного» пути карьеры, так как это будет способствовать консенсусу убеждения, что топ-менеджеры следуют только одному пути к источнику успеха [9].

Кроме того, в Америке в настоящее время также ощущается кадровый дефицит на государственной службе. Стремление управлять наиболее талантливыми людьми на государственной службе не дают должных результатов, это усугубляется и сокращением государственных служащих в США. Это – истинный вызов нового века, поскольку под сомнением оказывается будущее государственной службы как эффективной системы обслуживания интересов нации в рамках государственных программ [10].

При этом, в системе заслуг государственной службы США присущи равные условия поступления и продвижения по карьерной лестнице без учета отдельных положений по управлению талантами. Независимо от таланта, претендент на поступление государственную службу США должен отвечать высоким требованиям профессионального и должностного поведения.

Так, в настоящее время раздел 3 Закона о реформе гражданской службы 1978 года в США, параграф 2301 Свода закона США обязывают руководствоваться принципами системы заслуг и регулируют эти принципы [11].

С приходом администрации экс-президента США Джорджа Буша младшего, в соответствии с обнаруженными проблемами по вопросам кадровой политики прежней администрации, были определены основные направления реформ [12].

Например, в 2004 году для оптимизации порядка приема на государственную службу была разработана «Модель найма в течение 45 дней», содержащая пошаговое описание соответствующей административной процедуры. Для привлечения на государственную службу квалифицированных специалистов и повышения эффективности кадрового планирования в 2006 году было подготовлено Руководство по моделям карьеры. Модели карьеры основаны на классификации лиц, поступающих на соответствия государственную службу, определенным набором характеристик. Для каждой

категории (например, «студент») указывается, какие характеристики рабочего места (высокая заработная плата, возможности профессионального роста, дух товарищества и т.д.) являются наиболее важными и какие методы (прохождение практики в государственных органах, оплата обучения и т.д.) могут быть использованы для привлечения и удержания гражданина на государственной службе. Модели карьеры затем используются для составления объявлений о вакансиях на государственную службу, разработки должностных обязанностей, организации рабочего места и в ходе иных процессов управления персоналом [13].

Общие тенденции в сфере подготовки обучения государственных служащих за рубежом.

В целом, в сфере подготовки и обучения кадров в зарубежных странах сложились следующие тенденции:

1. Требования, предъявляемые к уровню образования, знаниям и навыкам претендента на занятие должности на государственной службе, носят, как правило, всеобщий, интернациональный характер. К ним, в частности, относится наличие у претендента высшего образования: если не специального административно-управленческого, то, по крайней мере, экономического или юридического. Правомерно также требование получения специального административного образования лицами, желающими не только остаться на государственной службе, но и продвигаться по служебной лестнице. А это обостряет проблему создания соответствующей сети учебных центров и разработки специальных учебных программ.

2. Увязка постепенного продвижения кадров управления по службе с получением знаний, умений и навыков следующего, более высокого либо специфического уровня позволяет исключить назначение на ответственные должности службы управления людей некомпетентных, не обладающих знаниями и навыками, соответствующими этим постам.

3. При определении сроков обучения (как переподготовки, так и повышения квалификации) лиц, занятых на государственной службе, следует учитывать накопленный в других странах опыт и не устраивать длительных учений». Желательно четко определить цель этого обучения. При этом представляется бесспорно верным принцип: чем выше ранг государственного служащего, тем меньше времени должно отводиться на его обучение. Желательно использовать все возможности обучения управленческих кадров, замещающих высшие государственные должности, по индивидуальной программе, не отрывая их от исполнения служебных обязанностей и щадя самолюбие (не допуская показного сравнения его знаний и умений со знаниями и умениями других чиновников, пусть даже его же уровня).

4. Заслуживает серьезного внимания распространенный в учебных центрах Запада так называемый американский подход к формированию содержания обучения: подбор изучаемых дисциплин и тем, основываясь на комплексе задач, решаемых обучаемыми в ходе выполнения ими своих служебных функций.

5. Методы обучения работников государственной администрации в основном должны активизировать внимание обучаемых и участие их в проведении занятий, хотя общетеоретические и так называемые постановочные проблемы целесообразно рассматривать на традиционных лекциях.

Во многих государственных органах власти и управления за рубежом, создаются комиссии, комитеты, советы (временные или постоянные), в которых проходит предварительное обсуждение важнейших кадровых проблем, предложений по их решению с учетом возможных последствий. В этих коллегиальных органах в контексте конкурсного отбора на государственную службу (кроме политических государственных должностей) также изучаются – по представлению кадровой службы – кандидаты на ведущие должности. При этом привлекаются независимые эксперты и производится консультирование со специализированными оценочными кадровыми фирмами (центрами), которых только в Германии, например, более 700. В ходе такой работы выбираются 2-3 кандидата на должность, предложения по которым вносятся кадровой службой на рассмотрение руководителя для принятия решения о назначении. Вся дальнейшая работа, связанная с карьерой государственного служащего (аттестация, обучение и т.д.), проводится под руководством кадровой службы федерального органа исполнительной власти совместно с органами государственной службы, где они имеются. В кадровые службы комитетом отбираются, как правило, наиболее подготовленные сотрудники, обладающие необходимыми знаниями, способные адаптироваться к быстро меняющейся обстановке, умеющие анализировать происходящие процессы, внедрять нововведения, обладающие высокими морально-нравственными качествами.

В США, Управление кадровой службы, подчиненное непосредственно Президенту, обеспечивает формирование систем найма, оплаты, стимулирования, передвижения федеральных служащих, а также контроль за федеральными ведомствами в области работы с кадрами. Управление возглавляет директор, а в его отсутствие – первый заместитель, назначаемые Президентом. Обе должности отнесены к высшим уровням политических назначений. Данное Управление объединяет деятельность, связанную и с методическим обеспечением, и с практическим осуществлением комплектования штата федеральных служащих на территории страны. Создана сеть пунктов (как минимум по одному в каждом штате) по набору служащих, проведению экзаменов для поступления на государственную службу и продвижению на должности более высокого класса. Действует также сеть «пунктов проведения расследований» (о которых упоминалось выше) – они рассматривают жалобы и заявления управленческих кадров.

К основным тенденциям перестройки управления в государственном аппарате США с точки зрения деятельности кадровых служб можно отнести, во-первых, повышение эффективности деятельности правительственных учреждений, во-вторых, сокращение их численности.

Так, в последние годы в государственном аппарате США доминирует тенденция «рационализации через сокращения», или «управления

сокращениями» (cutback management). Один из сторонников этой идеи Ч. Левин (Институт городских исследований при Мичиганском университете) пишет. «Мы вступаем в новую эру разработки государственного бюджета, руководства кадрами и управления программами. Эта эра в первую очередь характерна нехваткой ресурсов». Обостряется также проблема бюрократизации государственного аппарата, проявлением чего является неоправданное разбухание штатов правительственных служащих, разрастание размеров и числа федеральных органов. Анализ американской практики позволяет выделить целый ряд направлений «управления сокращениями». «Рационализация через сокращения» вынужденная мера, но как подход, разработанный в качестве реакции государственного аппарата на социально-экономические процессы, происходящие в США, представляет типичный образец управленческого инструментария. Применяемые в его рамках конкретные методы и процедуры могут быть полезны для практики службы управления в Казахстане.

В целом, анализ работы зарубежных кадровых служб государственных органов исполнительной власти показал, что их деятельность определяется:

- во-первых, правительственными программами реформирования и модернизации государственного аппарата, повышения его эффективности в решении социально-экономических задач страны, сокращения затрат на содержание государственной службы;
- во-вторых, борьбой с бюрократизмом и коррупцией, справедливым, четким и своевременным предоставлением услуг обществу;
- в-третьих, учетом национальных особенностей и этапов развития государства, внутренних и внешних процессов, воздействующих на него.

Зарубежная работа кадровых служб государственных органов исполнительной власти регламентирована положениями в которых предусматриваются: разработка кадровой политики, стратегия управления персоналом, детальные методические материалы и инструкции для своей деятельности, базирующиеся на конституциях своих стран и других основополагающих законодательных актах, опыте успешной организации службы управления с учетом национальной специфики.

Учитывая вышеуказанный анализ опыта США, необходимо сделать некоторые выводы:

- темпы внедрения систем талант-менеджмента в частном секторе существенно опережает государственный сектор;
- частный сектор более приспособлен к выявлению и развитию талантливых людей, чем государственный;
- система талант-менеджмента в указанных странах непосредственно зависит от системы государственной службы (Parrainage (франц.), Paternalisme (англ.), Spoils system (америк). Concours (франц.), Merit system (америк.);
- независимо от построения системы талант-менеджмента претенденты на государственную службу должны соответствовать определенным высоким профессиональным и этическим требованиям;

– Правительство США стремится к системе управления талантами мирового класса, которая касается не только поиска и найма, но и служебной деятельности, развития лидерства, занятости сотрудников и создания HR возможностей. Важнейшей мерой в комплексной программе управления талантами в США является привлечение достаточного количества новых сотрудников с соответствующей квалификацией. Учреждения разрабатывают комплексную программу управления талантами, при этом выходят за рамки поиска и найма. В противном случае они рискуют упустить выгоду от успешного найма;

– управление талантами на государственной службе во Франции и Великобритании осуществляется путем отбора наиболее успешных выпускников специальных учебных заведений.

Таким образом, Республике Казахстан необходимо придерживаться опыта в системе кадрового обеспечения в государственном секторе зарубежных стран. Однако самой главной научной проблемой является вопрос об адаптации мирового опыта к национальным условиям развивающихся государств. Для Казахстана этот вопрос особенно актуален, поскольку перед нами стоит задача дальнейшего реформирования системы государственного управления. Зарубежный опыт в этой области, на наш взгляд, может быть использован в Казахстане при условии проведения предварительной экспертизы предлагаемых проектов по модернизации госаппарата, опираясь на следующие критерии: адаптируемость к казахстанским условиям и существующей организационной культуре; эффективность и результативность; инновационный потенциал; степень соответствия интересам и ценностям нашего общества.

Литература

1 Майклэ Э. Война за таланты / Э. Майкла, Х. Хэндфилд-Джонс, Э. Экселрод: пер. с англ. Ю.Е. Корнилович. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2005. – 272 с. – С.33.

2 Еремина И., Лавров И. Управление развитием менеджеров организации в рамках стратегий управления талантами // Труды Российского Государственного университета нефти и газа имени И.М. Губкина. – 2010. № 2. – С. 152-160.

3 Нордстрем К., Риддерстрале И. Бизнес в стиле фанк. Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2002. – 280 с.

4 Дворакова З., Федорова А. Европейский подход к управлению человеческими ресурсами: опыт предприятий Чешской Республики // Управленец – 2012. № 56. – С.4-11.

5 Бабкина Ю. Управление талантами как одно из приоритетных направлений развития современного менеджмента // Вестник РЭУ им. Г.В. Плеханова. Путь в науку. – 2012. №4. – С. 10-15.

6 Карташов С., Ожегов Ю., Шаталов Д. Управление талантами как HR технология // Вестник Омского университета. Серия «Экономика», – 2013. – №1. – С. 85-94.

7 Майклз Э. Война за таланты / Э. Майкла, Х. Хэндфилд-Джонс, Э. Экселрод пер. с англ. Ю. Корнилович – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2005. – С.165.

8 Зарина И., Пескин М. Использование знаний о талантах как источник конкурентного преимущества, 11 июня 2013 г. 67 с. // www.trainings.ru/library/articles/?id=15598.

9 Berenson M., Smith M. Beyond hiring: an integrated approach to talent management – N.Y., 2011. – P.131.

10 Митрошенков О. Оценка, развитие оптимизация кадров государственной службы: зарубежный опыт // Управление мегаполисом. 2009. – С.35.

11 Яковлев И. Особенности кадровой политики за рубежом // Управление мегаполисом. – 2009. № 6. – С. 24-42.

12 Оболонский А.В. Кризис бюрократического государства: Реформы государственной службы: международный опыт и российские реалии. – М., С.78.

13 Оболонский, А.В. Кризис бюрократического государства: Реформы государственной службы: международный опыт и российские реалии. – М. Фонд «Либеральная миссия», 2011. – 448 с.

FTAMP 06.77.59

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕ АДАМИ РЕСУРСТАРДЫ БАСҚАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Б.С. Сыздық

Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Қазіргі кезеңде адами ресурстарды басқару функциясы қызметкерлердің ең жақсы қасиеттерін дамытатын және іске асыратын белгілі бір жағдайларды қалыптастыруға бағытталған ұйымның ұзақ мерзімді стратегиясының құралына айналды. Бұл ретте ең алдымен қызметкерлердің шығармашылық әлеуетін дамыту қажет, ал бұл өз кезегінде адами ресурстарды басқару тәжірибесін инновациялық үдеріс, өндіріс, шығармашылық және оқыту арасындағы

байланыстырушы элемент ретінде қалыптастырады. Заманауи талаптар мемлекеттік ұйымдардағы адам ресурстарын басқару тәсілінің өзгеруіне ықпал етіп, мемлекеттік қызметкерлерді басқарудың жаңаша әдіс-тәсілдерін енгізуді талап етеді.

Түйін сөздер: мемлекеттік қызметкер, адами ресурстар, ұйымның әлеуеті, персонал.

Соңғы уақытта мемлекеттік қызметтегі еңбек қатынастарының тәжірибесіне персоналды басқарудың жаңа стилі белсенді түрде енуде (оны партиципативті стиль деп атайды), оның ерекше сипаттары – ашықтық, ақпараттық, сенімділік қатынастар, бағыныштыларға өкілеттікті делегирлеу. Адамның сыртқы және ішкі іс-әрекет себептерімен байланысты болып табылатын аталмыш стиль жетекші мен бағынушы арасындағы паритетті қатынастарға, олардың өзара қолдауы мен әлеуметтік өзара қарым-қатынастарға арналған.

Жаңа басқару стилімен қатар мемлекеттік қызметкерлердің іскерлік қатынастарының этикасында субординация қағидасымен қатар жүретін паритеттілік қағидасы бекітіледі. Іскерлік мәселелерді талқылау тиімділігіне талқылаға қатысушылар өз бағдарлары мен ойларын, көзқарастарын өзінің мәртебесі, лауазымынан тәуелсіз түрде білдіру барысында қол жеткізуге болатыны барлығына мәлім.

Қазіргі таңдағы іскерлік этикеттің негізгі қағидаларын білу адамға кез келген стандартты емес жағдайда аса сенімділікпен бағдарланып, қоршағандардың оның тәрбиелілігіне күмән тудыратын қателіктер жасамауына (мәртебесін түсіретін) мүмкіндік береді.

2021 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметшілердің штат саны 96 910 бірлікті құрады.

Мемлекеттік саяси қызметшілердің штат саны – 739 бірлік, әкімшілік – 96 171 бірлік, оның ішінде «А» корпусы – 91 бірлік, «Б» корпусы – 96 080 бірлік.

Мемлекеттік қызметшілердің штат саны:

Орталық мемлекеттік органдарда – 51 227 бірлік, оның ішінде: орталық аппараттарда – 11 096 бірлік (саяси – 417, «А» корпусы – 74, «Б» корпусы – 10 605); аумақтық бөлімшелерде «Б» корпусы – 40 131 бірлік.

Жергілікті атқарушы органдарда – 45 683 бірлік (саяси – 322, «А» корпусы – 17, «Б» корпусы – 45 344), оның ішінде мәслихат аппараттарында – 1 116 және облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың тексеру комиссияларында 668 бірлік.

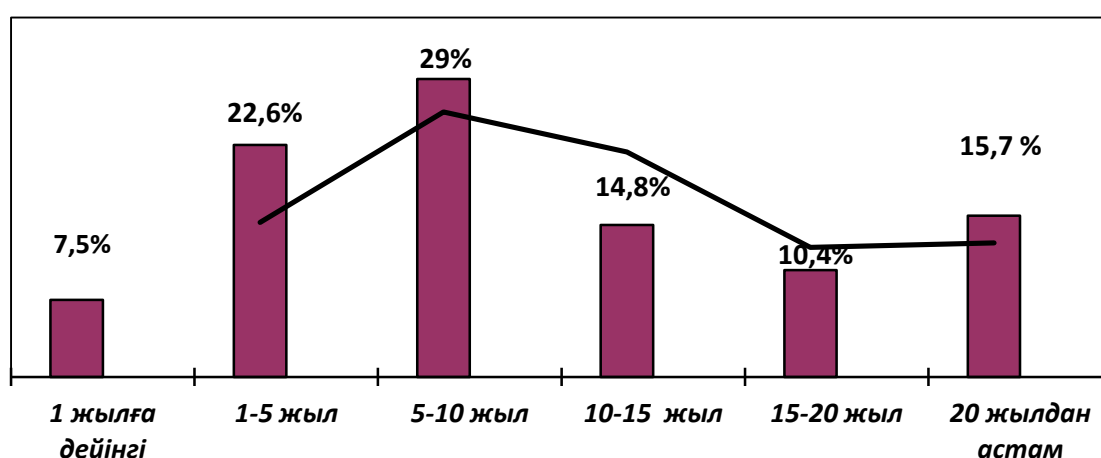
Әйелдер саны – 49 031 немесе мемлекеттік қызметшілерінің нақты санының 55,5 %, оның ішінде басшылық лауазымдарда – 39,8 % (23 959-тен 9 531).

Мемлекеттік қызметшілердің орташа жасы – 39,2 жас, бұл ретте мемлекеттік саяси қызметшілердің орташа жасы – 47,6 жас, мемлекеттік әкімшілік қызметшілердің «А» корпусы – 46,4 жас, «Б» корпусы – 39,1 жас.

Мемлекеттік қызметшілердің жас құрамы бойынша саны: 23 жасқа дейін – 976 адам (1,1 %), 23-тен 30 жасқа дейін – 18 131 (20,5 %), 30-дан 40 жасқа дейін – 30 722 (34,7 %), 40-тан 50 жасқа дейін – 20 322 (23 %), 50 жас және одан жоғары – 18 258 адам (20,7 %).

Мемлекеттік қызметте орташа өтілі – 10,6 жыл, бұл ретте мемлекеттік саяси қызметшілердің орташа өтілі – 16,8 жыл, «А» корпусының мемлекеттік әкімшілік қызметшілердің орташа өтілі – 18 жыл, «Б» корпусы – 10,5 жыл [1].

Мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік қызметтегі және орналасқан лауазымдағы өтілдері 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Мемлекеттік қызметтегі еңбек өтілі бөлінісінде қызметшілердің үлесі.

Атқаратын лауазымда орташа өтілі – 4,1 жыл, мемлекеттік саяси қызметшілерде – 2 жыл, «А» корпусының мемлекеттік әкімшілік қызметшілерінде – 1,5 жыл, «Б» корпусы қызметшілерінде – 4,1 жыл.

Мемлекеттік қызметтің сапалық құрамы мынадай параметрлермен сипатталады. Мемлекеттік қызметшілер жалпы санынан 92,4 % немесе 81 650 адамда жоғары білімі бар.

Орта және орта кәсіптік білімі бар мемлекеттік қызметшілердің үлесі – 7,6 % немесе 6 759 адам.

Мемлекеттік қызметшілердің көпшілігінде экономика және бизнес (31 554 немесе жоғары білімі бар мемлекеттік қызметшілердің жалпы санынан 38,6 %), құқық (20 822 немесе 25,5 %), техникалық ғылымдар және технологиялар (7 816 немесе 9,6 %) және білім (5 633 немесе 6,9 %) саласында білімі бар. Сонымен қатар, 19 498 (22,1 %) мемлекеттік қызметшіде бірден артық жоғары білімі бар, 4 497-де (5,1 %) жоғары оқу орнынан кейінгі білімі бар.

Мемлекеттік қызметтер көрсету саласын одан әрі жетілдіру мемлекет пен азаматтардың өзара іс-қимылының тиімділігін арттырудың негізі болып табылады.

2013 жылдан бастап «Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданған сәттен бастап мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді ұсыну сапасы артып, оларды электрондық форматқа көшіру жүзеге асырылуда. Қызылорда облысының қызмет берушілері тарапынан 372 мемлекеттік көрсетілетін қызмет түрі бойынша барлығы 6155896 қызмет көрсетілді.

Оның ішінде, электронды түрде – 3748279, мемлекеттік органдармен қағаз түрінде – 2017428, Мемлекеттік корпорация арқылы – 390189 қызмет көрсетілген.

Есепті кезеңде Департаментпен 47 бақылау іс-шарасы, оның ішінде 14 профилактикалық бақылау және 33 жоспардан тыс тексеру жүргізілді. Бақылау іс-шараларының қорытындысы бойынша 222 заң бұзушылық анықталды. Ең көп бұзушылықтар еңбек және халықты әлеуметтік қорғау (38%), ауыл шаруашылығы (27%) салаларында орын алып отыр. Бақылау шараларының нәтижесінде 13 тұлға тәртіптік жауапкершілікке тартылды.

ҚР ӘҚБтК-нің 465-бабы бойынша 11 әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама толтырылып, бюджетке 409477 теңге өндірілді.

Сондай-ақ, ҚР ӘҚБтК-нің 462-бабына сәйкес 1 әкімшілік құқықбұзушылық туралы хаттама толтырылып, 27780 теңге өндірілді. Барлық өндірілген айыппұл соммасы 437257 теңгені құрады.

Есепті кезеңде Департамент жанындағы мемлекеттік қызметтер көрсету мәселелері жөніндегі Ведомствоаралық жұмыс тобының 6 отырысы өткізілді.

Департаменттің бастамасымен облыстық және аудандық деңгейде мемлекеттік қызметтер көрсету мәселелері бойынша 11 қоғамдық кеңес отырысы ұйымдастырылды.

Бұдан бөлек, «Digital agent» мобильді қосымшасы арқылы қызмет берушілердің жұмыс сапасын бағалау мүмкіндіктері, электронды үкімет порталы мен электронды сандық қолтаңбаны қолдану тәртібін түсіндіру бойынша мемлекеттік органдарда, білім беру ұйымдарында, базарлар мен сауда орындарында 579 шара өткізіліп, 108374 адам қамтылды.

Әдеп жөніндегі кеңестің отырысында қаралған 72 мәселенің 60 % немесе 43-і тәртіптік істер болса, 7 мәселемен мемлекеттік органдар басшыларының, аудан әкімдердің мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңнамалары бұзушылықтарының профилактикасы бойынша атқарған жұмыстарының қорытындысы туралы есептері, 7 мәселемен Әдеп жөніндегі уәкілдің қызметінің нәтижелері, 4 мәселемен мемлекеттік органдардың тәртіптік комиссиялары жұмысының нәтижелері, 1 мәселемен сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне жүргізілген сыртқы талдау қорытындысы және 10 өзге де мәселелер қаралды.

Тәртіптік істерді қарау нәтижелерімен Әдеп жөніндегі кеңестің шешімімен 31 қызметші әртүрлі тәртіптік жазаға тартылды, оның ішінде 13-не

Әдеп кодексі талаптарын бұзғаны үшін, 18-не мемлекеттік қызметке кір келтіретін тәртіптік теріс қылықтарға жол бергені үшін тәртіптік жазалар қолданылды, 12 тәртіптік іс тоқтатылды [2].

Халықтың мемлекеттік аппаратқа деген көзқарасы мемлекеттік қызметтердің сапасымен және қолжетімділігімен байланысты екенін атап өту керек.

Мемлекеттік қызметтер көрсетудің қолданыстағы стандарттары мемлекеттік қызмет көрсетудің тәртібін, мемлекеттік қызметтің сапасы мен қолжетімділігі көрсеткіштерінің нормативтік және міндетті түрде орындалуға тиіс мәндерін, шағым беру тәртібін және байланысу ақпаратын, сондай-ақ мемлекеттік қызметтер көрсету кезіндегі уақытша шектеулерді белгілейді.

Алайда, қазіргі кезде мемлекеттік органдардың қызметінде мемлекеттік қызмет көрсету кезінде тиімсіз ұйымдастырушылық және ақпараттық қамтамасыз ету, мемлекеттік қызметтер көрсетудің бекітілген стандарттарын бұзу фактілері байқалуда. Бұл заңды және жеке тұлғалардың мемлекеттік қызметтер сапасы мен қолжетімділігіне тиісті дәрежеде қанағаттанбауына әкеп соғады.

Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби деңгейінің төмен болуы, бюрократия көріністері және мемлекеттік қызметтерді көрсету кезінде әкімшілік кедергілердің болуы мемлекеттік қызмет имиджіне кері әсерін тигізуде және халық пен бизнестің мемлекеттік органдар жұмысына қанағаттанбауының негізгі себебі болып табылады.

Мемлекеттік басқарудың бүкіл құрылымын күшейтпей, қоғамды қазіргі заманғы жағдайларда модернизациялау мүмкін емес. Оның ішінде, мемлекеттік басқару жүйесінің өзі де алғашқы кезекте жедел реформалауды қажет етеді. Осының барлығы келесі мәселелер қатарын ұсынады:

- мемлекеттік аппарат реформалардың басты қозғаушысы және біржола бетбұрысының кепілі рөлін алуы тиіс;

- мемлекеттік қызметшілерді құқықтық, материалдық, қаржылай және әлеуметтік қамтамасыз ету қуатты және мықты мемлекеттік бюджеттің қалыптасуымен тығыз байланысты және бұл сыбайлас жемқорлықтың, кадр қозғалысының жиілігінің, кәсіби өсуді көтермелеу шараларының болмау себептерінің бірі [3].

Мемлекеттік қызметте адами ресурстарды басқаруды жетілдіру мақсатында, кадрлық жұмыстардың сындарлы ортасын қалыптастыруда келесі шараларды бөліп көрсетуге болады:

1. Персоналды басқару қызметі (кадрлық қызмет) мәртебесін көтеру, олардың функцияларын қайта қарау арқылы басқарушылық уәкілеттіліктерін арттыру, аталмыш қызметте тиісті сала кәсіпқойлары қызметкерлерімен қамтамасыз ету.

2. Мемлекеттік қызметтің әрбір ерекшеліктеріне сәйкес келетін базалық нормативтік құқықтық акт дайындау, яғни мемлекеттік қызметтің қандайда болмасын нормасына – саяси, әкімшілік, азаматтық және ерекше түрлеріне қолданылатын және мемлекеттік қызметтің негізгі заңы ретінде ұсынылатын

құжат әзірлеу. Мұндай нормативтік құқықтық акт болып Мемлекеттік қызмет Кодексі бола алады.

3. Персоналды басқару қызметінің (кадрлық қызмет) ақпараттық және әдістемелік қамтамасыз ету мәселелерін шешу, құрылымдық деңгейде мемлекеттік қызмет институтын тұрақтандыру.

4. Әрбір мемлекеттік орган жанында нақты қызметті қалыптастыру мен кезкелген оның құрылымдық деңгейін құру қажеттілігі туындауда, ол басшылық құрамнан тәуелсіз және оның қызметі саяси деңгейден құрылымдық-технологиялық деңгейге ауыстыруға бағытталған кадрлық бастамаларды жүзеге асыру жатады. Мұндай персоналды басқару қызметі (кадрлық қызмет) бола алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметі кадрлары жай-күйінің мониторингі.

<https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/documents/details/149738?lang=kk>.

2 Мемлекеттік қызметшілердің тәртіптік жауапкершілігі.
<https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/documents>.

3 Управление карьерой менеджера [Электронный ресурс].
www.niversalinternetlibrary.kz.

SRSTI 06.75.61

INTERNATIONALIZATION AND FIRM PERFORMANCE, THE MEDIATING ROLE OF ECO-INNOVATION IN KAZAKHSTAN

А. Абилхасан

Магистрант, Сулейман Демирел Университет, г. Алматы

А. Ахметова

Магистрант, Сулейман Демирел Университет, г. Алматы

The work is devoted to analyzing main features and problems of internationalization and Firm Performance as well as the mediating role of Eco-innovation in Kazakhstan. To prevent the existing environmental crisis, a transition

from a technogenic type of development to a sustainable one is necessary, involving the use of new technologies designed to meet the needs of mankind without harming nature and associated with innovative activities based on the implementation of science-intensive products and the use of human potential.

Key words: internationalization, firm performance, eco-innovation, economic of Kazakhstan, green ecology, energy intensity.

At the present stage of development of the world economy, the processes of globalization are intensifying and international competition is intensifying. Under these conditions, more and more enterprises in national economies are experiencing limited domestic sales markets and factors of production in their states. To meet new challenges, including maintaining competitiveness and expanding the scale of production, the business activity of such companies is forced to expand beyond national borders. In economics, this process is usually called the internationalization of business activities of companies. Most often in economics, much attention is paid to the analysis of motivations and strategic decisions made at the micro level, while ignoring such an important component of internationalization as the state policy of recipient and home countries. Nevertheless, the state is often the main subject of international economic relations, the needs of the microeconomic level, through which the country's foreign economic strategy is implemented, is not taken into account, in particular, this applies to the economy of Kazakhstan. That is why this process requires a scientific solution and develops into the internationalization of countries.

The purpose of the research is in analyzing main features and problems of internationalization and Firm Performance as well as the mediating role of Eco-innovation in Kazakhstan.

Research methods: observation, comparison, mental modeling, analysis and synthesis.

Research results:

The tension in the functioning relationship between nature and society is rapidly exacerbating, bringing closer the society's awareness of the reality of the threat of a global ecological catastrophe.

The technogenic type of economic development prevailing on the market can be characterized as nature-destructive, based on the use of artificial means of production, created without taking into account environmental restrictions.

According to experts, the elimination of environmental consequences from the impacts of the technogenic economy requires colossal costs, the release of which from the current system can really be redirected into the development and formation of the global direction of the eco-industry.

To prevent the existing environmental crisis, a transition from a technogenic type of development to a sustainable one is necessary, involving the use of new technologies designed to meet the needs of mankind without harming nature and

associated with innovative activities based on the implementation of science-intensive products and the use of human potential [3].

Eco-innovation in the Republic of Kazakhstan is focused on developing the ability of organizations and consumers to create new technologies and ways to reduce pollution and their consequences, which can further reduce the cost of implementing eco-policy.

The introduction and development of environmental innovations in the Republic of Kazakhstan is motivated by environmental and economic grounds. Eco-innovations are aimed at solving problems of reducing resource consumption, exercising control over the safety of the environment, reducing the cost of eliminating the negative impact of production activities and the production of organic products.

Kazakhstan faces important development challenges that address new issues of long-term growth, environmental sustainability and rational use of resources. Other challenges that need to be addressed if a country wants to achieve its green economy goals are related to the need to reduce GHG emissions. In addition, Kazakhstan has problems with water resources management, including desertification, water pollution and the catastrophic state of the Aral Sea. Finally, to the problems already listed, there is added the management of industrial waste from both currently operating and already closed production facilities, especially in the mining sector and heavy industry (UNECE, 2008).

Solving the problem of high emissions requires strengthening the regulatory framework. The dominance of the extractive industry in Kazakhstan and the high level of its energy intensity have had a serious impact on the quality of its land, water and air. Greenhouse gas emissions in Kazakhstan are higher than anywhere else in Central Asia, both on a per capita basis and in terms of production. CO₂ emissions per unit of GDP are almost four times higher than in Norway and 15% higher than in China. The problem of air pollution is especially acute in large cities such as Almaty and Astana. As a result of manufacturing activities and the increasing use of personal vehicles in both cities, air quality is an increasingly serious health threat.

In fulfillment of its commitments to reduce GHG emissions, Kazakhstan has established an Experimental Emissions Trading System (ETS KZ), as well as a number of regulatory instruments, according to which emissions from the most polluting industries are limited and can be bought and sold. Almost half of the GHG emissions in the country are generated by the oil, gas, energy, mining and chemical industries, which are covered by ETS KZ. Currently, only CO₂ emissions are limited, but there is already discussion about whether methane and other GHGs should be included in the system. Reduction of GHG emissions under the ETS KZ can be increased subject to further legislative reforms and cooperation with relevant stakeholders in the area of clarification of regulatory provisions. Strengthening the position of the agency responsible for the work of the ETS KZ will serve the same purpose, which will allow it to provide better training and support for the regulated entities covered by the ETS KZ. Further reviews of the effectiveness of the emissions regulatory framework are equally important.

Within the framework of the current regulatory framework, the central issues are responsibility for violation of emission standards, the calculation and collection of monetary compensations in favor of the state (in fact, a fine for the purpose of generating income), but not issues of preventing and eliminating environmental damage. Environmental quality standards (EQS), expressed in terms of maximum permissible concentration (MPC), are the main tool for combating pollution, but these standards were formulated in the 1980s on a scientific and theoretical basis. They have not been translated into a legislative and regulatory plane, taking into account practical application and compliance with industry requirements.

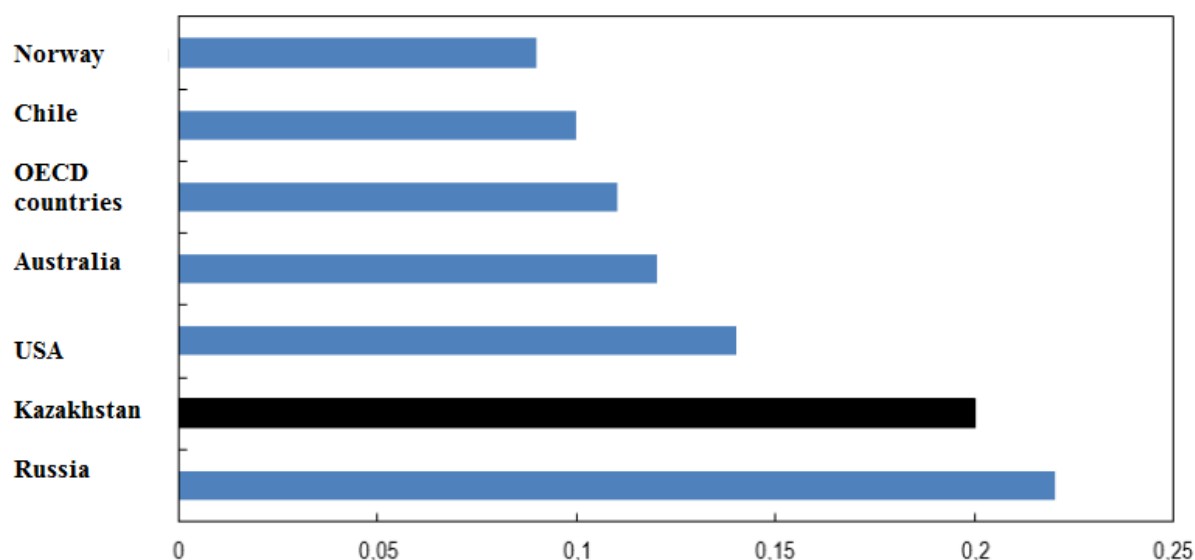

Figure 1. Energy Intensity in 2019 (TPES / GDP PPP (TOE / thousand USD)).

Regulations in OECD countries are also based on sound scientific evidence, but at the same time provide for an assessment of the acceptable level of risk under the conditions of compliance with precautionary measures. Some initial reform efforts have been made in this area, but new standards have not been introduced, and therefore the old standards are still the starting point for regulation. Kazakhstan Needs Improved Energy Efficiency and Diversification of Energy Resources The energy intensity of GDP in Kazakhstan is nearly double the OECD average (figure 1). This partly reflects its economic structure: the dominance of the resource-extracting industry implies more higher energy intensity than, for example, a service-based economy.

At the same time, it reflects the geography of the country. The energy intensity of GDP is generally higher in extreme climatic conditions, while Kazakhstan has a harsh continental climate with long, harsh winters and often very hot summers.

However, in addition to the above, the high energy intensity of Kazakhstan also reflects inefficient working methods, and the use of outdated technologies and outdated infrastructure. The breakdown of energy intensity by sector shows that in Kazakhstan, the energy intensity of the industrial sector is significantly higher than in

other countries that are also active in mining (Figure 2). Given that Kazakhstan plans to increase oil production through new projects on the Caspian shelf and become one of the ten largest oil-producing countries by 2030, energy consumption is projected to double by 2035.

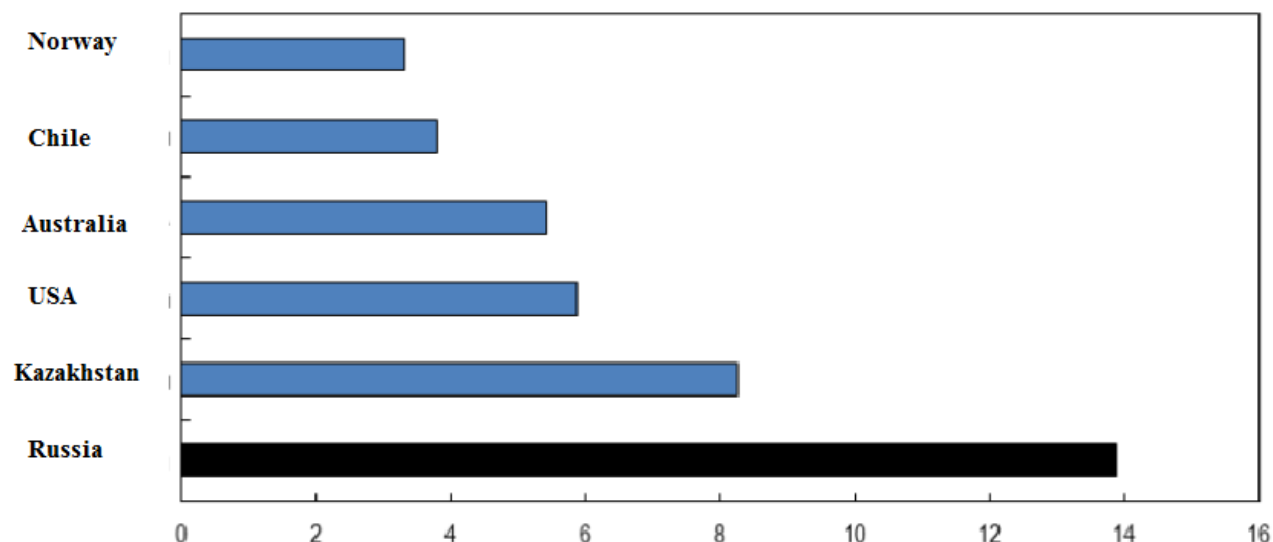

Figure 2. Energy intensity of the industrial sector in 2017 (MJ / PPP USD).

Despite a sharp decline in the energy intensity of Kazakhstan's GDP in the first ten years of independence, energy efficiency growth since the turn of the century has been relatively slow and uneven. In recent years, some progress has been made in implementing energy conservation measures, and yet the level of energy efficiency remains low. For example, in apartment buildings built during the Soviet era, outdated heat distribution systems lead to annual heat losses of up to 30%, and these buildings consume 1.5-2 times more heat per square meter than in European countries with a similar climate. Transmission grids are inefficient across the country, and transmission and distribution losses have been estimated at about 15% of the energy generated in 2013, although the actual figure may be higher. There is still a lot to be done to improve energy efficiency in both production and electricity consumption. According to government estimates, modernization of production technologies has the potential to provide energy savings in the industrial sector of Kazakhstan in the amount of 15 to 40 %, especially in the context of further expansion of the private sector.

Upgrading outdated equipment and installing metering devices can contribute significantly to energy conservation, as can the introduction of minimum energy efficiency standards along with stricter energy efficiency requirements. According to the estimates of the state program «Energy Saving 2020», modernization of electric lighting systems in the country (both in the residential and industrial sectors) will reduce energy consumption by 60%. In general, according to government forecasts, the annual energy saving potential may be from 3 to 4 billion US dollars, and by 2030 it will reach an annual figure of 6-10 billion dollars. Low energy prices, especially

electricity and heating, have reduced incentives to save energy and adopt energy-efficient technologies. Despite the fact that direct support for electricity and heat consumers has been largely eliminated, the state provides indirect support by keeping tariffs for electricity and heat at a level below the real costs of electricity and heat supply. Heating tariffs are not based on consumption, but on square meters of living space, and are more beneficial for those whose living space is larger (which can cause regressive social effects). Tariff reform will help offset operating costs and will help attract investment over time. The contribution of renewable energy sources to the energy balance of Kazakhstan is still small and cannot compensate for losses in energy efficiency. Renewable sources account for approximately 1% in the structure of energy consumption and 9% in the volume of electricity production, although the country's potential in the field of renewable energy is much higher.

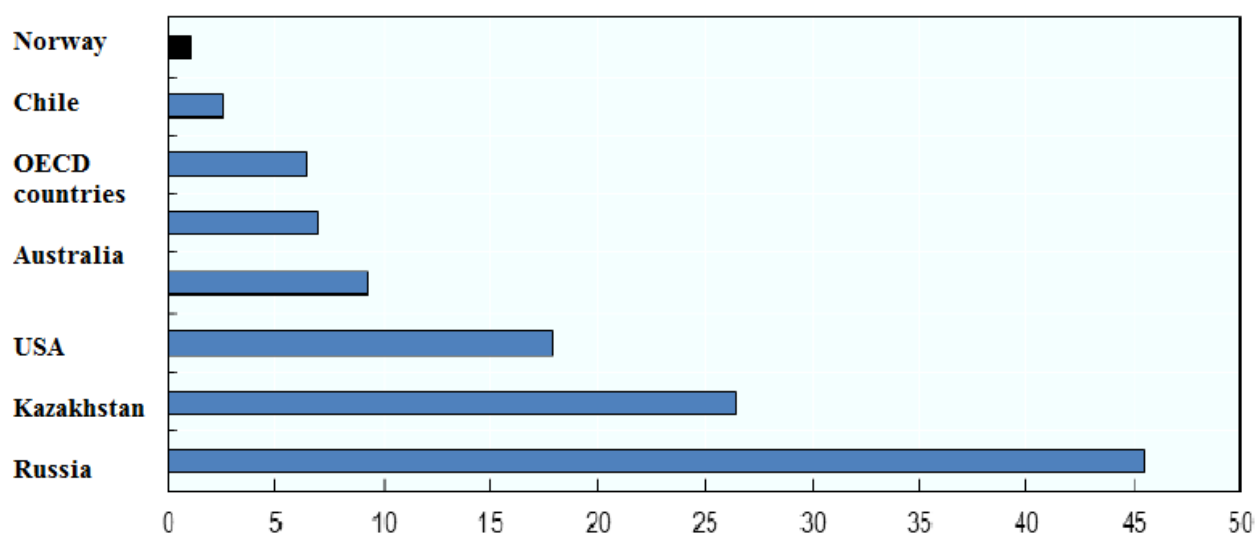

Figure 3. Renewable energy in 2019 (% of primary energy supply).

Growth opportunities from sustainable and clean sources were initially overshadowed by fossil fuels. Most of Kazakhstan's low-carbon energy comes from hydroelectric power plants built under Soviet rule. The number of new projects in non-resource industries such as renewable energies and other forms of clean energy has been limited. The Action Plan for the Development of Alternative and Renewable Energy for 2013-2020 provides for the commissioning of facilities operating on the basis of renewable sources (mainly wind and hydropower) with a total installed capacity of 3,054 MW by 2020. An assessment of the implementation of the plan conducted by the Accounts Committee in 2016 showed that the targets were not met and the lack of coordination led to funding constraints at the national and local levels. In April 2017, the Action Plan was terminated. The government should continue to work on new plans for renewable energy sources that will allow Kazakhstan to realize significant potential in the field of wind and photo energy.

Green financing depends mainly on multilateral sources or government support. In 2018–2019, approximately US \$ 346.7 million was disbursed to the

government in financing for development, mainly in connection with climate change mitigation projects. Most were related to renewable energy and energy efficiency projects. Ninety percent of the total funding came from international organizations, including the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), the European Investment Bank (EIB) and the European Union. In turn, Kazakhstan has increased its financing potential and has become a co-investor in a number of green energy projects through national state funding mechanisms, including the Samruk-Kazyna National Welfare Fund. Despite Kazakhstan's wind and solar energy potential, private sector participation remained limited and barriers to investment in renewable energy projects were high. In 2018, Kazakhstan ranked 75th out of 190 possible in terms of «connection to the power supply system» in the World Bank's Doing Business (World Bank) rating. The rating takes into account the ease of doing business based on the number of procedures, time expenditures, costs, transparency of tariffs and reliability of electricity supply.

Even though Kazakhstan became the first country in Central Asia to introduce a «green» tariff with electricity prices varying depending on the time of year and day, it was not easy to establish reasonable prices. After the start of the devaluation of the national currency of Kazakhstan in August 2017, the cost of the «green» tariff decreased by one third against the dollar. The fall in the tenge drastically reduced the return on investment that foreign companies could expect, and underlined the need to adjust the indexation formulas, which were based solely on inflation. In April 2019, the rules for determining fixed tariffs were revised and their indexation was introduced taking into account inflation and changes in the exchange rate of the national currency. Work is underway to introduce an auction mechanism for the selection of renewable energy projects. Recently, a new formula has been introduced, which will be adjusted in October each year and partially take into account fluctuations in exchange rates, but there have been no significant changes in the area of private sector projects so far.

Lack of investor confidence in electricity supply agreements (PPAs) is compounded by delays in payment and sometimes outright non-payment. Despite the perceived attractiveness of the proposed tariffs for investors (if they take into account inflation and exchange rate fluctuations), the true costs of the projects are still unknown, especially in light of the need to import from abroad most of the equipment and personnel of operating enterprises. Uncertainty about the profitability of projects has limited access to credit, although it is bank loans that are the main source of financing for private investors.

Potential investors in Kazakhstan face additional costs for developing new projects. Obtaining the necessary approvals for conservation and sustainable projects can be difficult and time-consuming. Environmental Impact Assessment (EIA), required for investment in any project and production, can help to take into account environmental impacts and conduct public comment before making investment decisions.

However, in Kazakhstan, the procedures are usually repeated and require the submission of an extensive package of documents. This increases the administrative

burden and often leads to less-than-satisfactory assessments, often irrelevant, and ultimately to ineffective results. Lack of transparency in procedures and requirements hinders the implementation of environmentally sound projects. Complexity of procedures and differences between regions of Kazakhstan are other sources of problems. In 2017, changes were made to simplify the construction of new electrical connections and to facilitate the development of projects in area of renewable energy sources.

New legislative amendments have reduced the requirements for recipients of building permits and the time frame for their approval. «Settlement and Financial Center for Support of Renewable Energy Sources» LLP has created a reserve fund, the funds of which are used to cover cash gaps and debts to energy producing organizations. At the same time, inconsistent law enforcement and lack of transparency raise doubts about the rationale for large investments, especially among foreign companies. Investors are concerned about corruption, bureaucracy and arbitrary enforcement, especially at the regional and municipal levels, where conflicts often arise due to regional differences. External stakeholders continue to complain about preferential treatment for domestic companies, further discouraging foreign investors.

Most of the funding needed to help green the economy is expected to come from the private sector, but governments can play an important role in sustainable growth. First of all, this concerns the early stages of development of renewable energy and the creation of conditions for increasing energy efficiency. A strong regulatory framework with reduced administrative requirements will ultimately help to improve the investment climate. In turn, stricter enforcement will help reduce the opportunities for corruption, arbitrary fines and unannounced inspections that foreign companies have frequently encountered in recent years.

References

1 National Report based on the OECD Green Growth Indicators – Nur-Sultan, 2019, 84 p. // https://www.researchgate.net/publication/340122144_Introduction_of_environmental_innovations_in_the_Republic_of_Kazakhstan.

2 Tleppayev A., Tovma N., & Zeinolla S. Construction of Kazakhstan's system of energy efficiency indicators for the development of industrial competitiveness. In Vision 2020: Innovation Management, Development Sustainability, and Competitive Economic Growth (pp. 2071-2079) (2016).

3 World Bank (2017), Worldwide Governance Indicators, <http://info.worldbank.org/governance/wgi/#home>.

4 World Economic Forum (2017), The Global Gender Gap Report, World Economic Forum, http://www3.weforum.org/docs/GGGR16/WEF_Global_Gender_Gap_Report_2016.pdf.

5 Ziyadin S., Malayev K., Yessenova G., Beyzhanova A. (2019) Oil and gas companies in the innovation conditions of economic development in Kazakhstan. /E3S Web of Conferences 2019-135.

FTAMP 06.73.55

АНАЛИЗ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

А.К. Нурманова

Старший преподаватель, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, город Уральск

Д.С. Тогашева

Старший преподаватель, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, город Уральск

Текущее состояние банков является отражением состояния экономики Казахстана. В статье анализируются финансовые показатели банков второго уровня Республики Казахстан за прошедшие три года. В статье рассматриваются такие показатели как рентабельность собственного капитала, рентабельность активов. Финансовый рейтинг банков позволяет уменьшить риски, защитить свои сбережения и увеличить эффективность от вложений. Конкуренция на рынке финансовых услуг также влияет на количественные и качественные характеристики банковского обслуживания.

Ключевые слово: банковский сектор Республики Казахстан, рентабельность банка, анализ финансового состояния, рейтинг банков Казахстана, активы банковского сектора Казахстана.

Банковская система Республики Казахстан является важнейшим звеном финансовой системы государства и представляет собой совокупность разных видов взаимосвязанных банков и других кредитных учреждений, действующих в рамках единого финансово-кредитного механизма.

В современных коммерческих банках финансовый анализ и анализ финансового состояния, как его составляющая, представляет собой не просто элемент финансового управления, а его основу, поскольку финансовая деятельность, как известно, является преобладающей в банке. С помощью

анализа, как функция управления, и таких функций как аудит и контроль осуществляется внутреннее регулирование деятельности банка.

Содержание, место и роль анализа финансового состояния в банковском бизнесе во многом зависят от специфики деятельности кредитных учреждений.

Роль анализа финансового состояния в управлении деятельностью коммерческих банков, повышении надежности и качества управления является не только ответственной, но и определяющей жизнеспособность как отдельных коммерческих банков, так и банковской системы в целом.

Важной особенностью финансового состояния в банках является то, что деятельность их неразрывно связана с процессами и явлениями, происходящими в той среде, где они функционируют. Поэтому проведению анализа финансового состояния в банке должен предшествовать анализ окружающей его финансово-политической, деловой и экономической среды.

Эффективность большинства управленческих решений может быть оценена с помощью финансовых показателей, поэтому анализ финансового состояния, как неотъемлемая часть финансового анализа является этапом, операцией и одним из основных условий обеспечения качества и эффективности принимаемых управленческих решений. Изучая и характеризуя экономическую эффективность деятельности банка, анализ является одной из функций управления наряду с планированием организацией, регулированием, координацией, мотивацией, стимулированием, гуманизацией и контролем. То есть, анализ финансового состояния и финансовый анализ в целом в коммерческом банке изучает и оценивает не только эффективность деятельности самого банка, но и экономическую эффективность управления им [1].

Проведение эффективного анализа финансового состояния банка предполагает выполнение ряда условий. Ключевыми условиями являются достоверность и точность информации, используемой при анализе, а также его своевременность и завершенность. Отсутствие достоверных данных ведет к недооценке проблем банков, что может иметь опасные последствия для развития ситуации.

Все банковские учреждения Республики Казахстан делятся на два уровня: к первому относится Национальный банк страны, ко второму – все оставшиеся. По мнению экспертов, после длительного финансово-экономического кризиса сегодня казахстанская банковская система испытывает подъем.

Рейтинг банков Казахстана предоставляет пользователям ряд ключевых сведений о финансовой структуре.

1) Надежность. Если есть необходимость в открытии депозитного счета, перевода зарплаты на счет или участия в ипотечной программе, то при выборе банка, главное, на что нужно обращать внимание – это надежность. Повышенные риски наблюдаются при открытии накопительного счета, позволяющего снимать проценты. Не всегда гражданам предоставляются достоверные данные и часто информация о закрытии или санации банка вызывает у клиентов удивление.

Финансовый рейтинг банков позволяет уменьшить риски, защитить свои сбережения и увеличить эффективность от вложений. Рейтинг надежности, в основе которого лежит много характеристик, помогает в создании собственного мнения о банковской структуре на данный момент.

2) Информация об услугах для клиентов. У каждого казахстанского банка собственный перечень финансовых предложений для клиентов. В одних учреждениях более выгодные процентные ставки по кредитам, у других – привлекательные депозитные программы, у третьих – кредитная программа с бонусами и льготами, у четвертых – простое и быстрое оформление кредита. Рейтинг банков Казахстана позволяет сделать подборку по интересующим позициям.

3) Местоположение и доступность банковских отделений. Финансовый рейтинг банков предоставляет такую ценную информацию, как география покрытия, размер депозитного и кредитного портфеля, величина капитала и процент одобрений по заявкам на кредиты. Если банк надежный, то данные сведения находятся в открытом доступе.

4) Отзывы клиентов. Далеко не каждый банк дает своей работе беспристрастную характеристику. Народный рейтинг банков формируется реальными клиентами, которые оставляют правдивые отзывы. В комментариях описываются впечатления от работы банковских сотрудников, оперативность реагирования на возникающие проблемы (пересмотр размера взносов, реструктуризация кредита, погашение до срока), впечатление о взаимодействии со структурой [4].

По состоянию на 1 января 2021 года в Республике Казахстан функционируют 26 банков, из них 14 банков с иностранным участием, в том числе 12 дочерних банков второго уровня, 1 банк со 100 %-ным государственным участием.

Активы банковского сектора Казахстана составляют 28.7 трлн. тенге или менее \$67 млрд. Ссудный портфель в структуре активов составляет 53% или 15.3 трлн тенге (\$35.5 млрд). Коэффициент финансового леверджа банковского сектора или отношение обязательств к собственному капиталу равен 668%. Данный уровень пока не является критичным и не создает систематических рисков.

Кредитный портфель БВУ по итогам декабря уменьшился на 67,2 млрд тенге до 13,6 трлн тенге (снижение с начала года на 12 % или 1,9 трлн тг.). Вместе с тем, без учета Qazkom, Bank RBK и лишённого лицензии DeltaBank, годовой рост ссудного портфеля составляет 10,0 % или 1,1 трлн тенге. По мере улучшения ситуации в экономике вкупе со снижением стоимости фондирования логично ожидать сдержанной активизации банковского кредитования.

Таблица 1. Активы БВУ РК.

№	Показатели	2018	2019	2020
1.	Активы, млрд тенге	24157, 9	25 241,00	29 902,7
2.	Изменение активов, %	-5 %	4 %	11,6 %
3.	Ссудный портфель (СП), млрд.тенге	13 590,50	13 762,70	15 306,3
4.	Изменение СП, %	-12 %	1 %	3,8 %

Активы казахстанских банков к началу текущего года составили 31,17 трлн тг – на 2,6% больше, чем месяцем ранее, и сразу на 16,3% больше, чем год назад. Нарастить активы в кризисном «пандемийном» 2020 году удалось 19 из 26 БВУ РК, и 8 банкам из топовой десятки.

Обязательства банков второго уровня РК составляют 26 208,2 млрд.тенге (на начало 2020 года – 23 158,6 млрд.тенге), увеличение с начала 2020 года – 13,2 %. В совокупных обязательствах банков второго уровня наибольшую долю занимают вклады клиентов – 78,8 %. Обязательства банков второго уровня РК перед нерезидентами² РК составили 1 349,3 млрд.тенге или 5,1 % от совокупных обязательств.

Вклады клиентов составляют 20 639,6 млрд.тенге или 78,8 % от совокупных обязательств (на начало 2020 года 17 997,0 млрд.тенге или 77,6% от совокупных обязательств), увеличение с начала 2020 года – 14,8 % [7].

Вклады юридических лиц составляют 10 284,2 млрд.тенге или 49,8 % от вкладов клиентов (на начало 2020 года 8 664,3 млрд.тенге или 48,2% от вкладов клиентов), увеличение с начала 2020 года – 18,7 %.

Доля вкладов юридических лиц в иностранной валюте уменьшилась с 43% на начало года до 41,45 % на отчетную дату. Вклады физических лиц составляют 10 355,4 млрд.тенге или 50,2 % от вкладов клиентов (на начало 2020 года – 9 312,7 млрд.тенге или 51,8 % от вкладов клиентов), увеличение с начала 2020 года – 11,2 %.

Доля вкладов физических лиц в иностранной валюте уменьшилась с 41,7% на начала года до 41,5 % на отчетную дату.

В первую тройку по годовому росту активов также входят Сбербанк (плюс 43,5 % за год) и KaspiBank (плюс 29,4 %) [5].

Отдельно подчеркнём, что рост активов в 2020 году ощутимо превысил показатель предыдущих лет. Так, по итогам 2019 года активы БВУ РК увеличились всего на 6,2 %, в 2018-м – лишь на 4,2 %, а в 2017-м – ушли в минус [5].

Банки Казахстана имеют существенный запас ликвидности, составляющий порядка 14 трлн тенге, из которых порядка 12,3 трлн тенге представлены высоколиквидными активами. Наличие свободной ликвидности позволяет банкам обслуживать свои обязательства в полном объеме [6].

Банковский сектор имеет достаточный запас капитала. По состоянию на 1 октября 2020 года коэффициент достаточности основного капитала (к1-1) составил 19,9 % (при минимальном уровне – 7,5 %, для системообразующих

банков – 9,5 %), коэффициент достаточности собственного капитала (k_2) – 25,3% (при минимальном уровне – 10 %, для системообразующих банков – 12%), что в среднем по системе существенно превышает установленные законодательством нормативы.

Наблюдается некоторое оживление темпов роста кредитования экономики в результате комплекса принятых мер стимулирования кредитования и поддержки населения и субъектов МСП в виде отсрочки платежей по кредитам и рефинансированию действующих займов по льготным условиям государственных программ.

Во втором квартале текущего года ввиду принятых ограничений в части снижения рисков потребительского кредитования, а также в рамках принятых мер по кредитованию экономики отмечалось уменьшение портфеля потребительских кредитов на 3 %. В третьем квартале 2020 года отслеживается тенденция их роста на 1,4 %. При этом объем вновь выданных кредитов банков на потребительские цели за январь-сентябрь 2020 года уменьшился по сравнению с аналогичным периодом 2019 года на 19,4 % (– 621,5 млрд тенге).

В современных условиях ведущие коммерческие банки Республики Казахстан стремятся выполнять широкий круг операций и финансовых услуг для своих клиентов с тем, чтобы расширить свою доходную базу, повысить рентабельность и конкурентоспособность. При этом важно иметь в виду, что развитие банковской деятельности предполагает предоставление новых финансовых услуг с минимальными издержками для клиентов и самого банка, использование приемлемых цен на услуги, необходимые клиентам. Особое значение приобретает в этой связи гибкое банковское обслуживание, способное реагировать на формирующиеся потребности изменяющейся экономики.

Конкуренция на рынке финансовых услуг также влияет на количественные и качественные характеристики банковского обслуживания. Наряду с выполнением традиционных банковских операций населению – привлечением средств в депозиты, предоставлением ссуд и осуществлением расчетно-кассового обслуживания населения – современные банковские институты в нашей стране начинают выполнять также электронные услуги, маркетинговые исследования по заказу клиентов, валютные операции, прочие услуги, в том числе трастовые, информационно-справочные консультационные, фондовые и другие.

Значение активизации роли банков, обслуживающих население, состоит в том, чтобы при наименьших затратах содействовать максимальному эффекту, наиболее полному удовлетворению потребностей клиентов в банковском обслуживании, улучшению качества банковского обслуживания частных лиц, расширению спектра банковских операций и снижению их себестоимости.

Можно определенно сделать вывод о том, что коммерческие банки сегодня – основная составная часть кредитно-финансовой системы любой страны. Они занимают господствующее положение на рынке ссудных капиталов. Масштабы их деятельности в экономике развитой страны поистине

огромны. Представление об этом дает статистика денежных потоков, проходящих через коммерческие банки.

Литература

- 1 Текущее состояние банковского сектора Республики Казахстан. Алматы, 2019. <http://www.afn.kz/>.
- 2 Обзор банковского сектора Республики Казахстан. Рейтинговое Агентство РФЦА. – Алматы, 2020.
- 3 Отчет о финансовой стабильности Казахстана, 2020. Национальный Банк Казахстана.
- 4 bankchart.kz.
- 5 ranking.kz.
- 6 forbes.kz.
- 7 <https://finreg.kz>.

FTAMP 06.56.21

КӘСІПКЕРЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Г.Б. Шахаева

Магистрант, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Алматы қ.

Мақалада Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметінің мемлекет тарапынан толық қолдауымен жүзеге асырылатыны және шағын кәсіпкерліктің нарықтық экономиканы қалыптастыратын негізгі фактор болып табылатынына нақты нормативтік құжаттар негізінде анықтама берілген.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік құқық, инновация, мемлекеттік реттеу механизімі, нарық экономикасы, фактор, мемлекет, шағын кәсіпкерлік.

Бәрімізге де белгілі, кәсіпкерлік азаматтық-құқықтық реттеу объектісі болып табылады. Және осыған сәйкес, азаматтық құқықтың нормалары кәсіпкерлік саласында пайда болатын құқықтық қарым-қатынасты ғана реттемейді, онда кәсіпкерлердің құқығы мен заңды мүддесін сыбайлас-жемқорлықтан қорғауға бағытталған нормалар қатары бар. ҚР Азаматтық

кодекс (жалпы бөлімі 27.12.1994 жылы қабылданған, іс-әрекетке 01.03.1995 жылы кірген, ерекше бөлім 01.07.1999 жылы қабылданған) жатталған жүйе құратын заң болып табылады, ол мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастың барлық ауқымын реттейтін құқықтық негіз болып қызмет етеді, нарықтық экономика жағдайында дамиды. Бұл азаматтық заңнамамен реттелетін қатынас саласында кәсіпкерлер заңмен тыйым салынғаннан басқа кез-келген іс-әрекет жасауға құқылы.

Кәсіпкерлердің құқығы мен заңды мүдделерін қорғау – бұл құқыққа қол сұқпауды қамтамасыз етуге, бұзған жағдайда және бұзу салдарын жойған кезде оны жүзеге асыруға, жандандыруға бағытталған заңмен қарастырылған іс-шаралар жүйесі.

ҚР АҚ 9 бабы құқықты қорғайтын органдарды, қорғау құралдарын (тәсілдерін) және қорғау тәртібін белгілейді – сот, арбитраж немесе аралық сот болып табылатын бәрімізге де белгілі. Кәсіпкерге міндетті түрде ҚР АҚ 2 бабымен танысу қажет, онда азаматтық кодекстің негізгі қағидаларының біреуі бекітілген – кім болса да жеке істерге араласпауы. Бұл қағиданың мағынасының бірі – билік және басқару органдарына кәсіпкерлер өз мүлкіне қалай билік жүргізіп, өз пайдасын бөліп, кірісін пайдаланып жүргеніне ықпал жасауға тыйым салынуы. Осы қағидаға сәйкес сондай-ақ ешкімнің рұқсатын, келісімін алу, ақпарат беру қажет емес, егер осыған ұқсас талаптар тікелей заңмен бекітілмесе. Біріншіден, кәсіпкерлік түсініктің мағынасын түсіну қажет.

ҚР АҚ 10 бабы келесідей анықтама береді: «Кәсіпкерлік – ол меншік формасына қарамастан, тауарларға (жұмыстар, қызмет көрсету) сұранымды қанағаттандыру арқылы таза табыс алуға бағытталған, жеке меншікке (жеке кәсіпкерлік) немесе мемлекеттік кәсіпорынды шаруашылық жүргізу (мемлекеттік кәсіпкерлік) құқығына негізделген азаматтардың және заңды тұлғалардың бастамалы қызметі. Кәсіпкерлік қызмет кәсіпкердің атынан, тәуекелмен және мүліктік жауапкершілікпен жүзеге асырылады» [1].

Кәсіпкерлік қызмет анықтамасынан шаруашылық қызмет келесі қажетті белгілермен сипатталады:

а) нарықта өнім, қызмет көрсету, жұмыстар өндіру және сату арқылы кіріс (пайда) алуға бағытталған;

б) бастама болып табылады, яғни кәсіпкердің тек өз ықтияры бойынша оның мүддесіне сәйкес және оның өз қарауы бойынша жүзеге асырылуы мүмкін. Небір жетекші органның немесе тұлғалардың бұйрығы немесе тікелей нұсқауы бойынша іс-әрекетті жүзеге асыруды кәсіпкерлік деп есептеуге болмайды;

в) кәсіпкердің толық мүліктік дербестігі базасында жүзеге асырылады. Кәсіпкер мүліктік базаның меншігі болып табылады, ол кәсіпкерлік барысында болуы мүмкін мүліктік шығын мен шығыстың толық қаупін көтереді.

Кәсіпкерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың азаматтық-құқықтық формаларына келер болсақ, мұнда кәсіпкерлік азаматтық-құқықтық реттеу объектісі болып табылады. Азаматтық құқықтың нормалары кәсіпкерлік саласында пайда болатын құқықтық қарым-қатынасты ғана реттемейді, онда

кәсіпкерлердің құқығы мен заңды мүддесін сыбайлас-жемқорлықтан қорғауға бағытталған нормалар қатары бар [2, 47-48 б.].

ҚР Азаматтық кодекс (жалпы бөлімі 27.12.1994 жылы қабылданған, іс-әрекетке 01.03.1995 жылы кірген, ерекше бөлім 01.07.1999 жылы қабылданған жадталған жүйе құратын заң болып табылады, ол мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастың барлық ауқымын реттейтін құқықтық негіз болып қызмет етеді, нарықтық экономика жағдайында дамиды.

Екіншіден, кәсіпкер ҚР Азаматтық кодексінің 10 бабының 3 тармағын зерттеуі керек, онда кәсіпкерлерді қорғау және қолдау тәсілдері қаралады:

1) кәсіпкерлік қызметті, қызметтің лицензияланатын түрлерінен басқа, ешкімнің рұқсатын алмай-ақ жүзеге асыру мүмкіншілігі. Конституцияның 10 бабы ҚР-ң әр азаматының, арнайы рұқсат талап етілетін қызмет түрлерінен басқа(лицензия), ешбір шектеусіз және рұқсатсыз кәсіпкерлік қызметпен айналысуға құқығын бекітеді. Кәсіпкерлік қызметті лицензиялаудың негізгі міндеті не өз-өзінен немесе оны ойдағыдай емес жағдайда жүзеге асырған кезде мемлекеттік немесе азаматтар мүддесін бұзуы мүмкін түрлерін шектеу болып табылады.

Кәсіпкерлікті лицензиялауға заңнамалық негіз болып 1995 жылғы 17 сәуірдегі ҚР «Лицензиялау туралы» Заңы қызмет атқарады. Лицензияны беру шарттары бұзылған жағдайда ол заңсыз деп мойындалуы мүмкін. Лицензияны мерзімінен бұрын тоқтату, кері қайтарып алу, оның іс-әрекетін тоқтата тұру немесе оны заңсыз деп мойындау заңнамалық актілермен бұлтартпай белгіленген және сыбайлас-жемқорлыққа жол бермеу үшін оған қатаң сәйкес болуға тиіс;

2) кәсіпкерліктің барлық түрлерін экономиканың барлық саласында бір тіркеу органда шамасынша жеңіл тіркеу тәртібі. ҚР 1995 жылғы 17 сәуірдегі «Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілеттіктерді есепке ала тіркеу туралы» Заңмен заңды тұлғаларды тіркеудің жалпы тәртібі белгіленген, оның ішінде кәсіпкерлік қызметпен айналысатындарды да. Тіркеу кезінде кәсіпкерлік қызметпен айналысу заңдылығы тексеріледі [3].

Шағын кәсіпкерлік субъектілері олардың орналасқан орнын куәландыратын құжат тапсырмайды. Заң және басқа заңнамалық актілермен қарастырылғаннан басқа небір құжаттар мен мәліметтерді талап етуге тыйым салынады. Коммерциялық құпияға мемлекеттік бақылау функцияларын, тергеу немесе сот іс-әрекеттерін орындау арқылы, қызмет жағдайымен және т.б. қол жеткізе алатын тұлғалар оны басқа тұлғаларға жарияламауға міндетті.

3) мемлекеттік органдармен жүзеге асырылатын кәсіпкерлік қызметті тексеруді заңнамалық актілермен шектеу. ҚР кәсіпкерлік қызметті және бақылау-қадағалау функцияларын жүзеге асыратын органдардың қызметін реттейтін нормативтік-құқықтық актілердің көптеген саны қабылданған. Оларға ҚР 2006 жылғы 31 қаңтардағы «Жеке меншік кәсіпкерлік туралы» заңдары, 2003 жылғы 22 желтоқсандағы Мемлекеттік құқықтық статистика және арнайы есеп жүргізу туралы», Бас прокурордың 2004 жылғы 1 наурыздағы бұйрығымен бекітілген шаруашылық субъектілер қызметін тексерудің барлығын есепке алу

бойынша Нұсқау. Кәсіпкер оларға оның қызметін тексерумен байланысты сұрақтар пайда болған жағдайда жүгіне алады. Тексеріс тағайындалғаны туралы акті негізінде тек қана бір тексеріс жүргізіледі. Тексеріс тек қана тексеріс тағайындалған актіде көрсетілген лауазымды тұлғамен (тұлғалармен) жасалады.

4) кәсіпкерлік қызметті заңнамалық актімен қарастырылған негіз бойынша шығарылған сот шешімі бойынша мәжбүрлікпен тоқтату. Кәсіпкерлік қызмет кез-келген негіз бойынша тоқтатылуы мүмкін. ҚР АҚ 49 бабы заңды тұлғаның сот шешімі бойынша таратылу жағдайларын қарайды: банкрот болған жағдайда; заңды тұлғаны оны құрғанда заңнамалық бұзушылық жіберілген кезде тіркелгенін заңсыз деп мойындаған кезде; заңды тұлғаның жарғылық мақсаттарына қайшы қызметті әрдайым жүзеге асырғанда; қызметті тиісті рұқсатсыз (лицензиясыз) немесе заңнамалық актілермен тыйым салынған қызметті, немесе бірнеше дүркін немесе дөрекі заңнамалық бұзушылықпен, оның ішінде декларация бермеумен жүзеге асырылса; заңнама қарастырған басқа жағдайларда.

5) заңнамалық актілермен жеке меншік кәсіпкерлік үшін тыйым салынған жұмыстар, тауарлар және қызмет көрсету түрлерін, экспортқа немесе импортқа тыйым салынған немесе шектелген тізілімдерін белгілеу. ҚР АҚ 49 бабының 2 т.4 т. заңнамалық актілермен тыйым салынған қызметті жүзеге асырған кезде заңды тұлғаны сот тәртібінде таратуын қарастырады. Мұндай актілермен жеке меншік кәсіпкерлік үшін тыйым салынған жұмыстар, тауарлар және қызмет көрсету түрлерін, экспортқа немесе импортқа тыйым салынған немесе шектелген тізілімдер қарастырылуы мүмкін.

Мемлекеттік заңды тұлғалар үшін шектеу олардың құрылтай құжаттарымен және олардың құқықтық мәртебесі туралы нормативтік актілермен, сондай-ақ Қазақстанның халықаралық келісімдерімен қарастырылған [4, 43-44 б.];

6) мемлекеттік органдарды, лауазымды тұлғаларды, сондай-ақ басқа тұлғаларды және ұйымдарды кәсіпкерлер алдында олардың қызметіне заңсыз кедергі жасағаны үшін заңнама белгілеген мүліктік жауапкершілікке тарту.

7) атқарушы, бақылаушы және қадағалаушы органдарға кәсіпкерлік субъектілермен осы органдардың функциясына жататын міндеттерді орындауға келісім-шартқа тұруға тыйым салу. Кәсіпкерлік субъектілерімен келісім қатынастарға түсу ҚР 1998 жылғы 2 шілдедегі «Сыбайлас-жемқорлықпен күрес туралы» Заңы қарастырған сыбайлас-жемқорлықпен күрестің негізгі қағидаларына қайшы, оның 5 бабының 9 тармағы бақылау жасайтын жеке және заңды тұлғаларға кәсіпкерлік қызметпен айналысуға мемлекеттік реттеудің болмауы туралы жариялайды.

Қорыта келе, біз кәсіпкерліктің дамуын, соның ішінде, Қазақстандық кәсіпкерліктің пайда болуы мен дамуын, оның түрлерін, яғни кәсіпкерліктің формасын тандаудағы факторлар, кәсіпкерліктің көлемі жағынан, ұйымдық-құқықтық нысандарына байланысты таңдалу формаларын, кәсіпкерліктің экономиканың маңызды элементі ретінде әсерін қарастырдық. Сонымен қатар,

кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау мақсатында жүргізілетін әртүрлі саясаттар мен іс-шараларды, соның ішінде, мемлекеттік қолдау нәтижесінде пайда болып, дамыу үстіндегі түрлі институттарды және ұйымдарды қарастырдық. Қазіргі кезде, кәсіпкерлік Қазақстан экономикасының маңызды элементі болып табылады. Отандық кәсіпкерлікті дамыту, әртүрлі кәсіпкерлік салалардың құрылымын жетілдіру мен оларды тиімді пайдалану шаралары алдағы экономикасы тұрақты дамығн, индустриялы ел болуымызға жол ашпақ.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) 27 желтоқсан 1994 жыл //Электронная база законодательства «Параграф».
- 2 Естемиров М.А. Кәсіпкерлік құқық. – Алматы, 2014. – 141 б.
- 3 Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған) (2019.23.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен).
- 4 Бердалиев К.В. Қазақстан экономикасын басқару негіздері. – Алматы: Экономика, 2001. – 241 б.

ГРНТИ 06.81.45

СИСТЕМА КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

А. Кудабергенова

Магистрант, Almaty Management University, г. Алматы

В статье рассматривается система управления корпоративными компаниями и акционерными обществами в Казахстане, а факторы, воздействующие на формирование национальной модели корпоративного управления, уровни улучшения системы корпоративного управления в РК. Повышение уровня их корпоративного управления обладает высокой актуальностью. Принимая во внимание будущие возможности организации IPO, компании, обладая высокой степенью корпоративного управления, будут иметь некоторые возможности для роста заинтересованности со стороны вероятных инвесторов к акциям предприятий.

Ключевые слова: корпоративное управления, национальная компания, инвестиции, институциональные инвесторы, прибыль, дивиденды.

Финансовые специалисты главных рейтинговых компаний говорят, что корпоративное управление в РК приобрело заметный толчок за последние годы. Отмечается некий рост заинтересованностей, проявляющейся к проблеме роста уровня корпоративного управления в национальных организациях РК – дочерних организациях фонда национального состояния «Самрук-Казына», имеющего статус государственного холдинга.

Основными мотивами проявления заинтересованности стала потребность и непосредственность развития и роста сектора корпораций, требующего притяжения существенных капиталовложений. Оптимизация системы корпоративного управления содействует возникновению новых способов доступа к внешнему и недорогому финансовому обеспечению и росту проявления доверительных отношений к корпоративным акциям и облигациям, а также росту капитализации национальных компаний. По этой причине они проявляют большую заинтересованность в нахождении эффективных и продуктивных решений, которые способны оказать благоприятное влияние на индикаторы формирования стоимости.

Институциональные и интеграционные тренды в ходе функционирования рыночных трансформации в Казахстане способствовали формированию корпоративной сферы управления, содержащего крупные промышленные и промышленно-торговые акционерные компании, финансово-промышленные группы, транснациональные и холдинговые предприятия, которые максимально устанавливают основную роль в обеспечении роста экономики республики страны.

Отличительными признаками системы корпоративного управления в РК в настоящее время являются следующие:

- относительно высокая по сравнению с мировой практикой доля менеджеров на крупных предприятиях;
- довольно низкая доля банков и других финансовых институциональных инвесторов;
- фактически отсутствует такая национальная группа институциональных инвесторов, как пенсионные, акционерные фонды, являющиеся важнейшими субъектами рынка в развитых странах с рыночной экономикой;
- неразвитый рынок ценных бумаг обеспечивает низкую ликвидность акций большинства предприятий и невозможность привлечения инвестиций из сферы малого бизнеса;
- с другой стороны, отсутствие развитого рынка ценных бумаг снижает актуальность обеспечения для предприятий достойной репутации на рынке и прозрачности информации;
- во многих случаях отношения с кредиторами или акционерами более важны для руководителей предприятия, чем отношения с собственниками;

– важнейшей особенностью остается «непрозрачность» отношений собственности: характер приватизации и пост-приватизационного периода привели к тому, что фактически невозможно провести четкую границу между реальным и номинальным собственником.

Среди важных факторов, которые оказывают влияние на формирование национальной модели корпоративного управления, следует выделить:

- структура владения акциями в корпорациях;
- специфика финансовой системы в целом как механизма трансформации сбережений в инвестиции (типы и распределение финансовых контрактов, состояние финансовых рынков, типы финансовых институтов, роль банковских институтов);
- соотношение источников финансирования корпорации; макроэкономическая и экономическая политика в стране;
- политическая система (существует ряд исследований, проводящих прямые параллели между устройством политической системы «избиратели – парламент – правительство» и моделью корпоративного управления «акционеры – совет директоров – менеджеры»);
- история развития и современные особенности правовой системы и культуры;
- традиционная (исторически сложившаяся) национальная идеология; сложившаяся практика деловых отношений;
- традиции и степень вмешательства государства в экономику и его роль в регулировании правовой системы.

Определенная консервативность характерна для любой модели корпоративного управления, а формирование его конкретных механизмов обусловлено историческим процессом в конкретной стране. Это означает, в частности, что не следует ждать быстрых изменений модели корпоративного управления вслед за какими-либо радикальными правовыми изменениями.

Необходимо подчеркнуть тот факт, что для РК и других стран с рыночной экономикой в настоящее время характерны только формирующие и промежуточные модели корпоративного управления. Для них типичны ожесточенная борьба за контроль в корпорации, недостаточная защита акционеров (инвесторов), недостаточно развитое правовое и государственное регулирование.

Имеются некоторые исследования, представляющие, что для многих инвесторов – причины раскрытий сведения и обеспечения безопасности прав акционеров, обладает даже преимущественным значением, нежели индикаторы финансовой работы, в процессе принятия решения о капиталовложениях. По заявлению специалистов в сфере экономики Всемирного банка, использование принципов корпоративного управления оказывает заметное содействие росту инвестиционной привлекательности предприятия, которая находит собственный отблеск в премиальных выплатах, которые готовы выплачивать инвесторы [1].

Всемирный банк рекомендовал структуру корпоративного управления, в которой инвесторы будут принимать неотъемлемое присутствие в объективном и честном принятии обоснованных решений. Между официально установленными инвесторами и корпоративным управлением предприятия присутствует взаимная связь. Практика корпоративного управления, соблюдаемая компанией, устанавливает общее число официально установленных инвесторов, проявляющих желание и намерение вкладывать в компанию. Исследование консалтинговой организации McKinsey, представило, что институциональные инвесторы проявляют готовность за компании, отличающиеся отличным менеджментом. Компания McKinsey провел комплекс представлений официально установленных инвесторов и индивидуальных акций с инвестиционной направленностью на развивающиеся институты, и определила, что 80% из них готовы осуществлять выплаты во благо компаний, отличающихся хорошим менеджментом [2].

Развитое корпоративное управление осуществляет охрану прав инвесторов путем использования положений нормативно-правовых актов, при этом уменьшая его риски и содействуя притяжению дополнительных капиталовложений. Высокий уровень корпоративного управления выступает фундаментальной основой для предоставления охраны акционеров и вкладчиков, предоставляя своевременность, отчетливость раскрытия данных в соответствии с главными течениями функционирования предприятия. Целесообразно рассмотреть, каким образом увеличение уровня корпоративного управления способно оказать воздействие на инвестиционную притягательность организаций.

Во-первых, корпоративное управление существенно упростит организациям разрешение к рынкам инвестиций. Оптимизация и совершенствование доступа к финансовому обеспечению, служит самым ценным благоприятным результатом корпоративного управления. Уровень корпоративного управления имеет возможность установить, будет ли благоприятным для организаций выход на инвестиционные рынки. Инвесторы воспринимают уровень корпоративного управления, как основной фактор в процессе инвестирования финансовых ресурсов, повышенный уровень корпоративного менеджмента, предоставляет вкладчикам спокойствие по поводу того, что акции организации смогут обеспечить прибыльность и рентабельность предприятий. Ужесточение предписаний, предъявляемых непосредственно к акциям осуществляющих выпуск лиц на отечественном рынке ценных бумаг, образует потребность для внедрения организациями более высоких шаблонов корпоративного управления.

Во-вторых, применение международных стандартов отчетности предоставляет корпорациям возможность пользования недорогим финансовым обеспечением в зарубежных банковских учреждениях. Не существует сомнения по поводу того, что финансовая объективность и справедливость, целесообразное раскрытие данных обладают главным смыслом в каком-либо государстве, в первую очередь, в развивающихся. В свою очередь, независимый

контроль и проверка предоставят надлежащий уровень проявления доверия к формируемой финансовой отчетности. Результаты в данной сфере уже сейчас наблюдаются у крупных корпораций и национальных компаний в Казахстане, чему содействовало внесение изменений и дополнений в законодательство о бухгалтерском учете и финансовой отчетности в 2007 г., которые предусматривают использование МСФО компаниями, владеющими листингом, компаниями крупных величин, а также компаниями с присутствием доли государства [3].

Новая стадия оптимизации системы отечественного корпоративного управления, в частности в национальных организациях, берет свое начало после формирования фонда национального состояния «Самрук-Казына». Данная структура является неповторимой в своем роде и не имеет похожих структур ни в одном государстве постсоветского пространства. Акционерное общество «Фонд национального благосостояния «Самрук-Казына» было сформировано посредством объединения акционерных компаний «Фонд устойчивого развития «Казына» и «Казахстанский холдинг по управлению государственными активами «Самрук» и выступает одним из наиболее крупных отечественных холдингов [4].

Целью фонда служит внедрение наиболее эффективных практик корпоративного управления в организации группы. Для выявления уровня корпоративного управления в дочерних организациях, фондом «СамрукКазына» была сформирована методика организации испытания корпоративного управления. На основании ее итогов, были обнаружены отрицательные аспекты систем менеджмента в организациях, и устанавливаются способы оптимизации корпоративного управления. Также, в целях оптимизации корпоративного управления, вследствие объединенного изучения с первостепенными международными институтами, фондом был разработан и внедрен новый кодекс корпоративного управления для класса организаций в 2015 году [5].

Для соответствия кодекса с последними тенденциями корпоративного управления Фонд провел совещание со специалистами ОЭСР. Целью кодекса выступает увеличение уровня корпоративного управления в организациях и национальных компаниях, обеспечение объективности и справедливости функционирования и подчиненности принципам корпоративного управления [5, с. 3]. Кодекс служит актом, который устанавливает главные стандарты управления корпорациями и национальными компаниями в РК. Таким образом, политика корпоративного управления организации, подотчетных непосредственно фонду, должна базироваться на внутренних положениях принятого акта. В настоящий период, фонд и дочерние предприятия располагаются на стадии внедрения документа. В ближайшие несколько лет, дочерние предприятия Национального фонда АО «СамрукКазына» будут выходить на IPO.

Обобщая все вышеприведенное, можно заключить, что лишь высокий уровень корпоративного управления имеет возможность притягивать

капиталовложения в организации, инвестор не желает риска и намерен быть уверенным в том, что его права в качестве владельца, не будут подвергаться ущемлению. Существование требований, ясных международным вкладчикам и предоставляющих им представление о принципах корпоративного управления организации, соблюдение их организациями квазигосударственной отрасли, будет большим достоинством для них на инвестиционном рынке.

В марте месяце глава государства Казахстана Касым-Жомарт Токаев приказал национальным компаниям осуществить выплату до 100 процентов чистой прибыли в государственный бюджет. Но квазигоссектор отнесся к поручению об осуществлении выплаты по дивидендам совершенно по-разному. Доходы национальных предприятий в 2019 году достигли наибольшей величины за последние пять лет, поднявшись на 27,6% в отличие от прошлого года. На сегодняшний день общая прибыль предприятий квазигоссектора образует 2,1 трлн тенге. Чистый доход показал рост до 1,3 трлн тенге (до вычета налогов), в 2018 году её индикатор образовал 789,4 млрд тенге.

При этом в первом квартале 2020 года прибыль от реализации товаров и предоставления услуг показала рост до 407,7 млрд тенге, что на 16,5% выше, нежели в подобном периоде 2019 года, когда доход был на уровне 350 млрд тенге.

Рисунок 1. Выручка нацкомпаний за 2015-2019 годы / Графика Finprom.kz.

23 марта 2020 года президент РК Касым-Жомарт Токаев дал поручение отечественным национальным предприятиям осуществить выплату 100 процентов дохода за 2019 год в государственный бюджет. Данное поручение располагалось в комплексе мер по антикризисному управлению, требующихся по причине пандемии коронавируса и ЧП внутри государства.

«Считаю, что национальные предприятия обязаны осуществить выплату дивидендов стране за прошедший год в размере до 100% от чистой прибыли», – сказал Касым-Жомарт Токаев на собрании государственной комиссии по ЧП.

Спустя несколько дней вышло правительственное постановление, которое обязывает предприятия квазигоссектора и ФНБ «Самрук-Казына»

произвести платеж государству до 100 процентов чистой прибыли за прошедший 2019 год.

В Казахстане работают четыре национальных холдинга:

1. АО «Фонд национального благосостояния «Самрук-Казына».
2. АО «Национальный управляющие холдинг «КазАгро».
3. АО «Национальный управляющий холдинг «Байтерек».
4. АО «Национальный инфокоммуникационный холдинг «Зерде».

Всего имеется больше 20 национальных компаний, которые входят в структуру государственных ведомств и холдингов. Создание национальных компаний произошло в соответствии с решением, принятым непосредственно Правительством. От частных организаций они отличаются тем, что контрольный набор ценных бумаг принадлежит непосредственно стране. Госкомпании управляются национальными холдингами.

Нефтяная компания «КазМунайГаз» и пять предприятий-монополистов входят в состав фонда «Самрук-Казына». Фонд был учрежден в 2008 году в целях обеспечения роста национального благосостояния республики и содействия оптимизации и совершенствования национальной экономики. В целом активы организаций, входящих в состав фонда, образуют 28 трлн тенге – это 40 процентов казахстанского валового продукта. Единственный акционер фонда – это Правительство.

Только четыре национальных компании направили чистый доход за 2019 года на осуществление платежа по дивидендам. Причём «КазТрансОйл» не только не только направил в государственный бюджет 100 процентов чистой прибыли – 45,1 млрд тенге, но и намеревался направить нераспределенный доход прошедших лет, то есть 264 миллионов тенге, на осуществление выплаты по дивидендам

Национальный оператор почтовой связи АО «Казпочта» также произвел платеж 100% величины дохода за 2019 год виде дивидендов – 54,4 млн тенге. И осуществила платеж 100% чистой прибыли в государственный бюджет АО «Компания по страхованию жизни «Государственная аннуитетная компания» в сумме 817,7 млн тенге.

Заканчивает четвёрку экспортная страховая компания «KazakhExport», которая входит в состав холдинга «Байтерек», которая произвела платеж в полном размере чистый доход за прошедший 2019 год – 2,3 млрд тенге. По результатам 2018 года предприятие направило дивиденды величиной больше 475 млн тенге, за 2017 год – 639 млн тенге.

Компаний, которые произвели платеж более 50% от чистого дохода, меньше. Предприятие по управлению электрическими сетями KEGOC перечислило на платеж дивидендов 30,1 млрд тенге, что образовало 74% В целом за прошедший год чистый доход предприятия образовал 40,7 млрд тенге.

Наиболее крупный управляющий холдинг «Самрук-Казына» намеревается отдать Казахстану 120 млрд тенге в качестве дивидендов за 2019 год.

«Не обращая внимания на достаточно сложные возможности и предпосылки в экономике, в нынешней обстановке фонд проявляет готовность к реализации собственных полномочий перед единственным акционером – Правительством – по выплате дивидендов. В нынешнем году их объём образует 120 млрд тенге», – заявил председатель правления ФНБ А. Есимов.

Шесть национальных предприятий произвели платеж в размере ниже половины чистого дохода за 2019 год. «Казатомпром» произвел платеж в виде государственных дивидендов ниже 50 процентов от выручки, полученной за год – 99 млрд тенге, или 46 %. При этом чистый доход предприятия в 2019 году уменьшился с 424 млрд тенге в 2018 году до 213,7 млрд тенге.

Энергетическое предприятия, которое входит в состав ФНБ «Самрук-Казына» – «Самрук-Энерго» – произвела платеж по дивидендам в размере 3 млрд тенге, в том числе 2 млрд – в качестве государственных дивидендов специального назначения. Это 42 % от чистого дохода за 2019 год, составившего 7,1 млрд тенге.

АО «Ипотечная организация «Казахстанская ипотечная компания» заработало за прошедший год 8,5 млрд тенге, что практически в два раза больше индикатора 2018 года. Но дивидендами произведет выплату лишь 30 процентов, то есть 2,5 млрд тенге. 6 млрд останутся в компании.

Национальный управляющий холдинг «Байтерек» произвел платеж из полученного в 2019 году дохода в 51,5 млрд тенге лишь 19,4 %, или 10 млрд тенге, а также 1,2 млрд тенге в качестве дополнительных дивидендов.

Монополист в сфере оказания услуг по телекоммуникации и связи «Казахтелеком» произведет платеж 15 процентов от чистого дохода за прошедший год – 8,5 млрд тенге. Оставшаяся часть денежных средств осталась в собственности предприятия, 51 % акций которой находятся во владении республики.

Замыкает рассматриваемый перечень отечественный оператор по разведке, добыче, переработке и транспортировке углеводородов. В соответствии с финансовой отчетностью, чистый доход «КазМунайГаза» за 2019 год образовал 1,158 трлн тенге, в 2018 году – 694 млрд тенге. Совет директоров «КазМунайГаза» принял обоснованное и согласованное решение по осуществлению платежей по государственным дивидендам по результатам 2019 года в размере 81,7 млрд тенге – это 7,05 % от чистого дохода.

Помимо платежей, осуществляемым по дивидендам «КазМунайГаз» перечислил акционерам 20 млрд тенге, включая финансы, направленных для возведений и постройки объектов социального назначения в Нур-Султане и Туркестане.

Прибыль АО «Қазақстан темір жолы», единственный акционер которого ФНБ «Самрук-Казына», в 2019 году показали больше 1,1 трлн тенге. При этом убыток за прошедший год по причине нагрузки на кредитование, курсовой разницы и прочих произведенных затрат образовал 70,3 млрд тенге. В связи с этим предприятие произвело платеж по дивидендам в размере 16,4 млрд тенге, но только в качестве долгов за прошедшие годы.

Аналогичный случай у национального холдинга управления «КазАгро», который принял обоснованное и адекватное решение не осуществлять выплату дивидендов по простым акциям за 2019 год. В соответствии с изданным отчетом, холдинг в 2019 году снизил величину чистого убытка в 10 раз – со 117 млрд тенге в 2018 году до 11,2 млрд по результатам прошедшего годового периода.

Дочерняя компания «КазМунайГаза» АО «КазТрансГаз» приняла решение не распределять чистый доход за 2019 год, который составил 334,3 млрд тенге.

Компании, выплатившие 100% дивидендов	Чистая прибыль за 2019 год	Дивиденды за 2019 года в доход бюджета
«КазТрансОйл»	45,1 млрд тенге	45,1 млрд тенге
Компания по страхованию жизни «Государственная аннуитетная компания»	817,7 млн тенге	817,7 млн тенге
«Казпочта»	54,4 млн тенге	54,4 млн тенге
«KazakhExport»	2,3 млрд тенге	2,3 млрд тенге
Компании, заплатившие более 50% дивидендов		
KEGOC	40,7 млрд тенге	30,1 млрд тенге (74%)
Самрук-Казына	206 млрд тенге	120 млрд тенге (58%)
Компании, заплатившие менее 50% дивидендов		
«Казатомпром»	213,7 млрд тенге	99 млрд тенге (46%)
«Самрук-Энерго»	7,1 млрд тенге	3 млрд тенге (42%)
«Казахстанская ипотечная компания»	8,5 млрд тенге	2,5 млрд тенге (30%)
«Байтерек»	51,5 млрд тенге	10 млрд тенге (19,4%)
«Казахтелеком»	57 млрд тенге	8,5 млрд тенге (15%)
«КазМунайГаз»	1,158 трлн тенге	81,7 млрд тенге (7,05%)
Компании, не заплатившие дивидендов		
«КазТрансГаз»	334,4 млрд тенге	0 тенге
«КТЖ»	1,1 трлн тенге	0 тенге

Рисунок 2. Данные по дивидендам национальных компаний.
Данные по дивидендам / Таблица Informburo.kz

В 2020 году «Самрук-Казына» ожидало значительное падение прибылей.

«Пандемия Covid-19, изменение курса казахстанской валюты, падение стоимости нефти оказали свое неблагоприятное влияние. Было запланировано, что чистая прибыль Фонда в 2020 будет уменьшаться с 1,2 трлн до 167 млрд тенге. Максимальное падение было вероятнее всего у «КазМунайГаза» – утраты чистой прибыли на 83%, падение объемов авиа- и железнодорожных пассажирооборота до 40 процентов», – сообщил А. Есимов.

Также определенные национальные организации «Самрук-Казына» ожидала приватизация в пределах комплексного плана приватизации на 2016-2020 годы. На нынешнем этапе в плане приватизации принимает неотъемлемое участие девять крупных активов фонда и 21 некрупный актив.

Мы взяли в расчёт малые и к тому же убыточные национальные предприятия, акцентировав внимание на крупные предприятия с участием государства, которые приносят доход каждый год. В итоге из направленным национальными предприятиями 100% чистого дохода за 2019 год осуществили платеж всего три:

- АО «КазТрансОйл» – 45,1 млрд тенге.
- АО «Казпочта» – 54,4 млн тенге.
- АО «Компания по страхованию жизни «Государственная аннуитетная компания» – 817,7 млн тенге.

Другие крупные предприятия квазигосударственной отрасли либо не выплатили дивиденды, как, допустим, АО «КазТрансГаз», или осуществили платеж по дивидендам от 7,05 до 74 %.

По причине пандемии коронавируса и его неблагоприятного воздействия на национальную экономику в 2020 году бюджет страны понесёт убытки практически в 2 трлн тенге.

«Утраты прибыли республиканского бюджета на 2020 год оцениваются в 1,7 трлн тенге. На нынешнем этапе стабильность и прочность республиканского бюджета достигается за счет трансфертов из Национального фонда», – отметил Касым-Жомарт Токаев на расширенном собрании членов Правительства 10 июля 2020 года.

Президент подчеркнул, что в 2020 году размер трансферта из Нацфонда увеличен с заложенного 2,7 трлн до 4,7 трлн тенге, а с 2021 года трансферты из Нацфонда должны носить только целевой характер и могут быть направлены исключительно на решение социальных проблем и инфраструктурное развитие.

По задумке Правительства, ежегодные выплаты дивидендов нацкомпаниями в бюджет должны сократить ежегодные трансферты из Нацфонда. С 2020 года нацкомпаниям придётся выплачивать дивидендами не менее 70 % от чистой прибыли в бюджет страны.

Литература

1 Magdi R. Iskander, Nadereh Chamlou. Corporate Governance: A Framework for Implementation // The World Bank Group, 2000. <http://bookre.org/reader?file=789484/> (date of access: 10.05.2017).

2 Chong-En Bai, Qiao Liu, Joe Lu, Frank M. Song, Junxi Zhang. Corporate Governance and Market Valuation in China // William Davidson Working Paper, 2003. № 564. – С. 2.

3 Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» от 28.02.2007 № 234-III // TengriNews. https://tengrinews.kz/zakon/parlament_respubliki_kazahstan/finansyi/id-Z070000234_/ (дата обращения: 10.05.2017).

4 Постановление правительства Республики Казахстан «Кодекс корпоративного управления акционерного общества «Фонд национального благосостояния «Самрук-Қазына» от 15.04.2015 № 239.

http://www.skс.bk.kz/ru/aboutcompany charter_and_other_documents/48340/ (дата обращения: 10.05.2017).

5 Указ президента Республики Казахстан «О некоторых мерах по конкурентоспособности и устойчивости национальной экономики» от 13.10.2008. № 669 // TengriNews. https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-U080000669/ (дата обращения: 10.05.2017).

FTAMP 06.56.21

КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Г.Б. Шахаева

Магистрант, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Алматы қ.

Л.Б. Садуакасова

*Аға оқытушысы, з.ғ.м., І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ.*

Кәсіпкерлік саласы Қазақстан Республикасының экономикасын дамытуда маңызды рөл атқарады. Елдің жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға өтуі қоғам өмірінің барлық салаларында елеулі өзгерістерге алып келді. Сол себепті, аталмыш мақалада кәсіпкерлік құқықтың түсінігі, қағидалары және қайнар көздері зерделеніп, Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметінің мемлекет тарапынан толық қолдауымен жүзеге асырылатыны және шағын кәсіпкерлік нарықтық экономиканы қалыптастыратын енгізгі фактор болып табылатынына нақты негіздемелік нормативтік құқжаттар негізінде тұжырымдалып, қарастырылады.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік құқық, инновация, мемлекеттік реттеу механизімі, нарық экономикасы, фактор, мемлекет, шағын кәсіпкерлік.

Кәсіпкерлік құқықтық нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастар кәсіпкерлік құқықтың пәнін құрайды. Яғни кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру процесінде пайда болатын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Кәсіпкерлік құқық – бұл мемлекеттің және қоғам мүддесінің қамтамасыз ету мақсатындағы шаруашылық қызмет субъектілерінің қатынастарын мемлекеттік реттеу бойынша және олардағы кәсіпкерлік қатынастар реттелетін нормалардың жиынтығын білдіреді. Сондай-ақ кәсіпкерлік құқық пәні ретінде кәсіпкерлік қызмет субъектілерінің арасында туындайтын мүліктік қатынастарды да атауға болады [1, 14-15 б.].

Мүліктік қатынастарды басқа қоғамдық қатынастардан оның белгілі бір деңгейдегі мүліктік құндылыққа иелігі дараланып тұрады. Мүліктік қатынастар әрқилы нысандарда көрініс табады. Сондықтан да олар тек кәсіпкерлік құқық емес, сонымен қатар басқа да құқық салаларымен қоса реттеледі. Мысалы, тұлға ұрлық жасауға оқталса, онда азаматтық жауаптылыққа емес, қылмыстық жазаға тартылуы мүмкін. Өйткені, ұрлыққа оқталу қоғамдық қатынастардағы тәртіпті бұзуға бағытталғанымен, меншік иесіне ешқандай зиян тигізбейді. Ал, егер қылмыстық әрекет не әкімшілік құқық бұзушылық салдарынан мүлікке зиян келсе, онда тұлға азаматтық жауаптылыққа да тартылады. Бірақ, жаза қылмыскер тұлғасының өзіне бағытталса, ал, келтірілген зиян орнын толтыру азаматтық құқық негізінде жүзеге асады. Мүліктік қатынастармен қоса, кәсіпкерлік құқықтың реттеу пәнінің қатарына жеке мүліктік емес қатынастарды да жатқызудың болады.

Кәсіпкерлік құқық мемлекеттік мәжбүрлеу шараларымен қамтамасыз етілетін өзін-өзі ұстау ережелерін қамтиды. Кәсіпкерлік қызмет субъектілері өздерінің ар-намысы, қадір-қасиеті не іскерлік беделіне нұқсан келтірілді деп есептесе онда өз құқықтарын заңнамада белгіленген тәртіпте қорғалуына толық құқылы.

Кәсіпкерлік құқықпен реттелетін қатынастарға әсер ету амалдары мен тәсілдердің жиынтығы оның әдістері болып табылады. Қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу әдістерінің компоненттері:

- құқықтық мен міндеттерді анықтау тәртібі;
- қатынас субъектілерінің әрекеттерінің автономдылығы мен біртұтастығы мемлекеттік тіркеу міндеттілігі ұсынылған құқықтарды анықтау деңгейі;
- құқықтық қатынастарға таратылған заңды фактілерді таңдау;
- субъектілер арасындағы құқықтар мен міндеттерді бөлу, құқықтық қатынастардағы тараптардың құқықтық жағдайының сипаты;
- субъективтік құқықтық қамтамасыз ету жолдары мен амалдары.

Комплексті интеграцияланған кәсіпкерлік қызмет пәні әртүрлі кәсіпкерлік қатынас әдісінің аспектісін қолдануды қолдайды.

Кәсіпкерлік құқықта тек бір ғана емес, көптеген әдістер қолданылады. Олар:

- алдын-ала міндетті тіркеу әдісі;
- құқықтық қатынас жағының еркін автономды әдісі;
- кепілдеме әдісі [2, 41-42 б.].

Құқықтық бұйрық нормаларын алдын-ала міндетті тіркеу әдісінің көмегімен кәсіпкерлік қатынас субъектілерінің құқықтары мен міндеттері

қалыптасады. Ол бір жағы құқық қатынас беруге, ал екіншісі алдын-ала міндетті тіркеу міндеттелсе қолданылады. Бұл әдіс кәсіпкерлік қызметте тіке мемлекеттік реттеу үшін қажет болып табылады. Алдын-ала міндетті тіркеу әдісі арқылы қоғамның жариялық қызығушылық танылады.

Автономды шешім тәсілі – кәсіпкерлік қызметте өнім шығаруды дербес іске асыратын заңды тең құқыққа ие қатынастарда реттейтін әдісі. Бұл әдіс жие келісім әдісі деп аталады. Себебі қаншалықты құқық және міндет құқықтық қатынас жағынан өзара сенімнен құралады. Кәсіпкерлік қызмет қатысушылары арасында сенімді қатынас үшін бұл – жие қолданылатын әдіс.

Кепілдеме әдісі – бір жағы құқықтық қатынас ұсынатын, ал екінші жағы кепілдердің міндетті құқық пен міндет негізінен қалыптасқан, шаруашылық жағдайындағы анықталған мінез-құлық нұсқасын ұсынады.

Құқық принциптерін оның қалыптасуы мен дамуының басталуы мен негізгі идеялары деп түсінеді. Сондықтан құқық принциптерінің қалыптасу үрдісінің объективтілігін танумен бірге олардың мазмұнын анықтайтын экономикалық және әлеуметтік заңдылықтардың бірқалыпты сипатын ескеру керек. Қоғамдық дамудың заңдылықтарының өзгеруі нәтижесінде негізгі құқықтық принциптердің өзгерістері болады, бұл экономикалық қатынастардың сипатына байланысты [3, 22-23 б.].

Кәсіпкер құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау принципі, осы қағида арқылы кәсіпкер өз құқықтарының қорғалатыны, қалауы бойынша кез келген уақытта іске асыра алатындығына сенімділігі артты. Бұл қағида отандық заңнама нормаларынан орын алды.

Экономикалық бостандық және экономикалық мүдделерді қорғау қағидасы – Қазақстан Республикасы Конституциясында, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде және экономикалық қатынастарды реттейтін өзге де нормативтік құқықтық актілерде бекітіледі; аталған қағидаға сәйкес мемлекет кәсіпкерлік қызмет бостандығына және оны қолдау мен қорғауға кепілдік береді; сонымен бірге, кәсіпкерлік қызмет бостандығы шексіз емес және қоғам мүддесіне қажетті жағдайларда заңнамамен шектелуі мүмкін.

Экономикалық қатынастарға мемлекеттік ықпал ету қағидасы – экономиканың қалыпты дамуы мен экономикалық шешімдердің тиімділігін қамтамасыз ететін, экономикалық ықпал етуші шараларды қолданудан көрініс табады;

Бәсекелестік еркіндігі мен монополиядан қорғану қағидасы – нарықтық экономиканың дамуына қажетті негізгі алғышарттың бірі, бұл қағида бәсеке қабілеттілігінің артуына және шығында жұмыс істейтін, өнімдері сұранысқа ие емес, төлем қабілеттілігі жоқ нарықтың субъектілерінің таратылуына ықпал етеді;

Заңдылық қағидасы – құқықтың барлық салаларына ортақ, алайда, нарықтық қатынастар барысында аса маңыздылыққа ие болады, бұл қағидаға сәйкес заңды тұлғалар мен жеке тұлғалар заңмен тиым салынбаған кез-келген әрекетпен айналыса алады [4].

Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялап, экономикасы нарықтық даму жолына түскелі кәсіпкерлік қызметтің дамуына мемлекет тарапынан жақсы қолайлы жағдайлар жасалды. Бүгінде мемлекетімізде кәсіпкерлік қызмет саласын реттейтін заңнама жүйесі толық қалыптасты десек болады.

Осы аралықта «Жеке кәсіпкерлік туралы» Қазақстан Республикасының заңы, «Акционерлік қоғамдар туралы» ҚР заңы, «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» ҚР заңдары және т.б бірқатар нормативтік құқықтық актілер қабылданды [5].

Кәсіпкерлік құқықтың қайнар көздері:

1. ҚР Конституциясы (кәсіпкерлердің Конституциялық кепілдігі бекітілген).

2. Азаматтық Кодекс (Бәсекелестік, шарттар бекіту нормалары, ішкі фирмалық қатынастар, ішкі қатынастарын реттейді).

3. ҚР-ң Заңдары:

– «Бәсекелестік және тауар нарығындағы монополиялық қызметті шектеу туралы» Заң, «Бағалы қағаздар нарығы туралы» Заң.

– Субъектілердің құқықтық жағдайларын анықтайтын заңдар.

– Бөлек кәсіпкерлік қызмет түрлерін реттейді. Ол заңдар (Инвестициялық қызмет, Байланыс туралы, Жарнама туралы заңдар).

– Кәсіпкерлік қызметке талаптарды бекітетін заңдар (Стандарттау, сертификаттау, экологиялық сараптама, лицензиялау туралы).

– Белгілі бір кәсіпкерлік қызметпен айналысатын субъектілердің құқықтық жағдайларын анықтайтын салаларды реттейтін заңдар (Банк және банктік қызметі туралы, тауарлық биржа және биржалық қорлар туралы заңдар).

4. Заңды актілер: Президент жарлықтары, Үкімет қаулылары, атқарушы органдардың нормативтік құқықтық актілері.

5. Жоғарғы Кеңес қаулылары.

6. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының шаруашылық құқықтық нормативтік құқықтық актілері.

7. Локальды нормативті актілер.

8. Халықаралық шарттар.

9. Іскерлік айналым, әдет-ғұрып (сыртқы саудада су тасымалдауында орын алады).

Сонымен, азаматтардың, қандастардың және заңды тұлғалардың мүлікті пайдалану, тауарларды өндіру, сату, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету арқылы таза кіріс алуға бағытталған, жеке меншік құқығына (жеке кәсіпкерлікке) не шаруашылық жүргізу немесе мемлекеттік кәсіпорынды жедел басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлікке) негізделген дербес, бастамашыл қызметі кәсіпкерлік болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Рзагулова С.Р. Кәсіпкерлік құқығы пәні бойынша қысқаша дәрістер курсы. – Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы АМУ-нің Баспа бөлімі, 2017. – 55 б.
- 2 Естемиров М.А. Кәсіпкерлік құқық. – Алматы, 2014. – 141 б.
- 3 Сулейменов М.К. Кәсіпкерлік құқықтың қолданылуы, принциптері// Заң жәна заман. – 2019. №7. – Б.22-23.
- 4 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) 27 желтоқсан 1994 жыл //Электронная база законодательства «Параграф».
- 5 Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған) (2019.23.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен).

ГРНТИ 06.56.31

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОРГАНИЧЕСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КАЗАХСТАНЕ

А.А. Джумашова

PhD-докторант, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Г.Б. Нурсейтова

К.э.н., старший преподаватель, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Развитие устойчивого сельского хозяйства является одним из приоритетов политики Республики Казахстан по переходу к «зеленой» экономике. В настоящей статье проанализированы состояние и тенденции развития органического сельского хозяйства в Казахстане, способствующего повышению устойчивости сельскохозяйственных систем. Особое внимание уделено основным сдерживающим факторам дальнейшего развития рынка органической продукции в республике и необходимости принятия мер с целью обеспечения продовольственной безопасности и устойчивого развития.

Ключевые слова: устойчивое сельское хозяйство, продовольственная безопасность, органическое сельское хозяйство, органическая продукция, сертификация.

В целях охраны окружающей среды и обеспечения продовольственной безопасности в современных условиях сельское хозяйство нуждается в срочной трансформации для достижения прогресса по нескольким Целям устойчивого развития (ЦУР) ООН. Любая ферма, будь то органическая или традиционная, может считаться устойчивой, согласно отчету Национальной академии наук США 2010 года, при соответствии четырем основным показателям: продуктивность (производство достаточного количества высококачественных продуктов питания), улучшение окружающей среды, экономическая жизнеспособность и социальное благополучие. Однако сравнительные исследования показывают, что органическое сельское хозяйство, несмотря на более низкую урожайность по сравнению с традиционным, лучше уравнивает четыре цели устойчивого развития, и является более рентабельным, экологически безопасным, имеет некоторые преимущества социальной устойчивости и обеспечивает в равной степени продуктами питания без содержания пестицидов. Тем самым системы органического земледелия с большей вероятностью достигнут устойчивости сельского хозяйства. [1, с. 2-5]

Органическое сельское хозяйство представляет собой форму ведения сельского хозяйства, которое характеризуется отказом от синтетических удобрений, пестицидов, регуляторов роста растений, антибиотиков, и использованием биоудобрений и естественных методов защиты от вредителей.

Методы органического сельхозпроизводства базируются на четырех принципах (IFOAM):

- Принцип здоровья – сохранение и улучшение здоровья почвы, растений, животных, людей и планеты как единого и неделимого целого;
- Принцип экологии – основа принципов существования естественных экологических систем и циклов, работая, сосуществуя с ними и поддерживая их;
- Принцип справедливости – отношения, гарантирующие справедливость с учетом общей окружающей среды и жизненных возможностей;
- Принцип заботы – управление должно носить предупредительный и ответственный характер для защиты здоровья и благополучия нынешних и будущих поколений и окружающей среды.

Органическое сельское хозяйство, переход к которому можно считать одним из шагов к «зеленой» экономике, получило широкое распространение в зарубежных странах. Сегодня органическое сельское хозяйство ведется в 187 странах на 72,3 млн. га сельскохозяйственных земель, что составляет почти 1,5% сельскохозяйственных земель в мире.

В настоящее время производство органической продукции в Казахстане находится на стадии развития, вместе с тем имеется огромный потенциал для развития органического сельского хозяйства, в связи с наличием обширных площадей сельскохозяйственных угодий, а также низкой химизацией сельского хозяйства. Значительный земельный потенциал и незаполненная рыночная ниша органической продукции в стране формируют все необходимые условия

для развития отечественного органического сельского хозяйства. Принятые государственные меры по продвижению органического сельского хозяйства в Казахстане сформировали базу для дальнейших мер развития этой отрасли.

Согласно последним данным FiBL-IFOAM – Organics International (2021) за 2019 г. Казахстан по площади органических сельскохозяйственных земель (294 289 га) находится на 26-м месте в мире и 3-м месте в Азии после Индии и Китая, а также входит в число 10 стран с высоким приростом земель этой категории. Площадь сертифицированных под органику земель по сравнению с 2018 годом увеличилась на 102 156 га или 53,2 %. Кроме того, по оценкам экспертов, хотя и наблюдался спад в период с 2017-2018 гг., прирост органических земель за 10 лет составляет 160 727 га (120,3%). [2, с.39, 47, 49] (Рис.1)

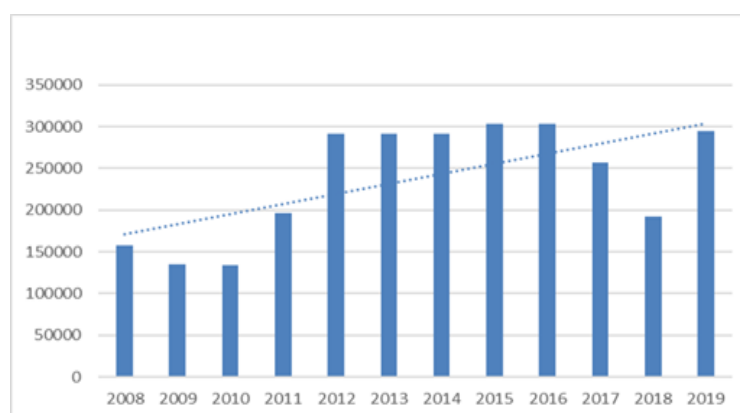

Рисунок 1. Площадь органических сельскохозяйственных земель в Казахстане, га (составлено по данным Исследовательского института органического сельского хозяйства (FiBL) 2021 (<https://statistics.fibl.org/data.html>)).

Наибольшая часть органических земель занята зерновыми культурами, преимущественно органическая пшеница, а также масличными (лен масличный, соевые бобы) и бобовыми культурами (чечевица) (Таблица 1). При этом по площади, отведенной под органические масличные культуры, Казахстан по итогам 2019 года занимает 10-е место в мировом рейтинге [2, с.120].

Таблица 1. Развитие производственной базы органического растениеводства в Казахстане в 2018-2019 гг. (источник [2, с.93-123]).

№ п/п	Органические культуры	Площадь, га			Доля в общих площадях, занятых данной культурой, %	
		2018	2019	Увеличение, %	2018	2019
1	Зерновые	111 115	146 444	32	0,7	0,99
2	Масличные	25 082	42 118	68	1,0	1,5
3	Бобовые	11 782	13 388	14	1,3	1,6
4	Овощи	-	923	-	-	0,4

В целом развитие отрасли имеет тенденцию к росту, но, несмотря на это, доля органического сельского хозяйства в общей структуре сельскохозяйственных угодий остается весьма низкой – всего на уровне 0,1 %.

В соответствии с данными за 2016 год, операторы органического сельского хозяйства располагаются на территориях Костанайской, Акмолинской, Северо-Казахстанской, Актюбинской и Алматинской областях. Основная площадь, занятая под органическое земледелие, находится в Костанайской области (70 %), в 2017 году здесь осуществляли деятельность около 30 органических производителей, которые являлись также основными экспортерами своей продукции [4, с.73, 5, с. 95]. В рассматриваемый период происходит значительный рост количества производителей органической сельскохозяйственной продукции. В 2018 году осуществляло деятельность 63 производителя, однако в 2019 году их число снизилось до 41. Также резко сократилось количество перерабатывающих предприятия с 22 до 7, экспортных организаций с 14 до 2, число импортных организаций осталось на прежнем уровне – 7 [6]. Сокращение количества операторов органического сельского хозяйств может быть обусловлено следующими факторами. Во-первых, неполнота имеющихся данных по Казахстану, предоставленных сертифицирующими организациями, и отсутствие реестра органических производителей и других операторов органического производства. Во-вторых, возможно укрупнение мелких предприятий, поскольку основными производителями являются крупные аграрные компании [7, с. 8]. В-третьих, сокращение перерабатывающих хозяйств по причине экспорта всего производимого органического сырья.

Международная статистика включает также показатели о международной торговле и розничных продажах органической продукции. По данным FiBL в 2019 году объем продаж органической продукции превысил 106 млрд. евро, крупнейшими рынками органической продукции являются США (44,7 млрд. евро или 42 % мирового рынка), страны Европейского Союза (41,4 млрд. евро или 39 %) и Китай (8,5 млрд. евро или 8 %) [2, с. 64, 65].

Производство органической продукции в Казахстане стартовало примерно в начале 2000-х годов, как ориентированное на международные

рынки, в связи с тем, что в европейских странах спрос на органические продукты превысил предложение.

Практически все производимое органическое сырье в Казахстане поставляется на экспорт, объем которого по итогам 2019 года составил 9 млн. евро. Среди 123 стран-экспортеров органической сельскохозяйственной продукции в страны Европейского Союза в 2019 году Казахстан занял 9 место, увеличив объемы экспорта до 85 675 т., что на 70,5 % больше по сравнению с 2018 годом (50 250 т.) [2, с.146].

Информация об импорте и внутреннем потреблении органических продуктов в республике отсутствует, в связи с тем, что не налажено ведение официальной национальной статистики производства и внутреннего рынка органической продукции.

К неправительственным организациям, деятельность которых направлена на продвижение органического производства в республике, относятся Казахстанская федерация движений органического сельского хозяйства (KazFOAM), Ассоциация органического земледелия, Союз производителей органической продукции Казахстана.

На сегодняшний день в рамках государственного регулирования сформирована нормативно-правовая база органического производства, включающая в себя Закон «О производстве органической продукции» от 27 ноября 2015 года, Правила ведения реестра производителей органической продукции, Правила производства и оборота органической продукции, Список разрешенных средств, применяемых при производстве органической продукции, а также введенные в действие с мая 2018 года национальные стандарты (СТ РК 3109-2017, 3110-2017, 3111-2017). В действующей Государственной программе развития АПК Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы в качестве одной из мер по развитию экспорта предусмотрено производство и оборот органической и пищевой «халал» продукции [8, с. 108].

Национальным центром аккредитации Комитета технического регулирования и метрологии МИР РК аккредитован в июле 2018 года отечественный орган по подтверждению соответствия органической продукции национальным стандартам АО «Национальный центр экспертизы и сертификации» (НаЦЭКС).

Несмотря на принятые государственные меры, развитие органического сельского хозяйства сдерживается следующими факторами.

Отсутствие официальной национальной статистики производства, торговли и внутреннего потребления органических продуктов, что затрудняет отслеживание динамики развития рынка, объемы экспорта и импорта органической продукции в стране. Данные FiBL-IFOAM – Organics International по Казахстану основаны на сведениях международных органов сертификации.

Казахстанские органические производители проходят сертификацию в аккредитованных в странах ЕС международных органах по подтверждению соответствия органической продукции. Всего осуществляют сертификацию отечественных органических хозяйств около 20 международных

сертифицирующих органов, сертификаты которых не признаются в Казахстане согласно требованиям закона РК «Об аккредитации в области оценки соответствия» [9]. В 2019 году сертифицированы более 70 % казахстанских органических площадей украинской организацией ООО «Organic Standard», а около 18 казахстанских органических производителей – литовской компанией «Екоagros», стоимость сертификации в которой составляет около 5 тыс. евро. [7, с. 46]. Национальный орган сертификации НаЦЭкС не аккредитован в странах-импортерах отечественной органической продукции. В связи с изложенным органические операторы не заинтересованы в получении казахстанского сертификата, наличие которого обязательно для реализации органической продукции на внутреннем рынке, то есть при необходимости продажи в стране органическая продукция таковой признаваться не будет. Для формирования внутреннего рынка органической продукции в этом случае необходимо использование зарубежного опыта государственной поддержки органического производства в виде компенсации расходов на сертификацию по национальным стандартам.

По мнению экспертов, исключительная ориентированность органического производства республики на экспорт имеет финансовые риски: логистические издержки, изменение спроса, ужесточение требований стандартов и т.д. Поэтому необходимо формирование внутреннего рынка органических продуктов, что осложняется слабой развитостью перерабатывающего сектора и рынка сбыта. Целесообразно рассмотреть возможности использования государственно-частного партнерства при строительстве перерабатывающих производств, а также опыт Италии, Швеции, Дании по обеспечению органическими продуктами питания дошкольных и школьных учреждений.

В Казахстане нет национальной системы обучения и консультирования производителей органической продукции, в то время как в России, Беларуси, Армении, Кыргызстане проводятся обучающие курсы, семинары и предоставляются консультационные услуги по методам ведения органического сельского хозяйства [7, с. 62-65]. Планом мероприятий по реализации Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» на 2021 – 2030 годы предусмотрено внедрение современных методов ведения органического сельского хозяйства и механизмов, обеспечивающих устойчивое использование земельных ресурсов.

Неразвитость внутреннего рынка органической продукции. В 2014 г. и 2019 г. проведен ряд социологических исследований внутреннего спроса на органические продукты, результаты которых показали о зависимости потребления продуктов этой категории от уровня доходов населения, низком платежеспособном спросе на внутреннем рынке Казахстана и слабой осведомленности населения о преимуществах органики над стандартными продуктами питания и ее отождествлении с продукцией со знаками «эко», «био» и т.д. При этом на внутреннем рынке отсутствует сертифицированная органическая продукция отечественного производства и реализуются

импортные продукты длительного хранения (детское, диетическое питание и др.). По географии продаж наиболее перспективными центрами торговли органическими продуктами являются мегаполисы Нур-Султан и Алматы [4, с.76-77]

Основными мотивами потребителей органической продукции являются аспекты здоровья (безопасность и качество продуктов питания), натуральность органических продуктов (отсутствие химических веществ, таких как пестициды, антибиотики и гормоны роста) и альтруистические ценности окружающей среды, благополучия животных и общественного благосостояния. Путаница и незнание используемых органических маркировок и их значения препятствует развитию внутреннего спроса на органические продукты, и чем больше информации предоставляется об этих продуктах, тем больше потребителей готовы их покупать и платить более высокую цену [10, с. 21].

После начала глобальной пандемии COVID-19 потребительский спрос на органические продукты в США и странах Европы существенно вырос. В некоторых странах розничные продажи выросли до 30 процентов [2, 137 с.]. Изменение потребительского поведения вследствие COVID-19 и маркетинговые мероприятия будут способствовать повышению интереса населения к органической сельскохозяйственной продукции.

Отсутствие системы контроля прослеживаемости органической продукции, обеспечивающей защиту от фальсифицированной продукции. Обеспечение прослеживаемости органических продуктов способствует повышению доверия потребителей к отечественной органической продукции и укреплению позиций экспорта на зарубежных рынках. Эксперты FiBL-IFOAM считают, что ключевую роль в этом вопросе следует отводить технологии блокчейн.

Таким образом, развитие органического сельского хозяйства способствует повышению устойчивости продовольственных систем. Вопрос дальнейшего развития органического производства в Казахстане во многом зависит от решения существующих проблем нормативного, финансового и организационного характера.

Литература

1 Organic agriculture in the twenty-first century, J.P. Reganold and J.M. Wachter, *Nature plants* | vol 2, 3 february 2016 | article number: 15221.

2 Willer, Helga, Jan Trávníček, Claudia Meier and Bernhard Schlatter (Eds.) (2021): *The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2021*. Research Institute of Organic Agriculture FiBL, Frick, and IFOAM – Organics International, Bonn.

3 Willer, Helga, Bernhard Schlatter, Jan Trávníček, Laura Kemper and Julia Lernoud (Eds.) (2020): *The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2020*. Research Institute of Organic Agriculture FiBL, Frick, and IFOAM – Organics International, Bonn.

4 Развитие органического сельского хозяйства в Море и Казахстане, В.В.Григорук, Е.В. Климов, под общей редакцией Х. Муминджанова, Анкара 2016.

5 Органическое сельское хозяйство: концептуальная позиция, В.В.Григорук, Е.В. Климов, Проблемы агрорынка, июль – сентябрь / 2020 г., – С. 88-101.

6 Organic operators. URL: statistics.fibl.org/world/operator-world.html?tx_statisticdata_pi1%5Bcontroller%5D=Element2Item&cHash=935c97b37cdd0875056cdac4686d0079 (дата обращения: 10.04.2021).

7 Органическое сельское хозяйство в странах Евразийского экономического союза: текущее состояние и перспективы, Международный банк реконструкции и развития / Всемирный банк, Евразийский центр по продовольственной безопасности, 2020.

8 Государственная программа развития АПК Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы, утвержденная Постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 июля 2018 года № 423.

9 Organic Farming Information System, List of recognised control bodies and control authorities for the purpose of equivalence. // <https://ec.europa.eu/> URL: https://ec.europa.eu/agriculture/ofis_public/pdf/CBListAnnexIV.pdf.

10 What is this thing called organic? How organic farming is codified in regulations, Seufert V., Ramankutty N., Mayerhofer T., 2017. Food Policy. – p.10-20.

ҒТАМР 87.31.91

КАТОНҚАРАҒАЙ МЕМЛЕКЕТТІК ТАБИҒИ ҰЛТТЫҚ ПАРКІ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ЭКОТУРИЗМНІҢ ДАМУЫ

Н.Е. Дүзгембаева

Студент. С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ.

К.Ж. Дакиева

Доцент, б.ғ.к., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті. Өскемен қ.

Мақалада Республикамызда экологиялық туризмді дамытуға арналған ғылыми негізделген мәліметтер қарастырылады. Экотуризм дамуы – мүлтіксіз

және туристік қызмет нәтижесінде болған экожүйеге теріс әсер етуін төмендетудегі жалғыз жол болып табылады. Барлық дерлік елдерде экологиялық туризмнің дамуына үлкен көңіл аударады. Соның нәтижесінде біздің тіршілік әрекетімізді қолдап тұратын қоғамның табиғи ортаға және экожүйеге көңіл аударуы жоғарылай бастады.

Түйін сөздер: Экотуризм, маршрут, ұлттық саябақ, туризм, экскурсия, соқпақ.

Қазақстан егемендік алғаннан кейін дүниежүзілік аренада танылу мақсатында көптеген шаралар жүзеге асыра бастады. Солардың бірі – кең байтақ Қазақстанның табиғи тарихи мүмкіндіктерін пайдалана отырып туризмді дамыту. Оларға ғылыми тұрғыдан сараптама жасау, туристік объектілерге толық сипаттама беру – өзекті ғылыми мәселе болып табылады.

Экологиялық туризм алуан түрлі қорлар мен жергілікті қоғамдастықтардың бірлескен жобаларының арқауы болуда. 2006 жылдың мамыр айынан Еуразия қорының қолдауымен экотуризм бағдарламасы қолға алынды [1].

Алайда экологиялық туризмнің басқа туризм түрлеріне қарағанда табиғи ортаға әлсіз әсеріне және кең дамыған инфрақұрылымды қажет етпейтініне қарамастан, осы бағыттың дамуы күрделі қиындықтарға ұшырауда, ол рекреациялық-туристік инфрақұрылымның көп бөлігінің әлі қалыптасу кезеңінде болуына байланысты. Дүниежүзілік туристік ұйымның соңғы кездегі таратқан мәліметтеріне қарағанда, осы саламен айналысатын мемлекеттер қазынасына сырттан түсетін инвестицияның 10 % жуығы туризм саласына тиесілі екен. Сондықтан да туризмнен түскен кіріс дүние жүзі бойынша әлі күнге дейін мұнай экспорты мен көлік сатудан кейінгі үшінші орынды иеленіп келеді. Экологиялық туризмнің басқа туризмдерден принциптік айырмашылығы – табиғатта туристердің берілген тәртіпке бағынуы, табиғи ландшафттарды шамадан тыс ластаудан қорғау және индустриялық туризм дамуының басты шарты болып табылатын табиғи ресурстардың деградациясын болдырмау.

Республикамызда экологиялық туризмді дамытуға арналған ғылыми негізделген бағдарлама осы саланы мемлекеттердің әлеуметтік экономика саясаты төңірегінде қарастырып, іске асыруы қажет.

Қазақстандағы экологиялық туризмнің әлсіз дамуының себептеріне келесілерді жатқызуға болады:

- экологиялық туризмнің нормативті-құқықтық базасының дамымағандығы;
- экологиялық туризмнің объектісінің жағдайы мен саны жөніндегі статистикалық есептің болмауы;
- салық саясатының жетілмегендігінің нәтижесінде туристік қызметке шетел туритерін қабылдайтын және отандық туритерді шетелге жіберілуін

жүргізетін туристік фирма қызметінің сипатын шектеусізден 20% көлемінде қосымша құнға салық салынады;

– ерекше қорғалатын табиғи территориялардың көпшілігінде экологиялық туризм маршруттарын дамытуға қаражаттың жоқтығы, келушілерге қызмет көрсететін және ақпарат беретін дайындықтан өткен кадрлардың жоқтығы;

– магистральдар мен жолдарды айтарлықтай алыста орналасқан экологиялық туризм объектілеріне көліктің жетуінің төменділігі;

– экологиялық туризм саласындағы халықаралық қатынастардың және экологиялық туризмді ұйымдастырудағы халыаралық тәжірибенің болмауы [2].

Шығыс Қазақстандағы Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі – Алтай тауларының көп бөлігін алып жатқан Шығыс Қазақстанда туризмді дамытуға зор мүмкіндік бар. Шөл даладан бастап ну орман алқаптары, биік шыңдардағы альпі шалғындары мен мұздықтарға дейін созылған ландшафтты-климаттық аймақтардың біртұтас жиынтығы. Орман мен өзендерге, балық пен балға, емдік шөп пен кенге, туристердің көзін тартар табиғи естеліктерге бай бұл жердің анағұрлым аумағының табиғаты тұмса және экологиялық таза болып сақталынған. Мұнда Сібір мен Алтайдың ең биік шыңы – қасиетті Белуха тауы бар (4506 м). Табиғатының әсемдігі жақсы сақталынған, терең өзендерге бай, «қара» және «қызыл» балығы мол, аң және құс аулау мүмкіндігі, қарлы маусымы ұзаққа жалғасатын таулы аймақтар, курорттар (радонды бастаулар мен пантымен емдеу) мұның барлығы зор табыс әкелетін қуатты туристік индустрияны құруға мүмкіндік туғызады [3, 4 б.].

Қазақстанның Алтай аумағында ТМД және Прибалтика елдерінің туристері көп жылдар бойында әртүрлі саяхат құруда, бұл: альпі шыңдарын бағындыру және ат үстіндегі саяхаттар. Жыл сайын біздің аудан Европа және Америка елдерінің туристерін, балық аулаушыларын және аңшыларын қабылдайды. Соңғы екі-үш жылда антропогендік көлем анағұрлым ұлғайды. Осыған байланысты жергілікті тұрғындардың орналасқан мекенін бұзбай, берілген аумақты қолдануды және қорғауды жүзеге асыруға мүмкіндік туғызатын структура құрудың қажеттілігі туып отыр.

1998 жылы Қазақстан Республикасының Үкіметі Катонқарағай ұлттық мемлекеттік табиғи паркін ұйымдастыру жөнінде Қаулы қабылдады. 2001 жылдың шілдесінде парк құрылып қызметін бастады. Табиғи парктің негізгі міндетіне:

– әлемнің негізгі биотикалық кешендерінің репрезентативті үлгісі ретінде экожүйені сақтау;

– табиғи ортаның экологиялық әртүрлілігін қолдау;

– мәдени мұраның учаскелерін және нысандарын сақтау;

– табиғаттың әсем жерлерін сақтау;

– ауданның экономикалық дамуында қосымша күш құру.

Негізгі аумақтық-шектелген міндеттер:

– Жаңа жұмыс орындарын құру;

– Тұрғындарды тұрақтандыру;

– Ғылыми зерттеулер жүргізу және ортаның жағдайын бақылау;

– Туризмді және демалысты ұйымдастыру кіреді.

Шығыс Қазақстандағы экотуризмнің негізгі нысандары Катонқарағай ауданында орналасқан. Бүгінгі таңда Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркінде 13 бағыт бойынша турлар ұйымдастырылады. Қазіргі кездегі туристік маршруттардың тізімі 1-кестеде көрсетілген.

Ұлттық саябақ аумағында табиғаты әсем және тарихи көзтартарлық орындар мол. Олардың кейбіреулері халықаралық мәртебеге ие: Мұзтау тауы, Көккөл сарқырамасы, Берел қорғандары, Рахман қайнарларының термальды бастаулары, Ұлы Жібек Жолының Солтүстік Тармағы (Алтын Тармақ) және тағы басқалар.

Оңтүстік Алтайдың жануарлар әлемі таңғаларлықтай әртүрлі. Мұнда сүтқоректілердің 66 түрін (Қазақстанда мекендейтіндердің үштен бірі), құстардың 250-ден астам түрін, қосмекенділердің үш түрін, бауырымен жорғалаушылардың 4 түрін және жәндіктердің бірнеше мыңдаған түрін кездестіруге болады [5, 6 б.]. Олар өңір аумағында өзен-көл алқаптарынан тау шалғындарына, тундралар мен мұзды шыңдарға дейін таудың барлық белдеулерін мекендейді.

Кесте 1.

№	Туристік бағыттың түрі	Маршрут атауы
1	Рекреациялық-танымдық соқпақ	«Ақ Берел»
2	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Марал соқпақтары»
3	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Бұландыкөл көліне»
4	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Берел қорғандары»
5	Оқу-танымдық экскурсия	«Тихий көліне»
6	Ғылыми-танымдық бағыт	«Туған жер»
7	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Алтай соқпақтары»
8	Туристік-экскурсиялық маршрут	«Көлдер»
9	Туристік-экскурсиялық маршрут	«Сарымсақты»
10	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Ирек»
11	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Орман жолдары»
12	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Тасшоқы»
13	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Бүркітауыл»

Алтайдың ең айқын және өзіндік нышаны қар барысы – ілбіс болып табылады. Барыспен қатар оның шегінде Алтай арқары да қорғалады, бұл – арқарлардың ішіндегі ең ірісі, құлжасының салмағы 200 кг-ға дейін жетеді. Ұлттық саябақ аумағында таутекелердің Қазақстандық Алтайдағы (Оңтүстік Алтай жотасы) ең ірі үйірлері мекен етеді.

Жергілікті тұрғындар шағын жеті ауылдар мен Рахман Қайнарлары шипажайы поселкасына шоғырланған және оның көпшілігі қазақ және орыс ұлттарының өкілдері. Олардың іс-қызметтерінің негізгі түрлері – омарта, мал және марал шаруашылықтары. Бұрын мұнда орман шаруашылықтары; ұжымшарлар ірі омарта және марал шаруашылықтары жұмыс істеп, дәнді дақылдар себілетін. Соңғы уақытта барлық мемлекеттік кәсіпорындар дерлік іс-қызметін толық тоқтатты және тұрғындарды еңбекпен қамту мәселесі күрделене түсті [7, 8 б.].

Қазіргі уақытта ауданда Жердің шалғайлығына қарамастан, жыл сайын ауданға денсаулықтарын түзеу мақсатында «Рахман қайнарлары» және ауданда ашылған пантымен емдеу орындарына көптеген адамдар келеді. Саяхатшылар мен аңшылардың келуінен туындаған мәселелер, жұмыссыздық, браконьерлік, қасқырдың көбеюі, өрт ошақтарының пайда болуы, өзбетімен ағаш кесу мәселелерін оңды шешу – жоғарыда айтылғандай, ұсынылған аумақ шеңберінде бірегей парктік жүйе құруда. Сондықтан, шектес жатқан Ресей, Қытай және Монғол мемлекеттерімен тығыз қарым-қатынаста еңбек ету қажеттігі туындауда.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Багаутдинов, Шамиль. Национальный парк становится резерватом / Ш. Багаутдинов // Рудный Алтай. – 2014. – 12 дек. (№ 144). – С. 8.
- 2 Багаутдинов Ш. Туристические амбиции катонкарагайцев / Ш. Багаутдинов // Рудный Алтай. – 2016. – 3 марта (№ 25). – С. 12.
- 3 Баймуканов М. Создается Национальный парк / М. Баймуканов // Рудный Алтай. – 2000. – 4 нояб. – С. 4.
- 4 Жумагулов Е. В краю первозданной красоты: [о богатстве флоры и фауны парка и работах по восстановлению природной зоны] / Е. Жумагулов // Казахстанская правда. – 2003. – 17 мая. – С. 1.
- 5 Жумагулов Е. В краю снежного барса: [об изучении экологами и биологами животного и растительного мира Катон-Карагайского национального парка] / Е. Жумагулов // Рудный Алтай. – 2002. – 29 июня. – С. 21.
- 6 Зинченко Ю. Проект в действии / Ю. Зинченко // Экофера: Восточно-Казахстанский информационно – аналитический ежегодник. – Усть-Каменогорск, 2008. – С. 49-50.
- 7 Катон-Карагайский национальный парк / сост. Р.Н. Крыкбаева. – Усть-Каменогорск, 2008. – 104 с.

8 Катон-Карагайский национальный природный парк // Егорина А.В. Физическая география Восточного Казахстана / А.В. Егорина, Ю.К. Зинченко, Е. С. Зинченко. – Усть-Каменогорск, 2002. – С.147-148.

9 Конурбаев А. Животный и растительный мир Катон-Карагайского национального парка / А. Конурбаев // Экологический курьер. – 2012. – 16-30 ноября (№ 22). – С. 6.

10 Крыкбаева Р.Н. Катон-Карагайский национальный парк: // Экосфера: Восточно-Казахстанский информационно-аналитический ежегодник / ред. А.Ф.Агарков. – Усть-Каменогорск, 2004. – С. 3-5.

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И
БЕЗОПАСНОСТЬ

LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND SECURITY

FTAMP 10.23.45

КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҚҰПИЯНЫ ҚОРҒАУДЫҢ СОТТАН ТЫС ТӘСІЛДЕРІН ҚОЛДАНУ

Б.А. Мухамеджанов

Магистрант, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Алматы қ.

Бұл мақалада коммерциялық құпияны қорғаудың соттан тыс тәсілдерін қолдану негіздері мен ерекшеліктері талданған. Ақпараттарды қорғаудың ең негізгі белгісі ретінде, коммерциялық ақпараттарды құпияландырудың маңызы жан-жақты ашылған. Коммерциялық құпияны қорғауды құқықтың реттеу жүйесіне сипаттама берілген. Коммерциялық құпияны құрайтын ақпараттарды қорғаудың азаматтық-құқықтың тәсілдерінің мәні толықтай ашылған. Дамыған елдердегі коммерциялық құпияны қорғаудың негіздері зерделенген.

Түйін сөздер: коммерциялық құпия, соттан тыс тәсілдер, ашылмаған ақпараттық, құқықтық қорғау, Ноу-хау.

Ақпараттарды қорғау – меншік иесінің ақпараттарын иелеу, пайдалану меншіктеу құқықтарын қорғауға бағытталған, оның жариялануына заңсыз, секциясыз, құпияландырылған ақпараттармен еркін танысуға тиым салатын жүйелі шаралардың жиынтығы коммерциялық құпия деп аталатын [1], қорғалынатын ақпарат, ғылыми-өндірістік, басқарушылылардың және т.б. қызметшілерге маңызды болып табылады. Сондықтанда қорғалатын ақпарат сейфтар мен басқа да сақтау орындарға сақталынады және ол үздіксіз қорғалынып тұрады. Ол ақпараттар барлық уақытта қолданылып, ескірген ақпараттар жаңартылып отырады. Ақпарат жалпыға белгілі болып кетпеу үшін, ақпарат иесі оны қорғаудың арнайы белгілерінің арнайы тәртібін белгілейді оның айналыс аумағын шектейді. Яғни құпия ақпараттандырудың айналысын арнайы шектелген және барлық уақытта қадағаланатын режимі белгіленеді.

Құпияландырылған ақпараттың режимді аумақтан шығып кетуі, оны қорғалынып отырған басқа тұлғалардың онымен танысуы қауіп туғызады.

Ақпараттарды қорғаудың ең негізгі белгісі болып, коммерциялық ақпараттарды құпияландыру. Мұндағы ескертетін жайт, әрбір кәсіпорын бұл мәселені заңға сәйкес, мүмкіндігіне сәйкес, жеке дара өздері шешеді. Алайда қазіргі кездегі тәжірибеде, өздернің коммерциялық ақпараттарын құпияландыру мәселелерін шешуге кез келген кәсіпорында тиімді жалпы ұғымдар қалыптасқан олар:

1) Кәсіпорының басшыларының біреуіне, қауіпсіздік қызметіне байланысты осы жұмыстарды ұйымдастырып, іске асыру жауапкершілігі жүктеледі.

2) Квалификацияланған мамандар арасынан сараптамалық қызметтерін атқаратын комиссия құрылады.

3) Кәсіпорынның коммерциялық құпиясын құрайтын мәліметтер тізімінің жобасы жасалады.

4) Осыған байланысты ұсыныстар талқыланып мәселенің тізімінің соңғы варианты дайындалады.

5) Тізім кәсіпорынның басшысымен бекітіледі.

Дайындалған және бекітілген тізімді, коммерциялық ақпараттың құпиялылық дәрежесі құпияландыру мерзімін және ақпараттық құпиялылығын көрсететін талаптар көрсетілуі қажет. Тізімге мәліметтерді шешкен кезде, ақпаратты таңдау да кейбір файлдар есепке алынуы керек. Ақпаратты құпияландыру кәсіпорын үшін барлық уақытта белгілі бір жағымсыз сауалдарды туғызады. Құпия ақпараттарды қолдануға шексіз қоюлуына байланысты шығын т.б. қорғалуды қажет ететін кез-кеген ақпарат, егер де ақпаратты қорғау тәртібін белгілейтін әрекеттер жыйынтығына қойылатын талаптар орындалса, құпия сақталынады. Коммерциялық құпияны қорғау шараларының құнына байланысты.

Құпия ақпараттарды басқа тұлғаның еркін танысуына мүмкіндік берілместен, қорғау жүйесі қалыптасуы тиіс. Тиімді қорғауды ұйымдатыру үшін келесідегідей мақсаттарға жетіге мүмкіндік беретін бағдарлама жасалуы керек.

Олар:

1) Коммерциялық құпияны құрайтын мәліметтердің белгілі салада айналысын қамтамасыз ету.

2) Кез келген коммерциялық ақпараттардың ұрлануын жариялануын, бүлінуін бағалау.

3) Кәсіпорының коммерциялық құпиясын заңсыз түрде иеленуге оқталу жағдайында өзінің құқықтарын заңды түрде қорғау және бұзушылықты жазалау үшін, құпияны қорғау түсінігін бір-бірімен шатастыруға болмайды.

Коммерциялық құпияны қорғаудың юрисдициалық түсінігі мен құқықты қорғау түсінігін бір-бірімен шатастыруға болмайды. Құқықты қорғау түсінігі, өкілетті тұлғаның мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған кез келген шараны қамтитын кең түсінік.

Қарастырылып отырған қорғау саласындағы шаралар деп мыналар айтылады: контрагент пен қызметкердің арасындағы шартта коммерциялық құпияны сақтау міндеттемелерінің көрінісі, мәліметтің құпиялығын сақтау бойынша қажетті және техникалық шараларын қабылдау т.б.

Қорғау шаралары тек қана коммерциялық құпияға құқығы бұзылғанда немесе оның бұзылуына нақты қауіп төнсе ғана қолданылады [2].

Қазіргі заңдар бойынша коммерциялық құпияға құқығын бұзушылық деп үшінші жақты оған бұрын белгісіз және коммерциялық қатынаста болған болып табылатын ақпаратты заңсыз әрекеттер арқылы иеленуі, алуын айтамаз.

Осыған байланысты ақпараттың иесіне, бұл ақпараттың заңмен бекітілген барлық критерилерге сәйкес қорғалатын ғана дәлелдеу міндеті жатады, сондай-ақ сол нақты тұлға ақпаратты заңсыз құралдармен алғандығын да дәлелдеуі қажет. Егерде ақпарат иесі оны дәлелдей алмайтын болса, онда оның құқығы қорғалынбайды. Сондықтан кәсіпорындар коммерциялық құпияны қорғаудың жүйесін жасау қажет. Мұндай жүйе шартты түрде 3 элементтен тұрады.

Олар:

- мұндай құпияны қорғау бойынша кәсіпорынның қызыметін құқықтық қамтамасыз ету;
- ұйымдастырушылық, материалдың және инженер-технологиялық қорғалуын қамтамасыз ету;
- коммерциялық құпияны қорғау бойынша шараларды іске асыру.

Коммерциялық құпияны қорғауды құқықтың реттеу жүйесі екі сатылы болып табылады.

I сатыда. Коммерциялық құпияны қорғау саласында кәсіпорынның қызметін реттейтін, олардың құқықтары мен міндеттерінің көлемін белгілейтін мемлекеттік заң актілері туралы.

II сатыда. Коммерциялық ақпараттың кәсіпорындарда қорғалудың тәртібі мен ережесін ұымдастыруын реттейтін нормативтік құқықтық құжаттар.

Олар:

1) Кәсіпорындардың қызметінің мақсатын, құқықтарын коммерциялық құпияны иелену құқығы мен қорғау құқығын көрсететін кәсіпорынның жарғысы.

2) Құпияландырылған ақпараттарды қорғауға байланысты міндеттер мен құқықтарды анықтайтын ұғымдық шарт.

3) Жұмысшылардың кәсіпорынның мүдделері мен ақпараттарын қорғауға байланысты міндеттерін белгілейтін ішкі еңбек тәртібі болуы мүмкін.

4) Кәсіпорындар коммерциялық құпияны қорғау тәртібі мен ережесін анықтайтын нұсқаулық.

Сондай-ақ кәсіпорынның әр түрлі бөлімшелерінің қызметтері мен құқықтарын реттейтін әр түрлі ережелер болуы мүмкін. Мысалы: Кәсіпорынның қауіпсіздігін сақтау қызметі. Коммерциялық құпияны құрайтын мәліметтермен еркін танысу жүйесін, мұндай материалдарымен тек қана өз қызметтерінде қажет болатын тұлғаларды таныстыру арқылы ғана қамтамасыз ету қажет. Құпияландырылған ақпаратпен еркін танысу жүйесі қызметінің басшыларымен атқарушыларының өз қызыметін қажет алып отыруды қамтамасыз ететін әкімшілік құқықтың нормаларының кешені болып табылады.

Белгісіз, экономикалық құнды ақпаратты қорғаудың екі әдісі болды:

- ақпаратты мемлекеттік құпия қатарына қосу;
- ақпаратты алғаш жасағандарға белгілі бір уақытқа артықшылықтар беру

[3].

Жоғарыда коммерциялық қорғаудың жалпы шаралары аталып кетті. Енді коммерциялық құпияны құрайтын ақпараттарды қорғаудың азаматтық-құқықтың тәсілдеріне толықтай тоқталамыз.

Азаматтық-құқықтың реттеу қажеттілігі қызметкер мен кәсіпорының арасында туындайды. Бұл өте қажет себебі көп жағдайда кәсіпорының коммерциялық құпиясына, оның бәсекелесі мен сатылып алынған қызметкерінен үлкен қауіп туады. Әрине кәсіпорынның қауіпсіздігін қорғау қызметінің қорғауында болатын ең негізгі объектісі, оның құпияландырылған ақпаратты иеленуші, ол үшін моральдық, материалдық жауапкершілікті алған қызметкері.

Сонымен коммерциялық құпияны қамтамасыз ету туралы жасаған келісімдер, ақпараттық нақты анықталуы коммерциялық құпияны қорғауды формальды түрде ғана қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Берілген еңбек шарты бойынша қызметкер жауап береді.

ҚР АҚ-ның 126 бабының 2 бөліміне сәйкес, коммерциялық құпияны құрайтын ақпаратты жариялағандығы үшін келесі категориядағы тұлғаларға жауапкершілік туындайды.

1) Еңбек шартына немесе контрактіге қарамастан коммерциялық құпияны жария еткен қызметкер.

2) Азаматтық құқықтың даулардың жәбірленушісінің жасаған шарт негізінде осындай мәліметтер белгілі болған кез келген тұлға.

3) Мұндай ақпараттарда заңсыз әдістермен алған тұлғалар.

Алғашқы айтылған 2 категориядағы тұлғаларға еңбек шартына контрактіде немесе өзінің құқықтық шартта осындай мәліметтерді жария етпеу міндетін алған болса, келтірілген залалдың толтыру міндеттемесі пайда болады [4].

Бұл жауапкершіліктің мәні тұлға коммерциялық құпияны құрайтын ақпараттарды заңды түрде иеленген тұлға, оны заңсыз түрде қолданғандығынан келтірілген залалардың да орнын толтыруға міндетті болады. ҚР АҚ 126 бабында коммерциялық құпияны қорғаудың бір ғана жолы келтірілген залалдың орнын толтыру тәсілін ғана көрсетіледі, бірақ ҚР АҚ-тен басқа да нормативтік актілерімен белгіленген тәсілдерді қолдануға да жол беріледі. Мұндай тәсілдердің жалпы және шектелмейтін тізімі АҚ-нің 9 бабында бекітілген. Берілген бап азаматтық құқықтық қорғауды (біздің жағдайымызды коммерциялық құпияны) мынадай тәсілдерін көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Вершинин А.Р. Меры защиты субъективных гражданских прав по гражданскому Законодательству. – Ярославль, 2005. – 248 с.

2 Шиверский А.А. Защита информации: проблемы теории и практики. – М.: Юрист, 1996. – 265 с.

3 Токбаев Е.А. Коммерческая тайна как предмет уголовно-правовой охраны // 10 лет Уголовному кодексу и Уголовно-исполнительному кодексу Республики Казахстан: достижения и перспективы: Материалы междунар.

науч.-практ. конф. – Караганда: КарЮИ МВД РК им. Б.Бейсенова, 2017. – Т.2. – С.115-120.

4 Сизинцев С. Коммерческая тайна. Как предпринимателю защитить нераскрытую информацию? // Предприниматель и право. – 2015. № 11. – С. 7-12.

ГРНТИ 10.01

РОЛЬ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ И ПРАВОСОЗНАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

А.Т. Боранбаев

Магистрант, Евразийской юридической академии имени Д.А.Кунаева, г. Талдыкорган

А.Б. Канатов

Магистрант, Евразийской юридической академии имени Д.А.Кунаева, г. Талдыкорган

В статье авторами подчеркивается роль правового воспитания подрастающего поколения в создании культурного, социально активного и законопослушного общества. Обозначена значимость в повышении правовой культуры таких категорий как правовое обучение, правовая работа в связи с теми или иными конституционными мероприятиями (референдумы, выборы и т. д.), пропаганда права средствами массовой коммуникации, художественной литературой и т.д. Выявляются и анализируются роль средств массовой информации в развитии правовой культуры и процесса правового воспитания граждан.

Ключевые слова: правовое воспитание, правосознание, правовая культура, воспитательный процесс, правовое обучение.

Правовая культура общества нуждается в систематическом рационально формировании, стимулировании, позитивном социальном развитии. Система мер, направленных на формирование политико-правовых идей, норм, принципов, представляющих ценности мировой и национальной правовой культуры, выступает как правовое воспитание. Другими словами, правовое воспитание – это формирование у граждан и в обществе правовой культуры.

Данный процесс осуществляется государственными органами, должностными лицами, учебными заведениями, обществом в целом.

Правовое воспитание – это целенаправленная деятельность по трансляции правовой культуры, правового опыта, правовых идеалов и механизмов разрешения конфликтов в обществе от одного поколения к другому. Правовое воспитание имеет целью развитие правового сознания человека и правовой культуры общества в целом.

Содержанием правового воспитания является приобщение людей к знаниям о государстве и праве, законности, правах и свободах личности, понимание сущности правовых учений, доктрин, выработка у граждан устойчивой ориентации на законопослушное поведение. Конечно, некоторые правовые ценности, имея основу и происхождение в моральных нормах, усваиваются личностью в процессе разнообразной социальной практики. Однако целью правового воспитания является «создание специального инструментария по донесению до разума и чувств каждого человека правовых ценностей».

Повышению правовой культуры способствуют конкретные способы организации воспитательного процесса, такие как правовое обучение, правовая работа в связи с теми или иными конституционными мероприятиями (референдумы, выборы и т.д.), пропаганда права средствами массовой коммуникации, художественной литературой и т.д. Другим «важным элементом механизма правового воспитания выступают разнообразные методы правовоспитательной работы – приёмы, способы разъяснения политико-правовых идей и принципов в целях воздействия на сознание и поведение личности в интересах правопорядка». К ним относятся многообразные приёмы эмоционального, педагогического воздействия на воспитуемых: убеждение, предупреждение, поощрение, принуждение. Эти способы часто применяются в юридической практике [1, с. 324].

В отличие от правового воспитания, правовое обучение имеет цель информационно-ознакомительного воздействия на человека, а правовое воспитание – на мировоззренческую сторону сознания. К признакам правового обучения относят то, что это прежде всего планомерный, организованный, целенаправленный процесс, где конечный результат это правовая обученность личности. Приемами эмоционального, педагогического воздействия на воспитуемых являются убеждение, предупреждение, поощрение, принуждение.

Воспитательная работа поднимает индивидуальное правосознание личности до понимания наиболее общих юридических принципов и требований, отвечающих интересам всего общества, государства. Формирование позитивного отношения к закону, праву, знание гражданами своих прав и обязанностей перед государством и обществом является составной частью правовой культуры. Система мероприятий правового обучения включает в себя работу специальных правовых курсов, школ, семинаров, проведение которых осуществляют государственные и общественные органы, как на коммерческой, так и на бюджетной основе.

К сожалению, в настоящее время ценностное, эмоциональное воздействие правового воспитания очень сильно ограничено реальной правовой практикой, так как невозможно воспитать у человека уважение к тем ценностям, которые отсутствуют в сознании и деятельности людей данного общества и не всегда опыт других стран можно применить в нашем государстве. Пустые декларации и демагогические заявления, как политическими лидерами перед населением, так и простыми воспитателями и учителями перед детьми и юношеством, пагубно сказываются на процессе формирования правовой культуры общества. К тому же на роль воспитателя годится далеко не каждый. В общественном масштабе им может стать выдающийся человек, который «раскроет» людям глаза на истинное положение дел в области правовой культуры общества [2, с. 218].

Большую роль в правовом воспитании играют средства массовой информации. К формам правовоспитательной работы через средства массовой информации относятся беседы на правовые темы, дискуссии по актуальным вопросам политико-правовых отношений, тематические передачи, комментарии нового законодательства специалистами и т.д. Практикой выработаны такие формы массовой правовой работы, как лекционная пропаганда, всевозможные лектории по юридической тематике, недели, декады, месячники правовых знаний, научно-практические конференции, сборы. Однако, в связи с ломкой общественного сознания и переориентацией человеческих ценностей, произошедшей в нашей стране за последнее десятилетие, их удельный вес сократился. Эта форма работы не пользуется популярностью в обществе и проводится только в период избирательных или иных конституционно необходимых мероприятий.

В современный период проблемы информации занимают умы людей самых различных профессий. Об информации говорят и те, кто ее создает, и те, кто ее потребляет, и те, кто ее исследует. Научно-техническая революция способствовала созданию невиданной могучей индустрии информации. Ежедневно сотни миллионов радиоприемников, телевизоров, экземпляров газет сообщают новости населению земного шара. Искусственные спутники Земли позволили доставлять информацию практически в любой район мира. Становится реальностью одновременный охват всей планеты сеансами передачи информации. Поток ее будет неизменно возрастать.

Информированность становится важным звеном не только в развитии политического сознания. Она способствует профессиональной и общественной ориентации человека, становлению его как всесторонне, гармонично развитой личности, помогает наиболее полному раскрытию его природных сил и дарований. Знания людей об окружающем мире и о самих себе приобретают все большую ценность, и личностную и общественную, потому что в условиях построения нового общества свободное развитие каждого есть условие свободного развития всех.

Серьёзным недостатком нынешней практики воспитательной работы в юридической области является недооценка организационных форм,

рассчитанных на молодёжную аудиторию: правовых олимпиад, диспутов на темы права, морали. На новом этапе развития государственного устройства важно сохранить этот опыт работы с молодёжью, стимулировать его развитие на новом политико-правовом фундаменте. Рост преступности, снижение социальной защищённости требуют активизации работы по разъяснению прав личности, возможностей по судебному обжалованию незаконных и необоснованных действий, возмещению ущерба, пользованию теми или иными гражданскими, политическими, имущественными правами.

Правовая культура предполагает умение грамотно и юридически обоснованно говорить. Раскрытие правовой терминологии, языка юридических актов, толкование и разъяснение содержания законов являются составной частью правового просвещения граждан. От правоведов, в свою очередь, требуется умение правильно, на профессиональном уровне составлять тексты юридических актов, употреблять в своей речи правильные в этическом смысле слова [3].

Правовое воспитание тесно связано с правовым обучением: воспитание не может происходить без обучения, а обучение, так или иначе, оказывает и воспитательный эффект. Различие здесь можно – провести, причем весьма условно, по сфере воздействия: воспитание влияет в основном на эмоционально-волевою, ценностную, мировоззренческую сторону сознания, а обучение – на когнитивно-рациональную, с целью ознакомительного воздействия на человека. Ценностное, эмоционально-волевое воздействие в свою очередь очень сильно ограничено реальной правовой, новой практикой, поскольку невозможно воспитать у человека уважение к тем ценностям, которые отсутствуют в общественном сознании и деятельности людей, но провозглашаются на словах, в пустых декларациях и демагогических заявлениях. Ценности и идеалы «вырастают» спонтанно, формируются самой жизнью, всеми окружающими обстоятельствами, и роль субъективного фактора, целенаправленной деятельности здесь хотя и важна, но не является ведущей, а тем более единственно необходимой и достаточной. И на роль воспитателя годится далеко не каждый. В общественном масштабе таким воспитателем может стать, какой либо выдающийся человек, который раскроет людям глаза на истинное положение дел в области защиты прав человека, противостоянии государственному произволу.

По этой причине основной упор в деле повышения правовой культуры общества должен быть сделан на правовое обучение, информирование населения о существующих юридических предписаниях. Очень важно ознакомление населения с образцами и идеалами, правовым опытом и традициями тех стран, где уровень правовой защищённости личности, а, следовательно, и уровень правовой культуры выше, чем в России. Тем более важно обучать этому будущих юристов-профессионалов, чтобы основную цель своей деятельности они видели в защите прав и свобод человека от произвола общества и государства, т.е. в защите слабого от сильного, что является одним

из центральных постулатов общемировой, общечеловеческой морали, нравственности и культуры в целом.

Литература

- 1 Теория государства и права / Под ред. А.Б. Венгерова. – М., 2015. – 486 с.
- 2 Васильев В.Л. Юридическая психология. Учебник. – М.: Юнити Дана, 2012. – 415 с.
- 3 Шунаев С.М. Некоторые вопросы правового воспитания личности. – Вестник науки Костанайского СТУ. – 2015. №4. – С. 56-62

ГРНТИ 10.77.91

КОМПЛЕКС МЕР ДЛЯ НЕЙТРАЛИЗАЦИИ УГРОЗ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫМ ОБЪЕКТАМ

А.А. Исабаев

*Магистрант, капитан полиции, Академии правоохранительных органов при
Генеральной прокуратуре РК, Акмолинский обл.*

В статье рассмотрен комплекс мер для нейтрализации террористических угроз железнодорожным объектам.

Установлено, что он включает в себя организацию защиты объекта, инженерно-технические средства охраны объекта, силы и средства охраны, состояние профилактической работы на объекте и её влияние на уровень его безопасности, зафиксированные диверсионно-террористические проявления в отношении объекта, угрозы их совершения, факты заведомо ложных сообщений об актах терроризма, их краткая характеристика, а также сами меры по нейтрализации террористических угроз.

Отмечено, что в целях усовершенствования организации защиты объектов железнодорожного транспорта, по нашему мнению, необходимо дальнейшее обеспечение охвата территорий системами видеонаблюдения и их интеграции с системой центров оперативного управления (ЦОУ) органов внутренних дел (РУВД, ДВД, МВД).

Ключевые слова: защита объектов, нейтрализация угроз, железнодорожные объекты.

В настоящее время железная дорога является одним из крупнейших перевозчиков страны.

Кроме того, более 100 000 человек в стране ежедневно пользуются услугами железнодорожного транспорта. К сожалению, этот способ перевозки не обходится без пострадавших, так как время от времени на железных дорогах происходят различного рода происшествя.

Комплекс мер для нейтрализации угроз железнодорожным объектам позволяет проводить целенаправленную работу по планированию и осуществлению нейтрализации угроз объектам железнодорожной отрасли.

Угроза – намерение нанести физический, материальный или иной вред отдельному лицу или общественным интересам, выражаемое словесно, письменно, действиями либо другим способом.

Угрозы квалифицируются в виде диверсионно-террористических, техногенных и природных, в том числе могущих возникнуть по причине неисполнения в полном объеме действующих требований технологической и пожарной безопасности, правил санитарно-эпидемиологического надзора, а также учета, хранения, утилизации и использования сильнодействующих ядовитых и взрывчатых веществ, оружия и боеприпасов. Угрозы сведены в «Каталог угроз объектам жизнеобеспечения и комплекс мер по их нейтрализации» совместный приказ от 9.08.2005 года КНБ РК, МО РК и МЧС РК №160 ДСП.

Защищенность – система действий, направленных на устранение или сведение до минимума негативных обстоятельств, сопряженных с внутри- или внешне объектовыми вмешательствами. Ситуации, определяющие защиту, характеризуются реальной или кажущейся угрозой целостности системы или деятельности объекта. Защита направлена, в конечном счете, на сохранение стабильности системы, объекта, которая достигается путем устранения источников угрозы, либо их трансформации таким образом, чтобы предупредить дестабилизацию деятельности.

Существуют следующие элементы защищенности:

- 1) наличие правил противопожарной, технической, личной, общественной безопасности;
- 2) пропускной режим на объекте;
- 3) исключение возможности нанесения ущерба одним лицом;
- 4) наличие автономных резервных систем (связи, энергообеспечения);
- 5) наличие планов и отработанных действий по ликвидации угроз природного и техногенного характера;
- 6) организация защиты информационных сетей объекта;
- 7) периодические проверки надлежащего состояния зданий, строений, конструкций, опор линий электропередач и др.;
- 8) санитарно-эпидемиологический контроль качества пищи, воды, вентиляционных систем;
- 9) обучение и подготовка персонала правилам безопасности;
- 10) обеспечение информационной безопасности;

11) контроль соответствия принимаемых мер установленным требованиям.

Состояние защищенности является качественной характеристикой, определяющей готовность организации, системы к предупреждению и нейтрализации угроз, а также минимизации наносимого ущерба. Результат оценки выражается в процентном отношении:

- 1) полная готовность – обеспечение 100 % показателей защищенности объекта;
- 2) в большей мере – обеспечение более 70 % показателей защищенности объекта;
- 3) в меньшей мере – обеспечение менее 50 % показателей защищенности объекта;
- 4) отсутствие готовности – 100 % незащищенность объекта.

Рассмотрим действия при угрозе и возникновении террористического акта на объектах железнодорожного транспорта.

В соответствии со статьей 233 УК РК, «терроризм, то есть совершение взрыва, поджога или иных действий, создающих опасность гибели людей, причинения значительного имущественного ущерба, либо наступления иных общественно опасных последствий, если эти действия совершены в целях нарушения общественной безопасности, устрашения населения, либо оказания воздействия на принятие решений государственными органами, а также угроза совершения указанных действий в тех же целях – наказывается лишением свободы на срок от трех до восьми лет».

Законодательство Республики Казахстан в области борьбы с терроризмом содержит Закон Республики Казахстан «О борьбе с терроризмом» от 13 июля 1999 года №416-1.

Статья 3. Основные принципы и цели борьбы с терроризмом:

1. Борьба с терроризмом в Республике Казахстан основывается на следующих принципах:

- 1) приоритете защиты жизни и здоровья, прав лиц, подвергающихся опасности в результате террористической акции;
- 2) соблюдении законности;
- 3) приоритете предупреждения терроризма;
- 4) неотвратимости наказания за осуществление террористической деятельности;
- 5) комплексном использовании профилактических, правовых, политических, социально-экономических, пропагандистских мер;
- 6) единоначалии в оперативном руководстве привлекаемыми силами и средствами при проведении антитеррористической операции.

2. Борьба с терроризмом в Республике Казахстан осуществляется в целях:

- 1) предупреждения, выявления, пресечения террористической деятельности и ликвидации ее последствий;
- 2) защиты личности, общества и государства от терроризма;

3) выявления и устранения причин и условий, способствующих осуществлению террористической деятельности.

Статья 4. Субъекты, осуществляющие борьбу с терроризмом.

Государственными органами, осуществляющими непосредственную борьбу с терроризмом, являются:

- 1) Комитет национальной безопасности Республики Казахстан;
- 2) Министерство внутренних дел Республики Казахстан;
- 3) Служба охраны Президента Республики Казахстан;
- 4) Министерство обороны Республики Казахстан.

В деятельности по предупреждению, выявлению и пресечению террористических проявлений в пределах своей компетенции участвуют и другие государственные органы.

Перечень террористических угроз, причины их возникновения, меры по нейтрализации представлены ниже.

Перечень террористических угроз:

- 1) захват зданий, объектов связи, инженерных сооружений (далее – объект);
- 2) захват и угон железнодорожного подвижного состава;
- 3) взрыв, поджог, повреждение зданий, сооружений, объектов связи и жизнеобеспечения, приведшее к человеческим жертвам;
- 4) блокирование мостов, тоннелей, расположенных на железных дорогах;
- 5) умышленное отравление водных ресурсов, гидротехнических сооружений, станций водоснабжения населения, выпуск недоброкачественной пищевой продукции, вызвавшее массовое отравление людей;
- 6) незаконное перемещение через границу ядовитых, отравляющих, радиоактивных, взрывчатых веществ, взрывных устройств, сильнодействующих ядовитых веществ, бактериологических, вирусологических и генетически измененных материалов.

Причины возникновения террористических и диверсионных угроз:

- 1) непринятие ответственными лицами мер по недопущению проникновения на территорию объекта посторонних лиц (отсутствие пропускного режима);
- 2) недооборудование вокзалов, железнодорожного полотна, мостов и тоннелей, станционных путей интегрированными системами безопасности, включающих охранную и пожарную сигнализацию, системы видеонаблюдения;
- 3) отсутствие планового обучения персонала объекта ведомственными правилами обеспечения безопасности объекта и вопросам антитеррористической защиты;
- 4) ненадлежащее исполнение ответственными лицами актов, предписаний КНБ РК, МВД РК МЧС РК по устранению условий наступления вредных последствий.

Меры по нейтрализации террористических угроз:

- 1) устранение причин, способствующих несанкционированному проникновению на объект;

2) проведение исследований по случаям несанкционированных проникновений на объект с последующим принятием мер дисциплинарного воздействия к должностным лицам;

3) организация пропускного и внутри объектового режимов, позволяющих исключать проникновение посторонних лиц;

4) оборудование интегрированными системами безопасности и современным инженерно-техническим охранным оборудованием, включающим охранную и пожарную сигнализацию, системы видеонаблюдения вокзалов, железнодорожного полотна, мостов тоннелей, станционных путей и других объектов;

5) организация периодических осмотров и обходов (объездов) мостов, туннелей, оборудование их техническими средствами, позволяющими своевременно оповестить дежурные службы о попытке несанкционированного проникновения;

6) принятие мер по результатам проведения экспериментов органами КНБ РК по проникновению на охраняемую территорию и условному ее минированию «учебными нарушителями», имитации проведения диверсионно-террористических актов;

7) комиссионное обследование объектов с последующим определением перечня мест, уязвимых в диверсионном отношении;

8) обеспечение готовности предприятия (объекта) к эвакуации персонала;

9) создание системы экстренного оповещения правоохранительных органов, определение охранных зон, установление допустимых расстояний, обеспечение подготовки персонала оповещению о возникновении чрезвычайного происшествия в правоохранительные органы;

10) проведение общих профилактических, агитационных и учебных мероприятий по обучению персонала типам взрывных устройств, взрывчатых веществ, возможным местам их закладки, техники осмотра помещений и методам выявления признаков умышленного отравления;

11) разработка системы оказания необходимой медицинской помощи пострадавшим и обеспечение готовности персонала оказанию медицинской помощи;

12) установка на определенном расстоянии от мостов, тоннелей и др. агитационных плакатов, ограничительных знаков, предупреждающих о недопустимости прохода посторонних лиц, ответственности за нарушение требований безопасности объекта;

13) изготовление агитационных материалов по соблюдению правил перевозки опасных грузов, запрету провоза пассажирами опасных веществ, проведение агитационных мероприятий на вокзалах;

14) организация и поддержание постоянного взаимодействия с правоохранительными органами.

В ходе обследования объектов железнодорожного транспорта для определения уровня их антитеррористической защищенности, необходимо выяснить следующие моменты.

1. Общие сведения об объекте:

1.1. Наименование объекта.

1.2. Местонахождение объекта (наименование населенного пункта), удаление объекта от категорированных городов по требованиям гражданской обороны, объектов особой важности и потенциально-опасных объектов.

1.3. Штатная численность персонала объекта и режим его работы.

1.4. Краткая характеристика объекта: характер производственных процессов, места хранения и обработки пожаро – взрывоопасных, сильнодействующих ядовитых веществ, материальных ценностей и сведений составляющих государственную, военную тайну (только для режимных объектов).

1.5. Краткая характеристика территории объекта с указанием зон режимности, общей протяженности периметра и особенностей рельефа: наличие оврагов, впадин, прилегающие лесные массивы и т.д.

1.6. Наличие арендованных помещений на территории объекта и порядок их содержания.

1.7. Виды инженерных коммуникаций, пересекающих периметр (теплотрассы, ЛЭП, каналы, колодцы, шахты, люки и т.д.), их расположение на плане.

2. Организация защиты объекта:

2.1. Результаты анализа возможных угроз безопасности объекта (диверсионно-террористический акт, хищения материальных ценностей и несанкционированного съема информации).

2.2. Наличие планов по усилению охраны в условиях чрезвычайных ситуаций собственными силами или за счет национальной гвардии РК и др.

2.3. Наличие планов взаимодействия с органами КНБ и МВД РК в случае угрозы совершения диверсионно-террористической акции. Способы связи с сотрудниками КНБ РК и МВД РК, курирующих объект.

2.4. Наличие инструкций о действиях должностных лиц, сотрудников охраны в условиях чрезвычайных ситуаций: угроза взрыва, захват заложников и. т.д., наличие инструкций по ведению переговоров с нарушителями.

3. Инженерно-технические средства охраны объекта:

3.1. Тип, размеры (высота) основных и предупредительных заграждений и их состояние (хорошее, удовлетворительное, требует ремонта).

3.2. Специальные инженерные сооружения (дзоты, доты, окопы и др.)

3.3. Тип и тактико-технические характеристики систем охранной сигнализации, системы контроля и управления доступом.

3.4. Наличие систем телевизионного наблюдения и охранного освещения.

3.5. Наличие оперативной связи и тревожно-вызывной сигнализации.

3.6. Оборудование техническими средствами охраны здания и двора караульного помещения.

4. Силы и средства охраны:

4.1. Численность и организационная основа охраны (ведомственная охрана, служба безопасности объекта, частные охранные предприятия, сторожевая и др.).

4.2. Уровень подготовленности личного состава охраны и меры по её совершенствованию.

4.3. Наличие и характеристика группы быстрого реагирования (ГБР) или тревожной (резервной) группы (численность, вооружение, время прибытия, от места постоянной дислокации до наиболее удаленных точек объекта, оценка уровня подготовленности).

4.4. Вооружение и техническая оснащенность личного состава охраны объекта (стрелковое оружие, защитные и специальные средства, средства обнаружения ВВ, локализаторы взрывов).

4.5. Расположение и маршруты движения постов охраны объекта, распределение функций между постами охраны и техническими средствами охраны.

5. Состояние профилактической работы на объекте и её влияние на уровень его безопасности.

6. Зафиксированные диверсионно-террористические проявления в отношении объекта, угрозы их совершения, факты заведомо ложных сообщений об актах терроризма, их краткая характеристика.

Ниже представим перечень рекомендуемых документов по антитеррористической деятельности для железнодорожных предприятий:

Приказы начальника железной дороги по антитеррористической деятельности.

1. Приказы начальника отделения железной дороги по антитеррористической деятельности.

2. План работы по антитеррористической защищенности объектов на текущий год.

3. План внедрения инженерно-технических средств и систем защиты объектов на текущий год.

4. План объекта с краткой характеристикой внутренней территории с указанием зон режимности, видов инженерных коммуникаций пересекающих периметр (теплотрассы, ЛЭП, каналы, колодцы, люки и т.д.) и прилегающей территории на расстоянии не менее 100 метров.

6. План – график проведения учений и объектовых тренировок (учебно-тренировочных занятий) – с участием правоохранительных органов и отчетные документы по ним.

7. План усиления защиты (охраны) и организации взаимодействия при «чрезвычайных обстоятельствах» за счет собственных сил и правоохранительных органов.

8. Приказ о создании рабочей группы по АТД с внесением дополнений в должностные инструкции.

– протоколы совещаний рабочей группы по АТД (за каждый месяц).

9. Инструкция по организации действий органов управления (дежурного персонала) при объявлении особого режима работы в условиях «повышенной опасности» и при «чрезвычайных обстоятельствах» террористического характера.

10. Служебная документация для осуществления пропускного режима.

11. Схема оповещения руководящего состава в рабочее и нерабочее время.

12. Схема эвакуации при различных видах «чрезвычайных обстоятельств» в том числе повлекших, «чрезвычайные ситуации».

13. Схема прохождения сигнала оповещения при возникновении различных видов «чрезвычайных обстоятельств» с указанием номеров телефонов и адресов причастных лиц, организаций (взаимодействующих органов).

14. Акты проверок состояния хранения и наличия инструмента и инвентаря строгого учета,

15. Журнал совместного обхода с сотрудниками ЛОВД территории станции и вокзала.

16. Журнал учета противоправных вмешательств, в том числе террористического характера.

17. Материалы служебных расследований фактов противоправных вмешательств в деятельность железнодорожного транспорта и переписка с правоохранительными органами.

18. Материалы использования СМИ (копии публикаций, выступлений и. т. п.) по антитеррористической тематике.

19. Материалы проверок объектов на состояние их защищенности, устранения выявленных недостатков.

20. Статистические данные и отчеты о работе по противодействию терроризму направляемые по подчиненности.

21. Памятки, инструкции, рекомендации по антитеррористической тематике.

22. Тексты инструктажей по антитеррористической тематике.

Таким образом,

Терроризм – явление, характеризующее острый социальный конфликт в обществе и государстве.

К глубокому сожалению, динамика и интенсивность развития террористической активности за последнее десятилетие приобретает весьма угрожающие масштабы, охватывая достаточно значительные по масштабам территории.

Комплекс мер для нейтрализации угроз железнодорожным объектам, включает в себя организацию защиты объекта, инженерно-технические средства охраны объекта, силы и средства охраны, состояние профилактической работы на объекте и её влияние на уровень его безопасности, зафиксированные диверсионно-террористические проявления в отношении объекта, угрозы их совершения, факты заведомо ложных

сообщений об актах терроризма, их краткая характеристика, а также сами меры по нейтрализации террористических угроз.

В целях усовершенствования организации защиты объектов железнодорожного транспорта, по нашему мнению, необходимо дальнейшее обеспечение охвата территорий системами видеонаблюдения и их интеграции с системой центров оперативного управления (ЦОУ) органов внутренних дел (РУВД, ДВД, МВД). Также необходимо осуществление контроля и наблюдения за установленным оборудованием на постоянной основе.

Литература

1 Потехина А.А. Аварии на железнодорожном транспорте / А. А. Потехина, М. Г. Григорьев. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2015. – № 11 (91). – С. 408-409. – URL: <https://moluch.ru/archive/91/19454/> (дата обращения: 15.01.2021).

2 Совместный приказ от 9.08.2005 года КНБ РК, МО РК и МЧС РК №160 ДСП «Каталог угроз объектам жизнеобеспечения и комплекс мер по их нейтрализации»

3 Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.12.2020 г.)

4 Закон Республики Казахстан от 13 июля 1999 года № 416-І «О противодействии терроризму» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.11.2020 г.).

FTAMP 10.31.01

ҚАЗАҚСТАНДА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ПАЙДА БОЛУЫНЫҢ ШАРТТАРҒА ЫҚПАЛЫ

Д.Д. Каптагаев

Магистрант, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Алматы қ.

Ш.Т. Мырзаханова

Аға оқытушы, з.ғ.м., Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Алматы қ.

Бұл мақалада еліміздегі кәсіпкерлік қызметтің пайда болуының азаматтық-құқықтық шарттарға ықпалы талданған. Кәсіпкерліктің пайда болуына байланысты азаматтық-құқықтық шарттардың өмірге келген жаңа

түрлері не, атап айтқанда мекемелерді сату және жалдау, қаржы жалдау (лизинг), ақшалай талапты беріп қаржыландыру (факторинг), кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг), рента шарттарының құқықтық табиғаты жан-жақты ашылған. Лизинг шартын жасасу тәртібі, оны бұзғандығы үшін жауапкершілік негіздері толықтай ашылған.

Түйін сөздер: азаматтық-құқықтық шарттар, лизинг, франчайзинг, мүлікті жалдау, факторинг

Қазақстанда кәсіпкерліктің дамуы Азаматтық Кодекс шеңберінде бірталай жаңалықтарды енгізді. Қазіргі нарықта ғана дамып, алғаш рет кодификацияланған заң актісі деңгейінде реттелген шарттардың пайда болуына ықпал еткен негізгі себеп – Қазақстан Республикасындағы нарықтық инфрақұрылымдағы қатынастардың мазмұнының күрделенуі болып табылады. Кәсіпкерліктің пайда болуына байланысты азаматтық – құқықтық шарттардың мынандай түрлері өмірге келді. Мекемелерді сату және жалдау, қаржы жалдау (лизинг), ақшалай талапты беріп қаржыландыру (факторинг), кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг), рента шарттары.

Қазіргі нарықтық инфрақұрылымда лизинг қатынастарының маңызы өте жоғары болып отыр. Х.А. Рахманқұловтың бағасы бойынша лизинг ҚСР Одағында болған материалдық игіліктерді үлестірудің (таратудың) жоспарлы жүйесінде балама болуы мүмкін. Ал негізінен онда белгілі артықшылықтар бар, тұтынушы жабдықтарды алдын ала көп қаражаттарды жұмсамай – ақ ала алады. Лизингтің тағы бір артықшылығы бар, пайдалануға алынған жабдықтар үшін мерзімді төлемдердің кезегі (төлеу сәті) әдетте жабдықтар нақты пайдалануға берілгеннен кейін келеді. Азаматтық құқықта, басқа мүлік жалдау шарттарының арасында лизинг шартына, әдетте ерекше орын бөлінеді. Осымен келісуге, лизинг шартының ерекше мәні іс жүзінде бар болып келетінін айтуға болады. Осы пікірді лизинг шартының көлемінде басқа мүлік жалдау шарттарына қарағанда қатынастардың күрделілеу жүйесі болып келетіні растайды. Лизингтің инвестициялық қызмет ретінде бағалануы да оның ерекшелігіне өз үлесін қосады, тағы басқа да бұның себептері орын алып келеді. Лизингтің тағы бір ерекшелігі, лизинг беруші тарап қаржылық қызметті жүзеге асыруды көздейтінінде.

Ақшалай талапты беріп қаржыландыру (факторинг) шарты екі түрлі қасиетке ие, оның мазмұны цессия (талап етуді беру) сияқты міндеттемедегі адамдардың ауыстырылу нысанын еске салады. Екінші жағынан, онда агенттің арнайы сипаттағы қызметтерді көрсетумен сипатталатын агенттік келісімінің де элементтері бар.

Кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) шарты рента, лизинг, мүлікті сенімгерлікпен басқару шарттарымен қатар жаңа шарттық, институттарға жатады.

Франчайзинг шарты әртүрлі салаларда қолданылады. Қазақстанда өндірістік сектор аса қиындықпен дамуда. Соның салдарынан франчайзинг сірә,

ең алдымен қызмет көрсету аясында белсенді қолданысқа ие. Өндірістің ұлғаюы және франчайзингті тиісінше қайта бөлу потенциалды түрде жоққа шығарылмайды. Басымды бағыттардың бірі ретінде ауыл шаруашылық өндірісі бола алады, лицензиялық келісімдерді басқа да салалар үшін қолдану жоққа шығарылмайды.

Интеллектуалды меншікті импорттаудың кәдімгі шектеулері болып республиканың өзіндегі интеллектуалдық нәтижелердің көлемі мен деңгейі болуы мүмкін. Әрине, батыс фирмаларының дамыған технологияларына қарсы тұру өте қиын. Сондықтан біздің экономика үшін интеллектуалды меншіктің ішкі нарығын қорғауға бағытталған белгілі бір саясатты жасап шығару қажет. Бірақ қарсы тұру түпкі мақсатқа айналмау керек. Өз нәтижелерімізді олардың көп шығындылығынан ұзақ уақыттылығына, тиімділігінің төмендігіне байланысты, пайдалану тиімсіз болатын бағыттар бойынша дайын интеллектуалды, нәтижелерді шеттен алу мүмкіндігін белсенді түрде пайдалану керек. Міне, кәсіпкерліктің пайда болуына байланысты туындаған шарттардың ерекшеліктеріне жалпылама түрде тоқталып өттік. Енді, лизинг шартын жеке дара зерттеп көрелік.

Лизингілік қатынастардың құқықтық негіздері. 1995 жылға дейін лизингілік операциялар азаматтық қатынастарға сай, заң негізінде қатыстырылмаса да заңға қайшы келмей, мәміле ретінде қолданылды. Азаматтық-құқықтық институттың бірі болып табылатын лизингтің өмір сүруі Қазақстанда жалғасып келеді. Лизингілік қатынасты сипаттайтын бірінші акт – Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексінің Ерекше бөлімі болды. Лизингтік мәмілелер Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің 29 тарауының (мүлікті талдау) екінші параграфінде көрініс алған. Бұл параграфтың атауы «лизинг». Ол лизинг шартына анықтама, лизинг нысанасы, лизинг шартының елеулі талаптары, мүлікті лизингке беру туралы сатушыны хабардар ету, мүліктің кездейсоқ жойылу немесе бүліну қауіпі, лизинг шарты бойынша төленетін төлемдер, лизинг алушыға лизинг шартының объектісін беру, сатушының жауапкершілігі туралы мағлұмат берілген сегіз баптан тұрады [1].

Ең алғаш лизинг АҚШ – та өткен ғасырдың орта шенінде пайда болды. Қазіргі уақытта ол негізінен бүкіл елдерде қолданылады, аранйы заңдық реттеу жоқ, олардың кейбіреулерінде лизинг сот тәжірибесінде танылады .

Лизинг шарты бойынша лизинг беруші лизинг алушы көрсеткен мүлікті сатушы меншігіне сатып алуға және лизинг алушыға осы мүлікті ақы төлеп уақытша иеленуге және кәсіпкерлік мақсатта пайдалануға беруге міндеттенеді. Сондықтан, лизинг мақсаттары үшін екі құқықтық қатынас жүзеге асады:

- лизинг берушінің сатушының (үшінші тұлға) қатысуымен сатып алу – сату;
- лизинг берушінің және лизинг алушының қатысуымен мүлік жалдау.

Осымен, лизинг шартына қатысушыларының құқықтық байланыстары шектелмейді, белгілі құқықтар мен міндеттер лизинг берушінің және лизинг алушының араларында пайда болады. «Лизинг» термині «*lease*» деген ағылшын

етістігінен туған. Мағынасы – мүлікті жалға алу және беру. Лизингілік қатынастардың күрделілігі оның құқықтық табиғаты жөніндегі түрлі көзқарастар анықтаған. Екі түрлі көзқарасты атап айтқан жөн. Кейбір мамандар лизингті азаматтық – құқықтың әдет – ғұрып институттарының көмегімен талқылайды: жалдау, сатып алу-сату, несие, тапсырма шарттары және тағы басқа. Ал, басқалары лизингілік қатынастардың күрделілігі мен тиімділігін оларды ерекше қатынастар деп түсіндіреді. Кейбір жағдайларда талқылаудың заты болып талқылаудың барлық кешені, ал кей жағдайларда тек жабдықтарды уақытша пайдалануға (аяғында сатып алу құқығымен, егер осындай жағдай көрсетілсе) беру болып табылады.

Лизингтің кейбір элементтерінің жалдау шартының элементтерімен сәйкес келуі, лизинг шартын өзіндік белгілерімен қоса, мүлікті жалдау шарты ретінде қарастыру концепциясының пайда болуына әкеп соқтырды.

Бұл көзқарасты неміс мамандары Х. Бук «Германиядағы лизинг» жұмысында және К. Ларенц «Қаржылық құқық оқулығы» еңбегінде көрсетті.

Бірақ, лизинг шартында тек өзіндік белгілеріне байланысты жіктеу мүмкін болмайтындай ерекшеліктер кездеседі. Мүлікті жалдау шарты мен лизингтің арасындағы жауапкершілік пен тәуекелдің ауысуына байланысты жіктеу мүмкін болмайтындай ерекшеліктер кездеседі.

Мүлікті жалдау шартында жалға беруші жалдаушының алдында мүлікті жалдаушыға уақытында бермегені үшін, табылған кемшіліктер үшін және т.б. жауапты болады. 5 шілде, 2000 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының «Қаржылық лизинг туралы» Заңында қаржы лизинг инвестициялық қызмет түрі ретінде анықталады [2]. Экономиканы көтеру үшін инвестициялардың маңызы бірнеше рет Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевпен айтылған инвестициялық қызметтің тиісті заңнамалық негізі қалыптасқан. Жоғарыда көрсетілген заң оны елеулі толықтырады.

Лизинг шартының талаптары ретінде лизинг беруші және лизинг алушы қатысады. Лизинг беруші – тартылған ақша және (немесе) өз ақшасы есебінен лизинг объектісін өз меншігіне сатып алатын және оны лизинг шартының талаптары негізінде лизинг алушыға беретін лизинг мәмілесіне қатысушы. Лизинг беруші ретінде заңды тұлғалар және жеке кәсіпкер ретінде танылатын жеке тұлғалар болуы мүмкін.

Лизинг шартында коммерциялық емес заңды тұлғалардың лизинг беруші ретінде қатысуы шектеледі, ол олардың жарғылық мақсаттарына қайшы келеді, себебі, алдында көрсетілгендей лизинг шарты мамандандырылған сипаты бар қаржылық (кәсіпкерлік) қызметті қамтамасыз етеді.

Лизинг алушы – лизинг шартының талаптарына орай кәсіпкерлік мақсаттар үшін лизинг объектісін қабылдайтын лизинг мәмілесіне қатысушы. Олар, кәсіпкерлік қызметін жүзеге асыратын заңды және жеке тұлғалар болуы мүмкін.

Мәміленің үшінші қатысушысы – сатушы, лизинг объектісін сатып алу – сату шарты және (немесе) лизинг шарты негізінде оны бұған дейін лизинг

шартының талаптарымен лизинг алушыға беру мақсатында лизинг берушінің өткізетін лизинг мәмілесіне қатысушы.

Сатушы бір мезгілде лизинг объектісінің лизинг алушысы ретінде (қайтару лизингі) іс – қимыл жасай алады [3].

Лизинг объектісі болып табылатын мүліктің кездейсоқ жойылу немесе бүліну қаупі, мүлікті берген кезде лизинг алушыға ауысады. Осыдан лизинг шартының кәсіпкерлік сипаттамасы көрінеді. Шартпен осындай мүліктің кездейсоқ жойылу немесе бүліну қаупінің өзге де бөлінуі көзделуі мүмкін.

Лизинг берушінің, лизинг алушының және сатушының жауапкершілігі лизинг шартында белгіленеді. Лизинг объектісін сатушы мен лизинг берушінің арасында жасалған сатып алу – сату шартын орындау жөнінде атап айтқанда, лизинг объектісінің сапасы мен жиынтықтылығына, оны беру мерзіміне қатысты және сатушы шартты тиісті дәрежеде орныдамаған басқа да жағдайларда тікелей лизинг алушының алдында жауапты болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Нургалиева Е.Н. Лизинг – особый вид договора имущественного найма // Юридическая газета. 1999. – №19. – С. 14-16.
- 2 Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 05 шілдедегі Қаржылық лизинг туралы Заңы // www.zakon.kz.
- 3 Жайлин Г.А. Азаматтық құқық (Жалпы бөлім). – Алматы, 2006. – 320 б.

ГРНТИ 10.19.01

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ОБЩЕСТВА

А.Б. Базарбаев, И. Исабеков

Магистранты, Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева, г. Алматы

В статье раскрывается сущность и роль средств массовой информации в обществе, его влияние на поведение субъектов и опасность в нем. Большое количество преступлений совершаемых в обществе имеют под собой почву влияния именно информационной среды как сеть интернет.

Ключевые слова: средства массовой информации, безопасность, суицид, информационная безопасность.

В современный период существенно изменился взгляд на информационную безопасность, которая теперь ассоциируется как с безопасностью информации и информационных систем, так и с безопасностью самих потребителей информации, к которым отнесены человек и общество. Процессы информатизации, повлекшие многократный рост объема информацией, в итоге привел к процессу глобализации и построению трансграничного информационного общества. Повышение роли информации в современном мире, объемы информационного потока привели к необходимости защиты человека и общества от самой информации.

Интернет и иные информационные технологии позволяют практически мгновенно распространять и получать любую информацию, результатом чего является открытое информационное пространство. Это, в свою очередь, приводит как к положительным, так и к отрицательным моментам. К числу позитивных аспектов следует отнести то, что казахстанское общество свободно в получении любой необходимой информации.

Однако необходимо отметить и негативные последствия такой открытости, именно:

- глобализация культуры может привести к утрате национальных корней культурных ценностей, которые наши предки сохраняли тысячелетиями;
- возможность информационного воздействия на сознание масс, что не может не сказаться на общественном спокойствии и стабильности – той базы, на которой строится вся государственная политика Казахстана;
- создание негативного имиджа Казахстана и развязывания информационной войны.

Информация может быть разного характера, и, к сожалению встречаются такие факты, когда она может попасть в руки, либо на всеобщую огласку, при этом задевая честь, достоинство определенного субъекта, либо понести определенные за собой, в результате огласки, неблагоприятные последствия.

Одной из проблем современного общества является массовый доступ к любой информации, который обеспечен практически через любой источник это и смартфон, и телефон, и планшет, и ноутбук, и компьютер и т.д. Опрос граждан государства показал, что в сложившейся ситуации в настоящий момент 7 из 10 человек ежедневно практически пользуются данной системой, а среди пользующихся 70 % это молодежь и дети [1].

Анализ информации, которая находится в доступной для всех форме есть и информация которая составляет угрозу, к ней относится:

- пропаганда суицида;
- пропаганда наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов;

- пропаганда или агитация культа жестокости и насилия, социального, расового, религиозного превосходства и т.д.;
- пропаганда или агитация насильственного изменения конституционного строя, нарушение целостности Казахстана;
- пропаганда терроризма, и экстремизма;
- пропаганда ведения аморального образа жизни;
- недостоверная, недобросовестная реклама;
- демонстрация порнографической, сексуально-эротического характера видеопроодукции и т.д.

При проведении исследования был проведен опрос родителей в средних школах города Талдыкорган, в результате которого ими были заполнены анкеты с вопросами: есть ли у вашего ребенка доступ к компьютеру дома, посещает ли ваш ребенок места с доступом к компьютеру, как часто он занимается за компьютером, подключен ли компьютер к интернету, выходит ли ваш ребенок в интернет под вашим присмотром и контролем, либо он самостоятелен, есть ли у ребенка мобильный телефон, подключен ли мобильный телефон к безопасному (детскому) интернету, в каких целях ребенок использует интернет, как вы считаете, в чем опасность интернета для вашего ребенка, что вы предпринимаете для предотвращения опасной информации для детей, разговариваете ли вы с ребенком об интернет-безопасности, знаете ли вы что информация в интернете может навредить вашему ребенку, после просмотра мультфильмов ваш ребенок бывает агрессивным и перевозбужденным?

Анализ ответов на данные вопросы дали следующий результат. Практически у всех родителей были ответы с ответами что дома имеют либо компьютер, либо ноутбук с выходом в интернет, это конечно, а данной ситуации связано с онлайн обучением практически всех детей. Анализ также позволил сделать вывод, что в современный период, когда в государстве стоит проблема развития экономики, безработицы и т.д. родители больше заняты вопросами и проблемами обеспечения семьи, что оставляет мало времени уделения внимание интересам их детей, которые в большинстве своем остаются дома предоставленные самим себе, либо бабушкам и дедушкам. Дети, предоставленные самим себе не осознают всей угрозы источников информации, и практически самостоятельны в выборе ее перед огромной всемирной системой. В каких целях используют дети интернет, что они там смотрят, какие мультфильмы смотрят, какая информация их интересует в интернете на данные вопросы многие родители затруднились ответить. Все это показывает, что взрослое поколение практически не осознает, что оставляет детей в опасности, наедине с обычным компьютером.

Всем известный факт многочисленного числа суицидов в результате игры в соцсетях «Синий кит». Некие забавы под названием «Синий кит» и «Тихий дом» получили распространение сначала среди подростков в России, а затем в Казахстане [2].

К сожалению, но если родители оставят ситуацию без внимания, то они могут потерять ребенка. Суть игры «Синий кит» построена на том, что создается видимость, будто ребенок имеет суицидальные наклонности, например, на это указывают порезы на руке. Все это дает основание полиции не заводить уголовных дел о доведении до самоубийства. Если же родителям удастся вытянуть свое чадо из ловушки, то им придется приложить немалые усилия, чтобы вернуть его к нормальной жизни. Опасность игры «Синий кит» связана с разрушением психики ребенка, и здесь нужна помощь психолога. Многие взрослые, слыша о подобных развлечениях, начинают переживать по поводу того, как оградить свое чадо от подобных проблем. Специалисты считают, что одной из главных причин того, что дети ищут подобные развлечения, является недостаточное внимание взрослых. Отсюда выходит и главный совет, как уберечь ребенка от «Синего кита» – родители должны уделять своему чаду много времени, чтобы установить доверительные отношения, и он не искал помощи в сети.

В министерстве внутренних дел Республики Казахстан призвали родителей усилить контроль над виртуальной жизнью детей, а также сообщать в полицию обо всех фактах, связанных с играми «Синий кит». Подобного рода деяния могут быть квалифицированы по части 6 статьи 105 уголовного кодекса Казахстана «Доведение до самоубийства или до покушения на самоубийства путем угроз, совершенное в отношении несовершеннолетнего».

Ни для кого не секрет, что всемирная глобальная сеть интернет оказывают влияние и на социально-политическое развитие общества. С одной стороны, она способствуют развитию потенциала человека через обучающие и развлекательные программы, информационно-познавательные материалы, электронную прессу и телевидение. С другой стороны, стремительное развитие информационно-коммуникационных систем привело к появлению новых видов преступлений, совершенных с использованием таких систем, которые являются более сложными с точки зрения их выявления и фиксации.

С учетом активной борьбы мирового сообщества с экстремизмом и терроризмом, а также развитием новых информационных технологий, многие экстремистские и террористические организации все больше проявляют свою деятельность во всемирной сети интернет, используя информационно-коммуникационные системы как площадку для реализации своих идей, целей и задач.

Одним из основных способов вовлечения людей в эту сферу является активная деятельность радикалов в Интернете. Мировая паутина используется ими для пропаганды разрушительной идеологии, ненависти и насилия, вербовки и подготовки боевиков, передачи и обмена информации, планирования и координации преступных действий. Только представьте, что лишь одну публикацию с призывом к вооруженному джихаду, размещенную террористами в популярных социальных сетях – от Facebook до WhatsApp, – за сутки просмотрело свыше двух миллионов человек. Казахстан выявляет и блокирует такие материалы, однако наши усилия в этом направлении должны

быть совместными и последовательными. При этом большую роль в пресечении пропаганды экстремизма и терроризма должно играть само гражданское общество.

Мы сталкиваемся с массовой вербовкой, пропагандой идеологии экстремизма и терроризма через Интернет, через нелегальное проникновение в страну экстремистской литературы и разных миссионеров. На почве недостаточной религиозной грамотности эти идеи способствуют радикализации части верующих, особенно тех, кто недавно пришел в ислам. Некоторые из них, в частности попавшие в трудную жизненную ситуацию, ошибочно полагают, что постигли первопричины несправедливости в мире, начинают думать об участии в так называемом джихаде [3].

Все социальные сети содержат большое количество информации разного характера, группы по интересам собирают постоянных читателей от сотен до миллионна, а объем и оперативность информации во многом превышает содержание традиционных средств массовой информации.

Граждане нашей страны, особенно молодежь, должна знать, что за распространение материалов в соцсетях и мессенджерах, разжигающих национальную, религиозную рознь, содержащих пропаганду жестокости и насилия, призывы к терроризму существует уголовная ответственность. Согласно законодательству Республики Казахстан, информации данного содержания запрещаются к ввозу, хранению и распространению на территории страны.

В соответствии со статьей 453 Кодекса об административных правонарушениях только за хранение вышеуказанных материалов есть мера ответственности, поэтому информацию с признаками жестокости и насилия необходимо немедленно удалять с телефона и других электронных носителей.

Эффективность деятельности государственных органов по противодействию интернет терроризму зависит не только от устойчивости общественно-политической системы, успешного социально-экономического развития страны, но и развития правовой грамотности населения, а также от уровня контроля государства над процессами в интернет – пространстве.

Чем больше государство контролирует данный процесс, тем больше уровень защищенности от террористических атак и угроз.

В этой связи, имеется необходимость создания единой системы безопасности информационно-коммуникационной инфраструктуры, обеспечивающей надежную ее защиту от возможных угроз.

Таким образом, роль Интернета в современном обществе сложно переоценить, о чем свидетельствует его второе название WWW (World Wide Web) – всемирная информационная паутина. Интернет прошел быстрый путь от способа коммуникации ее пользователей до формы трудовой деятельности людей, которые приспособили и используют Сеть как средство зарабатывания денег и получения различного рода услуг.

Практически Интернет позволяет осуществить всю схему информационного обмена и тем самым становится незаменимой

инфраструктурой современного информационного общества.

Литература

1 Значение информации в современном мире. Важность вопроса обеспечения безопасного функционирования информационных систем. Сущность информации и ее роль в современном обществе // <https://kamdos.ru/znachenie-informacii-v-sovremennom-mire-vazhnost-voprosa-obespecheniya.html>.

2 Вечерний курьер. Игра Синий кит убивает детей в Казахстане [Электронный ресурс] // <http://vk-smi.ru/proisshestviya/igra-sinij-kit-ubivaet-detej-v-kazakhstane>: 28.02.2021.

3 Абыкаев Н.А. Казахстан: Массированная пропаганда экстремизма и терроризма посредством интернета [Электронный ресурс] // <http://islam.kz/ru/news/v-mire/kazahstan>.

GTAMP 10.85.91

ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНДА ПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕ ТҰРҒАН АДАМДАР ТАРАПЫНАН ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ПРОФИЛАКТИКАСЫ

А.А. Токмурзин

*Оқытушы, полиция капитаны, Қазақстан Республикасы ІІМ, М. Бөкенбаев атындағы
Ақтөбе заң институты, Ақтөбе қ.*

Мақалада профилактикалық есепте тұрған адамдар тарапынан құқық бұзушылықтың жасалу себептері мен шарттары, құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша учаскелік полиция инспекторларының қызметіндегі проблемалық мәселелер сипатталады, сондай-ақ, оларды шешу жолдары көрсетіледі.

Түйін сөздер: ескерту, ішкі істер органдары, учаскелік полиция инспекторы, алдын алу, есепке алу, бақылау, нормативтік-құқықтық актілер, маскүнемдік, нашақорлық, уыт құмарлық, ескерту, қайталану.

«Учаскелік полиция пунктiнiң жұмысын ұйымдастыруға жауапты учаскелік полиция инспекторларының, учаскелік полиция инспекторлары мен олардың көмекшілерінің қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істерминистрлігінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы №1095 Бұйрығының (бұдан әрі – қағидалар) 3, 14 тармақтарына сәйкес учаскелік полиция инспекторы ішкі істер органдарында профилактикалық есепте тұрған адамдарға қатысты құқық бұзушылықтардың жеке профилактикасын жүргізеді [1].

Қағидалардың төртінші тарауында профилактикалық есепке қою және ішкі істер органдарының бөлімшелері мен дербес және (немесе) өзара іс-қимыл жасай отырып, өзіне қатысты адаммен жеке профилактикалық жұмысты жүзеге асыру тәртібі айқындалған:

1. Әкімшілік қадағалау орнатылды.

Осы санат «бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әкімшілік қадағалау туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 15 шілдедегі № 28-І Заңының 2-бабына сәйкес профилактикалық есепке қойылады. Көрсетілген тармақ учаскелік полиция инспекторларына жазасын өтеген адамдарға әкімшілік қадағалау белгілеуді жүктейді:

а) қауіпті рецидив кезінде жасалған қылмыстар, сол сияқты террористік немесе экстремистік қылмыстар, кәмелетке толмағандарға жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыстар үшін;

б) ауыр және (немесе) аса ауыр қылмыстар немесе қасақана қылмыстары үшін бас бостандығынан айыруға екі және одан да көп рет сотталған және жаза мерзімі аяқталған кезде мінез-құлқының үшінші теріс дәрежесі болған;

в) егер жазаны өтегеннен кейін, ішкі істер органдарының ескертулеріне қарамастан, қоғамдық тәртіпті, құқықтар мен міндеттерді жүйелі түрде бұзса, ауыр және (немесе) аса ауыр қылмыстар немесе қасақана қылмыстары үшін екі және одан да көп рет бас бостандығынан айыруға сотталған адамдардың адамның және азаматтың заңды мүдделері өзге де құқық бұзушылықтар жасайды.

2. Бас бостандығынан айыру орындарынан шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы шешім қабылданды.

Осы санатты профилактикалық есепке қою «жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыруды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің м.а. 2014 жылғы 19 қыркүйектегі № 622 Бұйрығымен көзделген [2].

3. Ауыр және (немесе) аса ауыр қылмыс жасағаны немесе қасақана қылмысы үшін бас бостандығынан айыруға екі және одан да көп рет сотталған адам жазасын өтегеннен кейін бас бостандығынан айыру орындарынан босату туралы шешім қабылданды («бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әкімшілік қадағалау туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 15 шілдедегі Заңының қолданысына формальды түрде түсетін) [3].

4. Әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша мінез-құлыққа ерекше талаптар белгіленген.

Ерекше талаптарды белгілеу және профилактикалық есепке қою Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235 – V Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 54-бабында көзделген.

Сот әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі өз бастамасы бойынша не полиция органдарының немесе әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізуге басқа да қатысушылардың өтініш хаты бойынша қараған кезде әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамның осы бапта көзделген мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеуі мүмкін 73, 73-1, 73-2, 127, 128, 131, 434, 435, 436, 440 (үшінші бөлігі), 442 (үшінші бөлігі), 448, 461, 482, 485 (толық көлемде немесе бөлек тыйым салуды көздейтін үш айдан бір жылға дейінгі мерзімге осы Кодекстің:

1) жәбірленушінің отбасының кәмелетке толмаған және (немесе) әрекетке қабілетсіз мүшелерін қоса алғанда, жәбірленушінің еркіне қарамастан, оны іздестіруге, оның ізіне түсуге, оған баруға, онымен ауызша, телефон арқылы сөйлесуге және өзге де тәсілдермен байланыс жасауға;

2) атыс қаруын және қарудың басқа да түрлерін сатып алуға, сақтауға, алып жүруге және пайдалануға тыйым салынады;

3) кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияның рұқсатынсыз кәмелетке толмағандарға белгілі бір орындарға баруға, басқа да жерлерге кетуге;

4) алкогольдік ішімдіктерді, есірткі құралдарын, психотроптық заттарды қолдануға тыйым салынады.

Отбасы-тұрмыстық қатынастар саласында әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамның мінез-құлқына жәбірленуші мен оның мүшелерін күзету және қорғау үшін ерекше талаптар белгіленген кезде отбасы сот ерекше жағдайларда отыз тәулікке дейінгі мерзімге тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған адамға осы адамда басқа тұрғын үй болған жағдайда, жәбірленушімен бірге жеке тұрғын үйде, пәтерде немесе өзге де тұрғын жайда тұруға тыйым салу түрінде әкімшілік-құқықтық ықпал ету шарасын қолдануға құқылы.

Құқық бұзушының мінез-құлқына ерекше талаптардың қолданылу мерзімі ішінде оған профилактикалық әңгімелесу үшін айына бір реттен төрт ретке дейін ішкі істер органдарына келу міндеті жүктелуі мүмкін [4].

5. Қорғау ұйғарымы шығарылды.

Өзіне қатысты қорғау нұсқамасы «тұрмыстық зорлық – зомбылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 214-V Заңымен ұйғарылған адамды профилактикалық есепке қою.

Қорғау нұсқамасын шығарудың және профилактикалық есепке қоюдың негізгі мақсаты жәбірленушінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету және Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінде көзделген тәртіп пен әкімшілік ұстауды жүргізу үшін негіздер болмаған кезде не аумақтық полиция органының, ішкі істер органының жергілікті полиция

қызметінің бастықтары, олардың орынбасарлары, учаскелік полиция инспекторлары Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 128-бабында көзделген тәртіппен ұстап алу болып табылады, кәмелетке толмағандардың істері және әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау жөніндегі инспекторлар жәбірленушінің пікірін ескере отырып, қорғау нұсқамасын шығарады, ол тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған не оны жасау қатерін төндірген адамға орындау үшін қолхатпен беріледі.

Өзіне қатысты қорғау нұсқамасы шығарылған адамды ішкі істер органдары профилактикалық есепке қояды және оған профилактикалық бақылау жүзеге асырылады [5].

Алдын алу жұмыстарын жүргізу кезінде құқық бұзушылық жасауға бейім адамдарды профилактикалық есепке алуды жүзеге асыруға шақырылған полиция қызметкерлері, атап айтқанда учаскелік полиция инспекторлары бір қатар проблемаларға тап болады.

Профилактикалық есепте тұрған адамдар тарапынан құқық бұзушылықты криминологиялық талдау құқық бұзушылықтың негізгі себептері мыналар болып табылатындығын көрсетеді:

- жұмыстың болмауы;
- жұмыста, тұрмыста тәртіпті жүйелі түрде бұзу;
- басқа адамдармен, жақын туыстармен, жұмыста теріс қарым-қатынас;
- отбасындағы түйткілді мәселелер;
- алкогольді ішімдіктерді, есірткіні теріс пайдалану;
- соттылығының бірнеше мәрте болуы;
- түзету жолынатуспеу және т.б.

Бас бостандығынан айыру орындарынан босатыла отырып, түзеу мекемесі жазасын өтеушілердің әр қайсысына мінездеме береді, онда, әдетте, адамның бостандық тағы ықтимал теріс мінез-құлқының болжамы болады.

Бұл сипаттамалардың ғылыми негізділігі жоқ, бірақ оларды елемеуге болмайды. Себебі, ұзақ уақыт қамауда болған адамдар бостандыққа шығу үшін учаскелік полиция инспекторларының алдын алу жұмыстарын жүргізгеніне қарамастан, тағы да заңсыз әрекеттер жасайды.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу Комитетінің талдау жүйесінің мәліметтеріне сәйкес, 2015 жылдан бастап 2019 жылға дейін оларға қатысты әкімшілік қадағалау белгіленген 613 қылмыстық құқық бұзушылық жасалған, олардың 8,4 %-ы немесе 52-сі теріс қылық жасаған.

Тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар құрылымында меншікке қарсы – 420, жеке адамға қарсы – 62, халықтың денсаулығы мен имандылыққа қарсы – 51, сот төрелігіне және жазаларды орындау тәртібіне қарсы – 29, қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпке қарсы – 23, басқару тәртібіне қарсы – 19, адамның және азаматтың конституциялық және өзге де құқықтары мен бостандықтарына қарсы – 4, көліктік қылмыстық құқық бұзушылықтар басым орыналады – 4. Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару

мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтар – 1.

Әкімшілік қадағалау белгіленген адамдар жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы санының 12,07 %-ы немесе 74-і онша ауыр емес, 40,4%-ы немесе 248-і ауырлығы орташа, 24,6 %-ы немесе 151-і аса ауыр, 5,8 %-ы немесе 8,4-і аса ауыр қылмыстық құқық бұзушылықтарды құрайды.

Профилактика-профилактикалық есепте тұрған адамдардың жаңа құқық бұзушылықтарға жол бермеуге бағытталған маңызды шаралардың бірі, ол учаскелік полиция инспекторларының өз зерделеуін және кешенді тәсіл қабылдауын талап етеді.

Профилактикалық есепте тұрған адамдардың жаңа құқық бұзушылықтар жасауына әсер ететін негізгі себептердің арасында оларды болдырмау үшін алдын-алу шараларын әзірлеу үлкен маңызға ие.

Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV «құқық бұзушылықтардың алдын алу туралы» Заңының 7-бабы 11-тармағы 11-1) тармақшасы, 9-тармағы және 5) тармақшасына сәйкес ішкі істер органдары:

- профилактикалық есепке алуды жүргізеді және профилактикалық бақылауды жүзеге асырады;

- қылмыстық қудалауды, пробациялық бақылауды, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізуді жүзеге асырады;

- қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде ұсталатын сотталғандардың құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу мақсатында профилактикалық және жедел-іздігіру іс-шараларын жүргізуді қамтамасыз етеді [6].

«Ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V Заңының 4-бабы 1-тармағының 1) және 3) тармақшаларына сәйкес, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында ішкі істер органдары құқық бұзушылықтардың алдын алуды және қылмысқа қарсы күресті жүзеге асырады [7].

Профилактикалық есепте тұрған адамдарды бақылауды жүзеге асыру кезінде учаскелік полиция инспекторлары тап болатын негізгі проблемалар полиция қызметкерінің көрсетілген санаттағы азаматтардың мінез-құлқын тәулік бойы тексеруді жүзеге асыру мүмкіндігінің болмауы болып табылады.

Түнгі уақытта ішкі істер органдарында профилактикалық есепте тұрған адам өзіне берілген және тәуліктің осы уақытында құқық бұзушылық жасай алады.

Бүгінгі күні өздеріне қатысты ерекше талаптар белгіленген және қорғау ұйғарымы шығарылған тұлғалар тарапынан құқық бұзушылық елеулі алаңдаушылық тудырып отыр.

Азаматтардың көрсетілген профилактикалық санаты тарапынан жасалған қылмыстардың ауыр түрлері бойынша қызметтік тексерулер формальды түрде жүргізіледі, қылмыстың жасалуына әкеп соққан істің барлық мән-жайлары зерттелмейді.

Учаскелік полиция инспекторларының қызметінде профилактикалық есепте тұрған адамдарды маскүнемдіктен, нашақорлықтан, уыт құмарлықтан мәжбүрлеп емдеу өзекті болып қала береді.

Қазіргі уақытта іс жүзінде барлық өңірлерде мамандандырылған емдеу-профилактикалық кәсіпорындар жұмыс істейді, онда маскүнемдер, нашақорлар мен токсикомандар емделеді.

Алайда Қазақстанның бірде-бір облысында Үкімет қаулысында көзделген маскүнемдіктен, нашақорлықтан және уыт құмарлықтан әйелдерді мәжбүрлеп емдеуге арналған мамандандырылған емдеу-профилактикалық кәсіпорындар құрылмаған, оларға қатысты учаскелік полиция инспекторлары да профилактикалық бақылау белгілейді.

Профилактикалық есепте тұрған адамдар тарапынан құқық бұзушылықтардың алдын алу бойынша проблемалар негізінен мыналар мен байланысты: учаскелік полиция инспекторларының жүктемелігі, жұмыс күні нормаланбаған, кадрлардың тұрақтамауы және т.б.

Осыған байланысты, әкімшілік учаскеде қалыптасқан жедел жағдайды ескере отырып, әр бір учаскелік полиция инспекторы мен олардың көмекшілерінің неғұрлым орынды жұмыс режимі туралы учаскелік полиция инспекторларының жұмыс кестесін қайта қарау қажет. Көптеген қалалық және аудандық полиция бөлімдерінде ұстанатын ең тиімдісі учаскелік полиция инспекторларының екі ауысымдағы жұмысы болыпта былады. Бір бөлігі 9-дан 18 сағатқа дейін, екіншісі 15-тен 24 сағатқа дейін жұмыс істейді. Осы жұмыс күн тәртібі мен қызмет көрсетілетін аумақты «жабуға» болады. Профилактикалық есепте тұрған адамдар жасаған құқық бұзушылықтарға, әсіресе кешкі уақытта жедел әрекет ету.

Барлық учаскелік полиция инспекторлары жұмыста болған үш сағат ішінде (15-тен 18-ге дейін) кеңес өткізуге, әр бір учаскелік полиция инспекторын және олардың көмекшілерін атқарылған жұмыс туралы тыңдауға, ұсынымдар беруге, бірінші кезекте қандай және қандай мәселелерді шешу керектігін анықтауға, олардың назарына жеткізуге, полиция басқармасы басшылығының және жергілікті полиция қызметі бастығының нұсқауларына, келіп түскен шағымдар мен өтініштерді бөлуге, оларды шешудің мерзімдері мен сапасын тексеруге мүмкіндік пайда болады.

Учаскелік полиция инспекторлары мен олардың көмекшілерінің жұмыс режимін айқындау мынадай міндеттердің шешімдеріне жауап беруге тиіс:

- қызмет уақытының көп бөлігі учаскелік полиция инспекторлары қызмет көрсетілетін әкімшілік учаскеде болуы тиіс;
- халық арасында жұмыс істеу;
- ішкі істер органдары үшін жедел қызығушылық танытатын тұлғаларды анықтау мәселелерімен күнделікті айналысу;
- халықпен өзара сыйластық қарым-қатынас орнату;
- құқық бұзушылықтардың алдын алу бойынша шаралар қабылдау;
- қоғамдық тәртіпті сақтау бойынша полицияға көмек көрсететін азаматтармен өзара әрекеттестікті жүзеге асыру.

Тек осындай жағдайларда ғана профилактикалық есепте тұрған адамдар тарапынан құқық бұзушылықтардың профилактикасын тиісті түрде қамтамасыз ету мүмкіндігі пайда болады.

Учаскелік полиция инспекторлары мен олардың көмекшілерінің жұмысқа шығу кестесін жасау қажет, оны жергілікті полиция қызметінің бастығы не оның орынбасары бекітуге тиіс. Онда бірінші және екінші ауысымдағы жұмыс күндерін, ең бастысы демалыс күндерін анықтаңыз.

Әр бір учаскелік полиция инспекторы мен олардың көмекшісі үшін қосарланған демалыс күндерін көздеу. Әдетте, ішкі істер органдарының міндеттерінің бірін ғана шешетін кез келген басқа бөлімшенің қызметкерлерінен айырмашылығы, учаскелік полиция инспекторлары мен олардың көмекшілері профилактикалық есепте тұрған адамдармен ғана емес, олардың қызметінің барлық бағыттары бойынша жұмыс істейді.

Қалалық және аудандық полиция бөлімдерінің жартысына жуығының аумағында уақытша бейімдеу және детоксикация орталықтары жоқ, демек, құқық бұзушылықтың алдын алу және маскүнемдікке қарсы күрес кабинеттері негізінен учаскелік полиция инспекторлары мен олардың көмекшілерімен жүргізіледі.

Осыған байланысты жергілікті полиция қызметі басшыларының рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Егер олар учаскелік полиция инспекторларының алдында тұрған профилактикалық есепте тұрған адамдардың құқық бұзушылықтарының алдын алу жөніндегі міндеттерді дұрыс түсінсе, онда оларға бағынысты қызметкерлердің жұмысын орындаудың дұрыс жолдары мен әдістерін тандайды – онда ішкі істер органдарында есепте тұрған адамдар тарапынан құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі жалпы істің сәттілігі қамтамасыз етіледі.

Бұл жерде басшының учаскелік полиция инспекторы профилактикалық есепте тұрған адамның тарапынан құқық бұзушылыққа әрекет еткеніне қатысты қағидаттық көзқарасы да маңызды.

Ішкі істер органдарының қызметінде көрсетілген барлық проблемалық мәселелерді шешпей, учаскелік полиция инспекторлары қабылданып жатқан шараларға қарамастан, жұмыстың осы бағытында тиісті жұмысты қамтамасыз етпейді деп ұзақ уақыт айтатын боламыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 «Учаскелік полиция пунктінің жұмысын ұйымдастыруға жауапты учаскелік полиция инспекторларының, учаскелік полиция инспекторлары мен олардың көмекшілерінің қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 1095 бұйрығы.

2 «Жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыруды бекіту туралы»

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің м.а. 2014 жылғы 19 қыркүйектегі № 622 бұйрығы.

3 «Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әкімшілік қадағалау туралы» 1996 жылғы 15 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы.

4 Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235 – V әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі.

5 «Тұрмыстық зорлық – зомбылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 214-V Заңы.

6 «Құқық бұзушылықтардың алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271 – IV Заңы.

7 «Ішкі істер органдары турал» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V Заңы.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар Гуманитарные науки Humanities

Конырбаева А.М. Казахские чиновники в Российской империи в XIX-XX вв.: возможности просопографического исследования	4
Құлтайқызы Г. Қазақстандағы миссионерліктің тарихы мен қазіргі жағдайы	10
Кенбаева А.Б., Абдильдинова Л.Б. Источники по истории Казахского ханства	15
Меирқан Ш.С., Медеуова К.А. Кеңестік кезеңдегі қазақ киносының геолокациялық мәселелері (1960-1970)	22
Базарова М.Б. Культурно-образовательное развитие казахского народа в начале XX века (на примере Баянаульского округа)	27
Айдынбаева А., Оразханова М.И. Қалижан Бекхожиннің образ жасау және сөз қолдану ерекшеліктері	33
Жабаева С.С. Языковые средства репрезентации культурной семантики	39
Кабулова Ш., Серік Д. Медицина саласы терминдерінің жасалу жолдары мен сөздіктерде берілуі	45
Адақ Таңнұр, Бағитжанова Ш.С. Ағылшын тілі сабақтарында ән-өлеңдер мен рифмдерді қолдану	50
Мереева А., Шарипбекова Д. Құрылыс-сәулет атауларының жасалуы және терминологиялық сөздіктерде қамтылуы	55

Жаратылыстану ғылымдары Естественные науки Natural science

Шайзадаева Ж.А., Тыкежанова Г.М. Ірі индустриялық орталықтардың бірі Теміртау қаласындағы өндіріс орындарының атмосфералық ауа шығарындыларына талдау	64
Қарабек Т., Ражабов Ж., Қапан Ұ., Бижігітов Т. Тамшы әдісімен сұйықтардың беттік керілу коэффициенттерінің температураға тәуелділігін зерттеу	69
Куфтинова К.К., Мусилимов Б., Макулбекова Р.Р. Об одном эффективном подходе по улучшению качества изучения курса математики .	73

Абилхаирова А.Б. Композиттік материалдан жасалған KDP монокристалының диэлектрлік қасиеттері	78
Темирбаев А.А., Айдарханұлы С., Давлетбаева Л.А., Шимшиков Б.Е. Перспективы использования <i>Hermetia Illuciens</i> для получения зоогумуса из птичьего помета	82
Айтбекова Г., Қалдан Г., Қайнар Ж., Бижігітов Т. Көмірсутектерінің адиабаталық сығылғыштық коэффициенттерінің температураға тәуелділігін зерттеу әдістері	89
Ким В.А., Кенесбаева С.А., Муратбеков М. Существование резольвенты дифференциального оператора второго порядка в неограниченной области .	93
Сағымбеков Ә.Т., Сманов Қ.Ж., Сулеймбекова А.О. Дәреженің қасиеттеріне жаңа инновациялық технологияларды енгізу – оқушылардың математикалық ойлау қабілетін дамытудың негізгі құралы	99
Назарбаева А.А., Шляпов Р.М. Мысқұрамды кенді байытудың реагенттік режимін әзірлеу	105
Касымбеков Р.Н. Дифференциалдық теңдеулерді проблемалық оқыту арқылы оқыту мысалы	107

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social Sciences and Economics

Смагулова С.С., Жусупова А.М. Саяси коммуникацияның ақпараттық ресурстарындағы заманауи технологиялар мен жанрлық формалар	115
Жунусова А.М., Төлеугазы Д.С. Әлеуметтік желілердің жастардың құндылықтық бағдарларына әсері	120
Оразғалиева Ш.Ө. Реализация электронного правительства как основа использования информационных технологий в системе государственного управления	124
Сарыбаев М.С. Қазақстанға бағытталған қытайлық миграция	130
Бахиткалий И., Халикова Ш.Б. Система и механизмы формирования кадрового резерва: опыт стран дальнего зарубежья	137
Сыздық Б.С. Мемлекеттік қызметте адами ресурстарды басқару ерекшеліктері	146
Абилхасан А., Ахметова А. Internationalization and firm performance, the mediating role of eco-innovation in Kazakhstan	151
Нурманова А.К., Тогашева Д.С. Анализ банковского сектора Республики Казахстан	159
Шахаева Г.Б. Кәсіпкерлердің құқықтарын құқықтық реттеудің әдістемелік негіздері	164
Кудабергенова А. Система корпоративного управления в Казахстане	168
Шахаева Г.Б., Садуакасова Л.Б. Кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеудің өзектілігі	178

Джумашова А.А., Нурсейтова Г.Б. Проблемы и перспективы развития органического сельского хозяйства в Казахстане	182
Дүзгембаева Н.Е., Дакиева К.Ж. Катонқарағай мемлекеттік табиғи ұлттық паркі территориясындағы экотуризмнің дамыту	189

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Мухамеджанов Б.А. Коммерциялық құпияны қорғаудың соттан тыс тәсілдерін қолдану	196
Боранбаев А.Т., Канатов А.Б. Роль правового воспитания и правосознания в процессе формирования правовой культуры	200
Исабаев А.А. Комплекс мер для нейтрализации угроз железнодорожным объектам	204
Каптагаев Д.Д., Мырзаханова Ш.Т. Қазақстанда кәсіпкерліктің пайда болуының шарттарға ықпалы	212
Базарбаев А.Б., Исабеков И. Актуальные проблемы обеспечения информационной безопасности общества	216
Токмурзин А.А. Ішкі істер органдарында профилактикалық есепте тұрған адамдар тарапынан құқық бұзушылықтардың профилактикасы	221

Scientific publication

Proceedings of the international scientific conference
« Science and innovation: news, problems and achievements – 2021»
April 28-29, 2021.
Nur-Sultan, Kazakhstan.

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 05.05.2021.
Circulation of 100 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order no. 15229

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group» center
Uly Dala avenue 38/494, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com